

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

Випуск 1

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ:

Науковий збірник

КИЇВ - 2007

УДК 94: 316. 3 (08)

Соціальна історія: Науковий збірник. – К.: Логос, 2007. – 106 с.

Науковий збірник вміщує статті, присвячені дослідженню соціального аспекту політичного, економічного, культурного й духовного розвитку України та іноземних країн від найдавніших часів до сьогодення.

Зокрема друкуються матеріали, які відображають науково-методичну, наукову і педагогічну діяльність, організацію та проведення навчального процесу з використанням новітніх інформаційних технологій і методик, огляди наукових конференцій і методичних семінарів, які відбуваються в КНУ ім. Т. Шевченка та поза його межами, хроніку поточного життя університету.

Надруковано згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 23 травня 2007 р.)

Казьмирчук Григорій Дмитрович, доктор історичних наук, професор
Головний редактор

Редакційна колегія:

Верба І. В., доктор історичних наук, професор;
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор;
Гусев В. І., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В. П., доктор історичних наук, професор;
Киянська О. І., доктор історичних наук, професор;
Колесник В. Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А. П., доктор історичних наук, професор;
Купчик О. Р., кандидат історичних наук (відповідальний секретар);
Мордвінцев В. М., доктор історичних наук, професор;
Орлова Т. В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Слюсаренко А. Г., доктор історичних наук, професор, академік АПН України;
Трегуб П. М., доктор історичних наук, професор;
Хорошун Б. І., доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Білик Б. І., доктор історичних наук, професор;
Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор

INBS 978 – 966 – 581 – 887 - 8

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007

ЗМІСТ

Від головного редактора	4
--------------------------------------	---

СТАТТІ

Орлова Т. В. Актуальність проблем соціальної історії і наукова діяльність кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка	6
Козакевич Г. М. Релігійно-ідеологічні засади функціонування жрецької організації стародавніх кельтів.....	13
Казьмирчук М. Г. Відображення в поезії соціального значення ломбардів українських земель під владою Росії	18
Набока С. В. Роль інституту мирових посередників у розвитку соціальних процесів на Правобережній Україні наприкінці ХІХ на – початку ХХ ст.	22
Купчик О. Р. Репатріаційні угоди в структурі міждержавних домовленостей УСРР (1920 – 1922 рр.)	28
Позднякова І. С. Кадрова політика радянської влади у сфері встановлення контролю за інформаційними потоками (1920-ті рр.)	35
Хорошун Б. І. Продовольча політика радянського тоталітарного режиму в 1920 - 1930-х роках	41
Глушенок Н. М. Умови праці та життя селян рейхскомісаріату „Україна” в контексті соціальної політики німецької окупаційної влади (1941-1943 рр.).....	47
Власенко С. І. Використання трудових ресурсів українського села в роки німецько-нацистської окупації на території військової зони України (1941 – 1943 рр.)	52
Макаренко Н. Ю. Причини і наслідки етносоціальних змін в Криму у 1950-1980-х рр.	59
Сироїд І. Б. Діяльність Олесея Гончара в сфері захисту української мови	69
Ковач Л. Л. Особливості соціального розвитку Закарпаття в незалежній Україні	77

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Казьмирчук Г. Д. Історіографія соціальних проблем освітянського життя с. Кальника (60-ті рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст.)	85
Романова М. П. Окупація України Антантою: історіографія проблеми	91

ПОРТРЕТИ СОЦІАЛЬНИХ ІСТОРИКІВ

В’яла О. М. Внесок вченого-історика В. К. Піскорського у вивчення соціального розвитку європейських народів	97
--	----

РЕЦЕНЗІЇ

Купчик О. Р. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007. – 155 с.	100
--	-----

CONTENT	102
----------------------	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	103
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ	104
--	-----

ВІД ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

В умовах свободи наукової творчості й думки учені і пересічні громадяни намагаються неупереджено проаналізувати, осмислити події минулого і сьогодення. Ці розвідки здійснюються ними головним чином у руслі окремого предметного вивчення політичної, економічної чи культурної і духовної історії. Але, процеси інтеграції й глобалізації світових суспільних процесів, що нині активно розвиваються, і участь у них України, обумовлюють необхідність їх саме узагальнюючого наукового дослідження.

Тому, ідея видання збірника „Соціальна історія” виникла не випадково. Вона нерозривно пов'язана з гуманітарним поступом світової спільноти і України, зокрема, пріоритетами і ціннісними орієнтирами, спрямованими на досягнення компромісу, злагоди і гармонії у широкому, соціальному, вимірі. Більше того, кризові явища у сьогоденні України (соціально-економічні проблеми, зіткнення інтересів соціальних еліт, конфлікт соціальних груп) зумовлюють не лише науково-дослідну, але, й певну пізнавальну, і навіть просвітницьку мету цієї роботи.

Соціальна історія, як галузь історичного дослідження, має власну тривалу і динамічну історію становлення та розвитку. Зародження цієї дисципліни пов'язане з іменами К. Маркса, М. Вебера. Проте, класична соціальна історія обмежувалась дослідженням проблем боротьби партій, соціальних рухів і організацій. Саме поняття „соціальна історія” трактувалося ними досить вузько і обмежено, зокрема, крізь призму майнового розшарування і класової боротьби. Нині привілеює нове визначення цього терміну як системи ієрархічно взаємопов'язаних соціальних позицій, котрі фіксують суспільне положення, права і обов'язки людей, що володіють різним статусом і престижем, а також сукупністю рольових обов'язків, які суспільство ставить перед індивідами, котрі посідають ці позиції.

У контексті цього, визначальним є інтердисциплінарний підхід у дослідженні суспільної діяльності людини. Застосування комплексу новітніх методик і спеціальних дисциплін (соціальна антропологія, етноісторія, урбан-історія, історична демографія, локальна історія, історія сім'ї, історія жінки, історія сексуальності, гендерна політика, історія злочинності, історія воєн, історія міст, історія повсякденності та ін.) надасть можливість отримати справді цікаві наукові результати у вивченні діяльності людини як суспільної істоти. Це дозволить сформувати нову, відмінну від традиційної, концепцію її історичної життєдіяльності, в основу якої покладено – людину як індивід, її соціальну сутність, з її правами й обов'язками, інтересами й компромісами, шляхами їх досягнення.

На наш погляд, сьогодні соціальна історія є однією з найпопулярніших на Заході галузей історичного дослідження. Проблемами соціальної (гендерної, професійної та ін.) структури суспільства, їх об'єктно-суб'єктними взаємовідносинами, впливом на загальні і локальні політико-економічні та культурно-духовні процеси займається ціла низка, у тому числі авторитетних, науково-дослідних і навчальних установ. Вони виконують як державні, так і приватні науково-дослідні замовлення цього характеру, а отже, надають пересічній людині можливість орієнтуватися у суспільних процесах, владі обирати вірну державну лінію поведінки у галузі соціальної політики та відносин.

Кафедра історії для гуманітарних факультетів історичного факультету КНУ імені Т. Шевченка стежить за подібними історичними пошуками західних науковців, підтримує вітчизняне становлення цього напрямку історичного дослідження, розвиваючи яке, започатковує видання наукового збірника – СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ. Розраховуючи на власного читача, структура збірника вміщуватиме такі рубрики: статті, повідомлення, сторінка молодого історика, портрети соціальних істориків, документи та матеріали, історіографія і джерелознавство, теорія і методологія соціальної історії, рецензії, наукове життя та інші. Серед цього широкого кола наукових інтересів наш читач, ми сподіваємося, знайде для себе багато корисного і цінного.

У своїй повсякденній діяльності, для налагодження наукової творчої праці редакція збірника запрошує до співпраці колективи кафедр вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, актив громадських організацій, різноманітних ентузіастів, усіх, хто цікавиться соціальними проблемами вітчизняної і всесвітньої історії. Оскільки, лише спільними зусиллями можна досягти значних результатів у будь-якій справі, зокрема, такій почесній як організація наукового видання, присвяченого соціальній тематиці історії.

Можна передбачити, що переважна більшість публікацій наукового збірника викличе неоднозначну оцінку читацької аудиторії. До цього й прагне редакція, оскільки саме на перехресті думок і поглядів можна найшвидше відшукати історичну правду. Глибоко переконаний, що це видання дозволить проаналізувати витoki, специфіку становлення й еволюції українського та інших народів як соціального явища, об'єктивно з'ясувати причини їх соціальних катаклізмів, визначити механізми успішного подолання цього. Важливість цього підтверджують істотні суспільні трансформації, які відбулися на початку 2000-х років у пострадянських країнах. Соціальна складова у революціях „бархатній” у Сербії, „гвоздик” у Грузії, „помаранчевій” в Україні і „тюльпанів” у Киргизії відіграла не останню роль. А можливо, вона була й визначальною, оскільки населення стомилося саме від буденних проблем, нездатністю влади змінити становище на краще, її соціальний нігілізм, прагненням взагалі позбавити соціум його основних свобод, зокрема, права – самостійно і вільно обирати своє майбутнє, навіть сподіватися на соціальну стабільність і спокій. Мирна хода цих перетворень в Україні підтвердила, що, не дивлячись на усі соціальні негаразди, суперечки і дискусію, наше суспільство залишилося лояльним, толерантним і терпимим. І у цьому його головний позитив.

Таким чином, перший випуск журналу „Соціальна історія” вийшов у світ. Тож побажаємо щасливої долі.

*Головний редактор
Григорій Казьмирчук*

СТАТТІ

УДК 93/94:316

Орлова Т. В., канд. істор. наук

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ДЛЯ ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті підкреслено актуальність такого напрямку, як соціальна історія і висвітлено роботу кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка у його вивченні.

The article emphasizes the current importance of the field of social history and highlights the input of the department of history for humanitarian faculties of Kiev National Shevchenko University into its investigation.

Навесні 1990 р. у конференц-залі Київського інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук [1] на трибуну для виступу з лекцією вийшов американський вчений і громадський діяч Дж. Мейс. Поруч став перекладач. Однак незабаром доповідач з роздратуванням буквально відштовхнув його і сам перейшов на українську мову. На подібні дії його змусила очевидна реакція нерозуміння з боку аудиторії. По-перше, перекладач не міг зміркувати, про що йдеться, і тому зазнавав крайніх труднощів. По-друге, слухачі теж ніяк не могли зрозуміти, про що виступ. Темою лекції був голод в Україні 1932-1933 р. Зараз у це важко повірити, але тоді майже всі присутні в залі здивовано переглядалися і запитували один в одного: «Про що він говорить?!» Про український голодомор вони почули ВПЕРШЕ. Автор статті, на той момент вже кандидат історичних наук і доцент, повернувшись додому під сильним враженням від почутого, буквально з порогу вигукнула: «Мамо, ти уявляєш, нам сьогодні читали лекцію про страшний голод 1932-1933 років! Невже таке було?» Відповідь була: «Так, тоді померли всі мої молодші сестри і брати, крім Івана». «Так чому ж ти про це ніколи не розповідала?» «Якби я про те хоча б щось казала, то де була б я і де була б ти?» Опускаючи всі міркування, що спали тоді на думку професійному історичному, відзначу лише розуміння тієї наполегливості, з якою у дитинстві мама навчала мене знаходити і відрізняти істинні трави.

У цій життєвій історії, як у краплині води, відбилосся дуже багато чого, зокрема: історія соціальна, історія повсякденності, мікроісторія, історія ментальності, усна історія, а також таке поняття, як соціальний габітус [2]. Усе перераховане для української історичної науки є майже новаціями, хоча певні напрацювання існують, що може стати темою окремої історіографічної статті. Однак розвиток світової науки і внутрішня логіка поступального руху вітчизняної науки вимагають, щоб зазначена тематика розроблялася не епізодично, не фрагментарно, а систематично і більш концентровано. Узагальнену вимогу часу сформулювала доктор історичних наук Л. Таран: «Зараз однією з найважливіших проблем, що стоять перед українською історіографією, є її методологічна переорієнтація, діалог з найбільш перспективними напрямками світової науки» [3].

У своїй книзі «Історіографія в ХХ столітті: від наукової об'єктивності до постмодерністського виклику» (1997 року видання) відомий американський історіограф Г. Іггерс виділяє в цій еволюції дві основні тенденції. Перша пов'язана з трансформацією традиційної нарративної, подійної історії у нові форми історичного дослідження, орієнтовані на підходи соціальних наук. Це так звана модерністська тенденція. Вона в історичній науці виявилася по-різному: від квантитативних підходів соціології й економіки, структуралізму школи «Анналів» до марксистського класового аналізу. На відміну від

традиційної історіографії ці напрямки підкреслювали важливість вивчення соціальних структур і процесів соціальних змін. Другу тенденцію Г. Іггерс пов'язує з постмодернізмом [4].

Комплексний аналіз постмодернізму виходить за межі репрезентованої статті. Наразі доцільно підкреслити тільки ті його аспекти, які пояснюють наявні у світовій історіографії процеси, а також «виклики», що встають перед вітчизняними фахівцями. «Серйозні зміни в зв'язку з формуванням постмодерністської парадигми в історіографії, - пише доктор історичних наук, керівник Центра інтелектуальної історії Інституту загальної історії РАН Л. П. Рєпіна, - відбуваються в сфері професійної свідомості і самосвідомості істориків, оскільки цей виклик змушує переглянути традиційно сформовані уявлення про власну професію, про місце історії в системі гуманітарно-наукового знання, про її внутрішню структуру і статус її субдисциплін, про свої дослідницькі завдання» [5]. Насамперед варто виходити з того, що однією з головних характеристик постмодернізму є дискретність, дроблення всіх аспектів людського життя. Загальна тенденція до «фрагменталізації» відбивається і на історіософії, де домінуючою стала ідея про кризу метаісторії. Історія зараз іде від єдиного, «базового» стандарту, замість цього – плюралістичний підхід до інтерпретації минулого. «Антропологізація історичної науки і її орієнтованість на мікрорівневі дослідження, міждисциплінарність і утворення нових предметних областей, «лінгвістичний» поворот – ці риси визначають сьогодні обличчя «нової» історіографії», - підсумовує білоруська дослідниця О. М. Шутова [6]. Наведене судження співзвучне висновкам Г. Іггерса. Воно конкретизує прояви як модерністських тенденцій (особливо посилення цікавості до соціальних аспектів), так і постмодерністських.

Протягом довгого часу в історії домінував «подійнісний» погляд: історичний процес розглядався у вигляді «найважливіших подій», пов'язаних, як правило, з діяннями правителів, війнами, заколотами, тобто тим, що сьогодні називається «політичною історією». У світовій історичній науці, а найбільше у радянській, суттєві впливи були з боку марксизму, який стояв на тій позиції, що події політичної історії тільки заважають роздивитися справжній, глибинний сенс історичних процесів. Зміст марксистської концепції полягав у зведенні останніх до конфліктів між розвитком продуктивних сил і відстаючими виробничими відносинами, що має долатися шляхом соціальних революцій. Дослідники, які стояли на «єдино вірних наукових позиціях», приділяли увагу тим історичним фактам, що підтверджували задану схему. Абстрагуючись від тенденційності подібного підходу, у цілому можна погодитися з думкою відомого російського дослідника А. Я. Гуревича: «В результаті зосередження інтересів на політико-економічній і соціологічній проблематиці людина – реальний учасник і творець історії – була немовби «потіснена» безособовими силами і процесами або зовсім забута. Злиття історії із соціологією і політекономією призводило до дегуманізації історії. Інтерес істориків виразно перемістився з індивідуального і людського до надіндивідуального і соціального. Виникла тенденція підміни історії політекономією і живих людей – абстракціями» [7]. Подібний соціологічний підхід більш підходив і підходить для макроісторії. Але чи підходить він для опису конкретних історичних подій та їх учасників? Своєрідною відповіддю на це питання став «антропологічний поворот», який стався в результаті гострих дискусій 1980-х років. Його головною характеристикою стало акцентування в дослідженнях вивчення власне людини в історії. Причому увага дедалі більше зсувається у бік «маленьких людей». «Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемося до малих життєвих світів» - так пролунав заклик німецьких істориків у 1985 році [8]. Через 13 років їх підтримала наша співвітчизниця: «Потрібно відмовитися від універсальних схем макроісторії, де соціальна історія замкнута на проблемах класової боротьби, і звернутися до категорій мікроісторії – історії церковного приходу, родини, міжособистісних і емоційних відносин людей. Історію потрібно розглядати не тільки в телескоп, але й у мікроскоп, від цього картина минулого, соціальна історія буде виглядати багатшою» [9]. Аналізуючи наявні публікації як вітчизняні, так і закордонні, можна дійти висновку, що перехід на мікрорівень

поступово стає загальною тенденцією сучасної історіографії. Комплексно і всебічно підходячи до дослідження, завдяки «маленьким елементам» можна повніше відповісти на «великі питання» і краще побачити загальну історичну картину. Хіба не закладено кілька макроісторичних проблем у наведеній на початку статті життєвій ситуації?

Деякі історики часто зближують і навіть ідентифікують поняття «мікроісторія» та «історія повсякденності». Для «історика повсякденності» мікроісторія може виступати як метод. А дослідницьким полем мікроісторії найчастіше є історія повсякденності. Історія повсякденності в наш час є дуже популярним напрямком історичного і взагалі гуманітарного знання у світі. В другій половині XIX – початку XX ст.ст. біля витоків створення цього напрямку стояли Е. Е. Віолле-ле-Дюк, Е. Фукс, П. Гіро, А. Бокуе, Г. Хартман, М. І Ч. Квеннели. Концепція повсякденності одержала розвиток у французькій школі «Анналів», британській «новій науковій історії», європейській «історії знизу» і німецькій *Alltagesgeschichte*. З деякого часу все більшу увагу вона одержує у наших російських колег [10].

Як встановила російська дослідниця феномена історії повсякденності Н. Л. Пушкарьова, у його визначенні між фахівцями немає згоди: співіснують розуміння його і як такого, що реконструює ментальний макроконтекст подій історії, і як такого, що реалізує прийоми мікроісторичного аналізу [11]. Загальним для обох підходів виступило нове розуміння минулого як «історії знизу» чи «зсередини», що дало голос «маленькій людині», і незвичайній, і пересічній. Два підходи поєднує також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією, етнологією, демографією та ін.). Сама ж Н. Л. Пушкарьова пропонує такий варіант: «Історія повсякденності ... - нова галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської щоденності в множинних історико-культурних, політико-подійнісних, етнічних і конфесіональних контекстах. У центрі уваги історії повсякденності – комплексне дослідження *способу життя і його змін* у представників різних соціальних прошарків, їхньої поведінки й емоційних реакцій на життєві події» [12]. Слід особливо зазначити: виконана за підтримки Російського Державного наукового фонду, публікація відрізняється докладністю змісту і чіткістю форми. З неї можна скласти чітке уявлення про загальнотеоретичні джерела історії повсякденності; її виникнення і підходи у її реконструкції; сучасний стан, предмет, відмінності від етнографічного дослідження побуту; методи вивчення історії повсякденності та ін. «Фокус аналізу історика повсякденності, - відзначає Н. Л. Пушкарьова, - вивчення соціального з погляду індивіда» [13]. Проте треба усвідомлювати, що попри усю важливість, повсякденність – це лише один ракурс розгляду суспільства, сам по собі не здатний дати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки. Тому при вивченні повсякденності необхідне сполучення методів і мікро- і макроісторії. Надмірна увага до деталей може призвести до втрати розуміння зв'язків між досліджуваними аспектами і цілим явищем, відмови від аналізу, узагальнень, пояснень і в цілому від теоретичної орієнтованості. Найважливішим завданням мікроісторичного дослідження є вихід у соціальну історію, осягання історичної реальності у всій її складності.

У розумінні предмета соціальної історії в умовах постмодернізму також немає єдності. Історики різних шкіл і напрямків мають з цього питання різні підходи. Наприклад, англієць Д. М. Тревельян, відкинувши історію подій або політичну історію і не надаючи особливого значення історії класів та інших соціальних груп, у свій час (його монографія «Англійська соціальна історія» вийшла друком в Лондоні у 1942 р.) поставив знак рівності між соціальною історією й історією повсякденності. Однак з такою точкою зору важко погодитися, тому що остання відрізняється більшою «заземленістю», більшою конкретністю, деталізацією. Деякі дослідники, розглядаючи соціальну історію як проміжну галузь між економічною і політичною історією, обмежували її завдання вивченням соціальної структури у вузькому розумінні слова, тобто вивченням історії соціальних чарунок, груп, інститутів, рухів. Інші ставили за мету осягти людське суспільство в його цілісності, досліджуючи соціальні зв'язки між індивідами. У деяких працях спостерігалось зрушення інтересів до

ментальних уявлень, цінностей, звичаїв, моделей поведінки, тобто від соціологічно орієнтованої історії до історії орієнтованої антропологічно. На початку 1980-х років соціальна історія за кордоном виразно проголосила свій особливий статус, інтегративну функцію у системі історичних дисциплін. Один з провідних британських соціальних істориків К. Райтсон зауважив: «Суспільство є процес. Воно не буває статичним. Навіть його удавані найбільш нерухомі структури виражають рівновагу між динамічними силами. Для соціального історика головна з усіх задач полягає в тому, щоб уловити цей процес, одночасно виявляючи довгострокові зрушення в соціальній організації, у суспільних відносинах і в тих поняттях і цінностях, у яких ці соціальні відносини втілюються» [14]. Тобто, продовжує Л. П. Рєпіна, на порядок денний було поставлене питання про «практичне застосування у конкретно-історичному дослідженні комплексного методу соціального аналізу, що спирався на послідовну комбінацію системно-структурного і суб'єктивно-діяльнісного підходів» [15]. Навіть на поверховий погляд, наявна вітчизняна історіографія демонструє чимало праць, у назві яких присутні слова: «соціально-економічний», «соціально-політичний», «соціокультурний». Пояснення тому дає в передмові до своєї двотомної монографії «Соціальна історія Росії періоду Імперії» доктор історичних наук Б. Н. Миронов. Він пише, що соціальна історія не може бути чисто соціальною, як економічна чисто економічною, політична – чисто політичною і культурна – чисто культурною, тому що всі дії людей мають економічний, соціальний, культурний і політичний аспекти [16]. Спадає на думку висновок про соціальну історію як історію всеосяжну, що досліджує життя і діяльність людей і на рівні індивідуальному, і на класовому. Визначальним принципом виступає антропоцентризм. Таким чином, одним з аспектів «антропологічного повороту» вбачається піднесення соціальної історії у всьому різноманітті її складових.

Загальна картина розвитку сучасної історіографії показує неухильну тенденцію зростання інтересу до соціальної історії. Це так чи інакше відбивається на індивідуальному виборі окремих дослідників, при тому, що вони найчастіше вільні у своїх вподобаннях. Зазначена тенденція досить виразно виявляється в науковій роботі кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протягом останніх 10 – 13 років практично всі викладачі, на чолі з професором Г. Д. Казьмирчуком [17], опублікували свої роботи з тих чи інших напрямків соціальної історії [18]. Аналіз тем, обраних у той же період аспірантами кафедри для своїх дисертаційних досліджень, також свідчить про превалювання проблематики соціальної історії [19]. У розмаїтості тем прослідковуються деякі загальні напрямки, а саме: соціально-економічний розвиток регіонів України, дослідження історії національних меншин на її території, локальна історія (історія міст, сіл), вивчення окремих соціальних інституцій, а також верств, спроби гендерних студій, історія повсякденності (побуту, ментальностей), інше. Особлива увага приділяється біографічним розвідкам. Пам'ятаючи про наявність певних досягнень, доречно висловити побажання, аби в працях, які ще готуються до оприлюднення, у вступі актуальність визначалася з більшою реалістичністю. А в основній частині відчувалися б нові підходи в дослідженні, що відбивають віяння часу у світовій історіографії. Зокрема, мається на увазі міждисциплінарний підхід. Він може не тільки додати нових відтінків та «стереоскопічності» загальній історичній картині, але і підняти рівень наукової розробки в цілому. На жаль, пошукачі, які обрали темою своїх студій життя того чи іншого діяча, часто забувають, що найбільш істотне у будь-якому біографічному матеріалі – це співвіднесеність приватного існування людини з ходом історичних подій. Часом все обмежується простим переказом подій і переліком опублікованих праць. Складається парадоксальна ситуація: мова йде про «Людину в історії», але «людина» начебто є, а історії навколо неї – немає. Підходи соціальної історії, історії повсякденності певною мірою допомагають виправити подібну ситуацію [20].

Сфера соціальної історії взагалі, й історії повсякденності зокрема, є надзвичайно перспективними, бо, як помітив у своїй дуже корисній у пізнавальному й організаційному плані статті академік РАН Ю. А. Поляков: «...усі галузі сучасного життя з роками

переходять у компетенцію історії» [21] Автор показує не тільки величезну різноманітність проблематики в рамках основних напрямків, але і відкриває безмежність джерел вивчення повсякденності, соціальної історії.

Особливо широкі можливості відкриваються перед дослідниками ХХ століття. Вони можуть спертися на так звану «усну історію» [22], тобто розширити свою джерельну базу за рахунок інтерв'ю з ще живими учасниками і свідками подій. Дослідник військової історії, начальник Музею прикордонних військ України О. М. Филь (колишній аспірант кафедри) до 65-ої річниці початку Великої Вітчизняної війни готує до видання книгу-збірку інтерв'ю з безпосередніми її учасниками – Героями Радянського Союзу, Повними кавалерами ордену Слави та іншими. Свої матеріали О. М. Филь використовує для підготовки публікацій з урахуванням перспективних напрямків, якими, окрім усної історії, є, на думку іншого українського історика А. Лисенка, історія військового побуту і повсякденності, військова антропологія й інші: «Вченим слід знайти “золоту середину”, збалансувати висвітлення питань соціальної історії на макро- і мікрорівнях. Перспективним є вивчення так званих “малих соціумів”, або “малих життєвих світів” – армійського, партизанського, робітників, службовців, науково-технічного персоналу, творчої інтелігенції, - які знаходилися в евакуації, окремих груп населення окупованих територій, військовополонених і т. Ін.; основні форми самоорганізації і громадської самодіяльності громадян республіки в умовах воєнного стану. Окремими векторами наукових зусиль мають стати гендерна історія, а також сім'я як найменша ланка воєнного суспільства, доля неповнолітніх, інвалідів, сиріт та інших категорій населення України, найбільш постраждалих від війни» [23]. У наведеній цитаті закладено ще дві важливі ідеї. По-перше, наявність величезного поля досліджень соціальної історії, історії повсякденності, історії ментальностей, гендерної та ін. Історій РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ [24]. По-друге, саме мікроісторія, історія повсякденності звернули особливу увагу на виживання людини в екстремальних умовах, яких у нашій історії було чимало (революції, війни, голод, терор, руїна і т.д.). На сьогоднішній день актуальною стала переоцінка джерельної бази. Насамперед, це розширення кола джерел з різних відомств і різних рівнів, а також затребуваність нових масивів архівних документів, що допомогли б фахівцям “новими очима” подивитися на вже давно відомі події з позицій історії повсякденності і повсякденної свідомості сотень простих людей. Особливу цінність здобувають так названі «его-документи» – біографії, мемуари, щоденники, листи. Однак робота з ними є дуже непростою і вимагає особливих підходів [25].

Переосмислення власних підходів вимагає також і та обставина, що криза історичної науки дала про себе знати, окрім усього іншого, падінням інтересу серед читачів. Можна припустити, що високотеоретичні розмірковування, засновані на макропідході, з ігноруванням головної діючої особи історичних процесів – людини, до того ж викладені важкою для сприйняття науковою мовою, залишаються «рідчю в собі», якщо можна так висловитися. Тобто дуже небагато людей читають подібні книги і статті. У той же час великою популярністю користується, наприклад, запущена московський видавництвом «Молода гвардія» серія книг з повторюваними в кожній назві словами «Повсякденне життя» (трубадурів, лицарів, ченців, Версаля, Монпарнаса, Людовика XIII, Голландії часів Рембрандта, Берліна при Гітлері, сталінської Москви та ін. Зрозуміло, наукові праці відрізняються від науково-популярних. Однак, можливо, що ті, хто пише про нову соціальну історію, мають право на іншу стилістику. З одного боку, сьогодні багато хто виступає про необхідність діалогу з читачем, що наче втягує в процес дослідницької роботи. Деякі автори називають цей метод «оповідальною історією», «історією-розповіддю», тобто близькою до літератури за стилістикою і методами – з переважанням опису в роботі науковця. З іншого боку, дослідник, працюючи в галузі історій повсякденності, ментальностей, біографіки, має спробувати вжитися в описуваний світ, намагатися відчувати його, тому його текст може відрізняти небайдужість, емпатія, співпереживання (при тому, що вимогою справжньої науковості залишається об'єктивність).

Нам потрібно звикати до думки, що колишня історія себе вичерпала, а тому колишню фактуру необхідно переглядати. У світовій історичній науці виділилися нові напрямки: вивчення еволюції людини, суспільств і цивілізацій, людина в історії, історія повсякденності і деякі інші. І треба у світове співтовариство вписуватися. Загальновідомо, що одним з головних завдань університетських кафедр є розробка концепцій, що відповідають сучасним знанням. Кафедра історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету визначила для себе новий напрямок наукової праці – «**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ**», що відкриває широкі можливості для організації дослідницької роботи викладачів, аспірантів, прилігентів, студентів. Виходячи із особливої актуальності соціальної історії у світовій науці, а також перспективних змін у зв'язку з приєднанням України до Болонського процесу, можна припустити, що серед студентів і аспірантів історичних факультетів знайшлося б чимало бажаючих спеціалізуватися в даній сфері. Їм можна було б запропонувати участь у здійсненні таких дослідницьких проєктів, як, наприклад: «Людина в історії», «Людина в повсякденності», «Нова локальна історія», «Усна історія», «Історія ментальностей», «Гендерна історія» і т.п. Успішність роботи у зазначених напрямках зумовлена, зокрема тим, що небачено розширюється джерельна база, а також тим, що у вітчизняній історіографії не так багато праць подібного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Інститут, який мав всеосяжне значення, не існує уже майже півтора десятка років.
2. У понятті «габітус» схоплюється нероздільність соціального й індивідуального. Габітус – соціальність та історія, вбудовані у тіло і мову людини. Це міцне, стійке, проте вкрай еластичне соціальне утворення // *Элиас Н. Общество индивидов.* – М., 2001. – С.292. Саме поняття дозволяє уявити взаємозалежність індивідуального і соціального в процесі соціального змінювання. Особливо є цікавим та актуальним випадок радянського суспільства.
3. *Таран Л.* Поки історія на стане наукою // *Дзеркало тижня.* – 1998. - №8.
4. Див. Детальніше: *Новая и новейшая история.* – М. – 1998. - №5. – С. 3 – 4.
5. *Репина Л. П.* «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998. – С. 226.
6. *Шутова О. М.* Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии // <http://www.genderstudies.info/sbornik/vozmoj/3.htm>
7. *Гуревич А. Я.* Историческая наука и историческая антропология // *Вопросы философии* 1988. - №1. – С. 2.
8. Цит. За: *Этнографическое обозрение.* – М., 2004. - №5. – С. 7.
9. *Таран Л.* Поки історія не стане наукою // *Дзеркало тижня* 1998. - №8.
10. *Кнабе Г. С.* Древний Рим – история и повседневность. – М., 1986; *Оболенская С.В.* «История повседневности» в современной историографии ФРГ // *Одиссей: Человек в истории.* 1990. – М., 1990; *Ястребицкая А. Л.* Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиевистике // *Одиссей. Человек в истории.* – М., 1991; Ї ж: *Междисциплинарный диалог и изучение истории повседневности и материальной культуры в Центральной Европе* // *Доклад на конф. «Межкультурный диалог в историческом контексте»* М., 30-31 окт. 2003 г. // <http://www.igh.ru/conf/tesis/jastreb.htm>; *Зубкова Е. Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 гг. – М., 2000; *Поляков Ю. А.* Человек в повседневности (исторические аспекты) // *Отечественная история* – М., 2000, №3; *Голикова С. В.* Дневниковые записи как источник по изучению повседневной жизни Екатеринбурга на рубеже XVIII – XIX веков // *Уральский город XVII – начала XIX вв.: история повседневности.* – Екатеринбург, 2001 // <http://atlasch.narod.ru/>; *Актуальные проблемы социальной истории.* Сб. науч. Ст. – Новочеркасск, 2002. *Козьякова М. И.* История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до 20 века. – М., 2002; *Кулешова Н. Ю.* Красная армия в конце 1930-х годов: проблема боеспособности с точки зрения истории повседневности // *Отечественная история* – М., 2003, №4; *Пушкарева Н. Л.* Предмет и методы изучения «истории повседневности» // *Этнографическое обозрение* – М. – 2004. - №5 и др.
11. Див. Детальніше: *Пушкарева Н. Л.* Предмет и методы изучения «истории повседневности». – С. 9.
12. Там само. – С. 3.
13. Там само. – С. 12.
14. Цит. За: *Одиссей. Человек истории. Личность и общество.* – М., 1990. – С. 171.
15. *Репина Л. П.* Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике // Там же. – С. 171.
16. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XIX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – М., 1999. – Т.1. – С. 5.
17. *Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М., Щерба Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998; *Казьмирчук Г. Д.* Благодійність, санітарія та медичне обслуговування населення як аспект практичної діяльності органів міського громадського управління Правобережної України в

другій половині XIX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 55. – К., 2001; *Казьмирчук Г. Д.* Листи П. Х. Граббе до П. Г. Галагана // Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. – К., 2003; Його ж: Декабрист з роду Міклашевських // Проблеми історії України: програма і матеріали конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги над фашизмом / День науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. 13 квітня 2005 року. – К., 2005; *Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г.* Село Кальник: поступ від феодального до промислово-технічного суспільства (кінець XVIII – початок XX ст.) – К., 2005.

18. *Гусев В. І.* Історія Гапонового життя, дописана після нього // Україна, 1992, №37; Його ж: Україна першої половини 20-х років XX століття: мачуха чи земля обітувана для євреїв? – К., 1997; Його ж: “Віротерпимість”, “Дисидент”, “Капіталізм”, “Народність”, “Тиранія”, “Тріумф” та ін. // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусев., А. Г. Слюсаренко та ін. – К., 2002; *Гусев В. І., Калінець Ю. О.* Видатні постаті в історії України IX – XIX ст. Ст. Короткі біографічні нариси і портрети. – К., 2002; *Гусев В. І.* Оповідь про князя Михайла Воротинського, нащадка князів Чернігівських, російського воєводу, героя битви за Москву // Історичний журнал. – К., 2003, №4 – 5 та ін.; *Казакевич Г. М.* Кельтська теорія походження Київської Русі С. Шелухіна в світлі сучасних етнолінгвістичних досліджень // Проблеми історії України ...; *Калінець Ю. О.* Життя і діяльність М. Х. Бунге в Україні – К., 1998; *Капелюшний В. П.* З історії заселення Південної України в другій половині XVII – першій половині XIX ст. // В кн.: Донбас і Приазов'є: Проблеми національного, соціального і духовного розвитку. – Мариуполь, 1993; *Капелюшний В. П., Буяшенко В. В.* Ментальність: спроба історико-філософського аналізу // Наукові записки з історії України. – Вип. 4. – Кіровоград, 1995; Їх же: Ментальність і національний характер: спорідненість і відмінність // Наукові записки з історії України. – Вип. 6. – Кіровоград, 1997; *Капелюшний В. П.* Українська дипломатія в постатях // Україна дипломатична. Вип. 3. – К., 2003; *Мінгазутдінов А. Ф.* Роль військової преси в мобілізації воїнів на визволення України від фашистських загарбників // Матеріали науково-практичної конференції “Україна в роки другої світової війни 1939-1945 рр.”. – К., 1994; Роль військової преси в викритті ідеології і зlodіян фашизму // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції 27-28 квітня 1995 р. – К., 1996; Його ж: Гірка і страшна правда (Про в'язнів фашистських таборів смерті в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – Вип. 51. – К., 2001; *Орлова Т. В.* Культура побуту населення Європи XVIII ст. – К., 2000; Ї ж: “Буржуазія”, “Емансипація”, “Селянство”, “Суфражизм”, “Фемінізм”, “Чорна смерть” та ін. // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник; Ї ж: Новые возможности изучения движения декабристов с точки зрения истории ментальностей // Декабристи в Україні: дослідження і матеріали. – Т. 3. – К., 2003; Ї ж: Сексуальна революція: причини і наслідки // Дзеркало тижня. – 2003. - №44; Соціальні наслідки Другої світової війни для сучасної України // Проблеми історії України ...; *Черевичний Г. С.* Стан і розвиток кадрового потенціалу вищої школи України у другій половині 1980-х рр. // Історія науки на межі тисячоліть: 36. Наукових праць. – Вип. 6. – К., 2002; Його ж: Вища освіта в Україні на злам епох. – К., 2002; “Сегрегація”, “Урбанізація” // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник; Сучасний досвід розвитку системи вищої освіти розвиненої країни (на прикладі держави Ізраїль) // Проблеми історії України... та ін.

19. *Авраменко Л. М.* – «Переяславщина в другій половині XVII – XVIII ст.»; *Вербовий О. В.* – “Життя та наукова діяльність професора Київського університету В. М. Базиловича”; *Власенко С. І.* Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.); *Губицький Є. В.* Купецтво Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.); *Дмитрієв В. С.* Серби в Україні (XVIII – початок XX ст.); *Дудко О. О.* Громадсько-політична діяльність Олександра Лотоцького (1900-1939 рр.); *Клочко О. П.* Київ в умовах фашистської окупації в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1943 рр.); *Крикуненко О. А.* Громадсько-політична діяльність С. Єфремова; *Левінець Р. П.* Науково-педагогічна та громадська діяльність професора університету Св. Володимира Шульгіна В. Я.; *Набока С. В.* Діяльність мирових посередників в проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні (1861-1881); *Обметко О. М.* Діяльність земств в Україні (1864-1894); *Павлюк С. П.* П. Г. Лебединцев – український церковний, громадський та науковий діяч; *Петриченко К. В.* Отаманина в Київській губернії (1917-1921 рр.); *Піскіжова В. В.* Грецька національна меншина України в період з 1985 по 1996 рр.; *Расвський С. М.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України наприкінці XIX – початку XX ст.; *Филь О. М.* Іван Данилович Черняхівський: життя та діяльність; *Шеліхова В. В.* Селянські промисли 60-х – 70-х рр. XIX ст. На Слобожанщині та ін.

20. Як приклад див.: Судьба ученого как объект истории повседневности (на примере жизни и деятельности академика Б. В. Литвинова) // <http://www.unk.org.ru/conferen/archive/worklist.asp?catid=6&cseid;> Индивидуальная биография как опыт исследования истории повседневности // <http://www.distedu.ru/files/13947/rtf>.

21. *Поляков Ю. А.* Человек в повседневности (исторические аспекты). – С. 130.

22. «Усна історія» зародилася у деяких країнах у 1930-тих роках, зазнала забуття протягом кількох десятиліть, знов відродилася наприкінці 1960-х. У 1967 р. у Сполучених Штатах Америки було створено Асоціацію усної історії США. Аналогічні центри з'явилися в інших країнах. В Росії уже п'ятий рік поспіль історико-просвітницьке і правозахисне товариство «Меморіал» проводить серед старшокласників конкурс «Людина в історії. Росія – XX сторіччя». Масштаб залучення зростає з року в рік: якщо у 2001 р. було надіслано 1800 учнівських праць, то на останній (2005 р.) – 11 тисяч. Молоді люди записують спогади старших, потім шукають документальні підтвердження цих розповідей, намагаються відтворити історичний контекст подій, іноді

відтворюють історію вулиці, села, покинутого кладовища, старої фотографії. Історія постає зовсім в іншому світлі, ніж офіційно прийнятий на сьогодні варіант.

23. Лисенко А. Невирішені проблеми історії Великої вітчизняної і другої світової війн : до 60-річчя визволення України від гітлерівських окупантів // Дзеркало тижня. – 2004. - №44.

24. У Росії останнім часом таких праць стає все більше : Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х. – М., 1993; Андреевский Г. В. Москва 20-30-ые годы. – М., 1998; Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы. – СПб., 1999; Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945-1953 гг. – М., 2000; Кулешов С. В. Советский менталитет как историко-цивилизационный феномен // В кн.: Сталинизм и проблемы развития советского общества. – М., 2001; Прусс И. Советская история в исполнении подростка и его бабушки; Кормина Ж., Штырков С. Никто не забыт, ничто не забыто. История оккупации в устных свидетельствах; Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания» (проблемы «ненаписанной истории») // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – М., 2005. - №2-3 и др.

25. Дослідникам було б корисно познайомитися із статтею Козлової Н. Н. Методология анализа человеческих документов // <http://www.789.ru/portal/modules.php?name=News&file=article&sid=2916>

УДК 94 (364)

Казакевич Г. М., канд. істор. наук

РЕЛІГІЙНО – ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖРЕЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СТАРОДАВНІХ КЕЛЬТІВ

У статті показано, що релігійно-ідеологічні засади функціонування жрецької організації стародавніх кельтів були тотожними кельтській релігії як такої і типовими для варварської спільноти доби залізного віку.

The article states that the religious beliefs of the Celtic druids were similar to the Celtic religion as a whole and they were typical for an iron age barbarian society. Its main element is represented by the cult of dualistic chthonic God, which was also a patron of priesthood.

Релігійні уявлення кельтів, як основа релігійно-ідеологічних засад функціонування жрецької організації стародавніх кельтів віддавна привертала увагу дослідників кельтських старожитностей. Значний внесок у розробку цієї теми було здійснено А. Д'Арбуа де Жюбенвілем, Ф. Леру, С. Пігготтом, А. Росс. Цими та іншими дослідниками було висвітлено сутність даного культурного явища, особливості його історичного розвитку. Останнім часом збільшилася кількість наукових праць, автори яких приписують кельтським жерцям-друїдам вироблення специфічної філософії, змальовують їх як хранителів примордиальної традиції людства, стверджують наявність істотних відмінностей між ученням друїдів і народною релігією кельтів. Необхідністю з'ясувати природу релігійно-ідеологічного фундаменту жрецької організації кельтів викликана поява даної статті.

Ю. Цезар, який залишив найбільш докладний опис духовної культури Галлії I ст. до н. е. повідомляє, що усі питання, пов'язані з релігією, знаходилися у сфері компетенції друїдів [1]. Релігійно-ідеологічні засади функціонування жрецької організації стародавніх кельтів поєднувалися у тому, що Цезар називає “наукою”, або “вченням” (disciplina) [2]. Судячи з того, що повідомляють античні автори, а також з інформації, яка міститься в ірландських джерелах, ця наука включала у себе космогонію, космологію, теологію, природничі знання, а також вчення про безсмертя душі. Дана система світоглядних уявлень підкріплювалася широким застосуванням магії [3], сакральних предметів та символів. Ритуально-магічні практики кельтських друїдів являють собою окрему тему, яка виходить за межі даного дослідження.

Вчення друїдів, як цілісна релігійна система, не збереглося. Кельтська космогонія втрачена практично повністю. Відомості про неї неточні, фрагментарні і не піддаються однозначній інтерпретації [4]. Інформацію про космологічні уявлення, а також вчення про

природу, походить майже виключно з археологічних джерел, насамперед піктографічних пам'яток. Свідчення античних авторів щодо вчення про безсмертя душі не відрізняються чіткістю і достовірністю. Доводиться констатувати, що наявні джерела дозволяють лише скласти певне уявлення про світ кельтських богів, а також магичні практики і ритуали, що виконувалися жерцями. Натомість, уявлення про походження всесвіту і світобудову, тобто те, що складає основу будь-якої релігійної системи, втрачено назавжди.

Надзвичайно складну проблему являє собою ідентифікація місця жерця у системі релігійно-світоглядних уявлень кельтів.

Кельтська релігійна традиція сформувалася під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Будучи народом, що належить до індоєвропейської мовної групи, кельти були носіями релігійних уявлень, значною мірою спільних для усіх індоєвропейців [5]. Компаративна міфологія доводить близькість багатьох кельтських міфів до міфології ведійської Індії [6], давніх слов'ян [7] тощо. Однак шаблонне перенесення на кельтську релігію принципів функціонування інших релігійних систем є некоректним. Кельтська язичницька релігія – комплексне явище, яке сформувалося під впливом багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників. Індоєвропейська у своїй основі релігійна система увібрала у себе численні елементи вірувань доіндоєвропейського населення Європи [8]. Особливості історичного розвитку кельтів раннього залізного віку сприяли встановленню активних культурно-релігійних контактів з середземноморською цивілізацією [9], а також іншими варварськими племенами Давньої Європи – скіфами [10], фракійцями [11], слов'янами [12]. Варто відмітити, що характер та інтенсивність зовнішніх впливів на формування кельтської релігії не були однаковими в різних регіонах кельтського світу.

Вже протягом кількох століть з тою чи іншою мірою професіоналізму здійснюються спроби реконструювати світ богів стародавніх кельтів за допомогою писемних та археологічних джерел. Найбільш докладний нарис кельтського пантеону міститься в творі Цезаря. За його словами, галли “більш за все вшановують Меркурія. Він має більше за усіх інших богів зображень; його вважають винахідником всіх мистецтв; він також вважається вказівником доріг і проводирем під час подорожей; вважають також, що він дуже сприяє наживі грошей і торгівельним справам. Також вони вшановують Аполлона, Марса, Юпітера і Мінерву. Про ці божества вони мають приблизно такі ж уявлення, як інші народи: Аполлон виганяє хвороби, Мінерва навчає початкам ремесел і мистецтв, Юпітер має верховну владу над небожителями, Марс керує війною” [13]. Цезар, таким чином, застосовує щодо кельтських богів римські теоніми. Його підхід, який згодом широко застосовувався в галло-римській релігії, отримав назву *interpretatio romana*. Інші римські автори наводять декілька аутентичних кельтських теонімів, таких як Тевтатес, Езус, Тараніс [14], Беленус [15] та ін.

Будь-які спроби функціональної класифікації кельтських богів наштовхуються на їх малоспеціалізований і багатовалентний характер [16]. Археологічні пам'ятки показують, що функції і атрибути богів часто нашаровуються і переплітаються. Кожне плем'я мало власних божественних покровителів, часто відмінних від тих, яким вклонялися представники сусідньої общини [17]. Лише у Галлії, судячи з епіграфічних пам'яток, на рубежі н. е. вшановувалося кілька тисяч богів. Деякі дослідники припускають, що кельти-язичники тяжіли до монотеїстичної релігійної системи, яка мала в своїй основі уявлення про єдиного бога з універсальними можливостями [18]. Більш обґрунтованим є погляд, згідно з яким існувала невелика кількість божеств, які, маючи різні теоніми і атрибути, все ж таки виділяються за характерними ознаками. Крім того, для кельтських релігійних уявлень був характерний пантеїзм, з усіма притаманними йому рисами.

М. Грін виділяє чотири найважливіші ознаки релігійної системи: важливість голови, як сакрального символу, широке використання тріад, зооморфізм, а також вшанування божеств, пов'язаних з одного боку зі стихіями, а з іншого – з плодючістю [19].

Як в античних джерелах, так і в ірландських сагах зафіксований дуже архаїчний звичай відрубати і зберігати в якості трофею голову свого переможеного супротивника [20]. Припускають, що голова вважалася у кельтів уособленням сил душі і, відповідно, голова

вбитого ворога могла слугувати для збільшення сили переможця. Символіка голови часто зустрічається у кельтській іконографії. У деяких святилищах Південної Галлії збереглися ритуальні поховання у яких голова була відділена від тіла. Не виключено, що культ голови у кельтів є запозиченням, адже в кельтських мовах слово “голова” [k^wepno] (ірл. cenn, вал. та брет. repp, галл. Певуб) має доіндоєвропейське походження [21].

Характерною рисою кельтської релігії було об’єднання богів у тріади. З приводу цього Т. Пауелл зазначає: “У цим випадку не йшлося про концепцію трійці, або про поєднання трьох божеств в одному. Скоріше тріада бул вираженням виключної потужності кожного з них, що можна назвати “потужністю трійки”. Про те, що це число мало магичне значення свідчать паралелі, які проявляються далеко за кордони кельтського світу; подібну символіку знаходимо, між іншим, в Індії” [22].

Помітну роль у релігії і сакральному мистецтві кельтів латенської епохи відігравали анімалістичні образи [23]. В кельтській іконографії божества часто з’являються або разом з тваринами, або з тваринними атрибутами (наприклад, з оленячими рогами) [24]. Кельтський зооморфізм, за словами Т. Пауелла, не був проявом первинного вшанування тварин, а свідчив про здатність богів до тимчасового перетворення на тварин. Подібні факти зафіксовані в ірландських джерелах [25].

З огляду на мінімальне значення полювання в економіці племен латенського часу, малоімовірною видається гіпотеза про зв’язок кельтських анімалістичних образів з мисливськими культурами. Однак не виключено, що деякі з них пов’язані з пережитками тотемізму, одної з найбільш архаїчних форм релігійних уявлень. Основною ознакою тотемізму, як віри членів роду в спільне походження від певної тварини чи рослини, є уявлення про перевтілення людини (як правило, померлого предка) у тотем і навпаки. Це уявлення породжувало появу системи заборон, табу, на уживання тотема у їжу [26]. Сліди подібних табу простежуються в ірландських гейсах.

Серед божеств, яких вшановували стародавні кельти найбільш рельєфно проступають два основних – солярне і хтонічне. Щоправда, їхні функції також часто перепліталися, що дає можливість говорити лише про умовний розподіл.

Роль солярного божества у кельтів відігравав Луг, єдине божество, теонім якого мав поширення майже в усіх регіонах кельтської Європи. Ім’я цього бога перекладається як “блискучий” або “той, що світиться”. В якості епоніма частка Lugu- збереглася у назвах близько 15 місцевостей по усій Європі [27]. Припускають, що саме з солярним божеством були пов’язані ті ритуали друїдів, у яких ключову роль грав вогонь [28]. В ірландській міфологічній сазі “Битві при Маг Туїред” Луг виступає як майстер усіх мистецтв і переважає цим усіх інших богів. Він одночасно є теслярем, ковалем, воїном, арфістом, знавцем старовини, чарівником і т. д. Це дозволяє з великою ступінню ймовірності ідентифікувати Луга з галльським Меркурієм. З культом солярного божества тісно пов’язана широко розповсюджена у кельтів символіка колеса і ритуального воза [29].

Незважаючи а те, що солярне божество грало, можливо, провідну роль у кельтській релігії, для нашого дослідження набагато важливішим є культ хтонічного бога, який мав яскраво виражений соціальний характер і був тісно пов’язаний зі жрецтвом.

Цезар повідомляє, що галли “усі вважають себе нащадками батька Діта і кажуть, що таким є вчення друїдів” (*Galli se omnes ab Dite patre prognatus praedicant idque ab druidibus proditium dicunt*) [30]. Римський Діспатер – божество підземного світу, яке ототожнювалося з грецьким Плутоном [31]. В кельтській релігії божество-першопредок, яке одночасно опікувалося потойбічним світом не мало спільного теоніму. У Галлії найбільш розповсюдженим його іменем було Тевтатес (від ірл. tuath – плем’я). В Ірландії це божество відоме як Дагда (Dagda) – “Добрий Бог”. Інше його ім’я – Еохайд Батько Всіх (Eochaid Ollathair). Цезар не випадково прив’язує уявлення галлів про божество потойбічного світу з друїдами. Ірландські джерела, як виявили А. і Б. Ріси, називають Дагду богом друїдизму і магії [32]. У “Битві при Маг Туїред” він отримав своє ім’я Доброго Бога саме тому, що володів усіма можливими видами магії і переважав у цьому всіх друїдів [33]. Характерно, що

аналогічна ситуація спостерігалася в релігійних уявленнях давніх слов'ян. М. Попович показав, що у слов'ян бог плодючості і скотарства Велес одночасно репрезентував жрецький стан – волхвів [34]. Дуалістичний характер кельтського родового божества підкреслюють атрибути ірландського Доброго Бога – палиця і котел. Перша мала страшну руйнівну силу: “Як тільки зійдемося у битві, стільки кісток розламає моя палиця, скільки камінців топче табун коней, як тільки зійдемося під Маг Туїред” (Bud lir bomonn egai fua cosaib gregai a snaimreth fum luirg an fecht-sie, ait a comraicid diabulnamod for raí Muige Tuired) – говорить Дагда перед битвою при Маг Туїред [35]. Водночас, їжа з його магічного котла [coigi an Dagdaí] могла нагодувати будь-яку кількість людей (Ni tegedh dam dimdach uadh) [36]. Котел був одним з найбільш шанованих сакральних символів. У цій якості він широко використовувався у ритуальній практиці друїдів, про що свідчать численні археологічні знахідки [37].

Іконографія кельтського Доброго Бога тісно пов'язана з іконографією численних матрилінійних хтонічних божеств, що вели свій родовід від Великої Богині, культ якої зафіксований у Європі ще з доіндоєвропейських часів. Такий зв'язок не є випадковим, адже за характером обидва божества дуже близькі. Дуалістична кельтська Велика Богиня опікувалася і захищала землю племені, дарувала плодючість і достаток, але водночас вона відіграла роль руйнівної богині війни, здатної надсилати на людей всілякі страждання і біди. Протягом латенської епохи культ Великої Богині поступово витісняється культом божества, яке спочатку фігурує як чоловічий супутник богині, але згодом переймає на себе її функції і стає домінуючим [38]. Жіноче родове божество, щоправда, ніколи не було витіснено остаточно, а подекуди зовсім не втратило свого значення, особливо в деяких регіонах [39]. Анімалістичним образом, з яким асоціювалося у кельтів родове божество був дикий кабан, або вепр (sus scrofa). У кельтській міфології символіка дикого кабана була тісно пов'язаною з уявленнями про першопредка, плодючість та достаток, а також з війною, бойовою люттю. В особі міфологічного Великого кабана Турх Труїта проступає зв'язок даного кельтського анімалістичного образу із спільним для багатьох давніх релігій архаїчним божеством-першопредком, аналіз якого проводить у своїй праці Б. Рибаків [40]. Археологічні пам'ятки свідчать, що іконографія кельтського божества-охоронця роду була тісно пов'язана з космологічними уявленнями, зокрема з образом Світового Дерева [41]. Культ Доброго Бога і його анімалістичного відповідника дикого кабана протягом латенського часу мав чітку соціальну спрямованість. Комплекс археологічних джерел, дані ірландських саг, а також свідчення античних авторів вказують на зв'язок даного культу з військово-аристократичним прошарком суспільства, який, зокрема, являвся соціальною базою жрецької організації кельтів. Навіть протягом римського часу у Галлії місцевий культ Марса, який значною мірою замінив собою культ родового божества-захисника, носив чітко виражений елітарний характер.

Важливим аспектом релігійно-ідеологічних засад функціонування жрецької організації кельтів було вчення друїдів про безсмертя душі. Лукан описує його наступним чином: “Не тихих долин Ереба і не глибин сумного царства Діта шукають тіні мертвих. Той самий дух надихає їх члени в іншому світі. Смерть – середина життя” (non tacitas Erebi sedes Ditisque profundí pallida regna petunt: regit idem spiritus artus orbe alio. longae, canitis si cognita, vitae mors media est) [42]. Скептично підходить до розгляду вчення про безсмертя душі Валерій Максим: “Кажуть, що вони беруть у борг суми грошей, які будуть виплачені в іншому світі, настільки вони переконані, що душі людей безсмертні. Я б назвав їх божевільними, якби ці вдягнені у штани варвари не вірили у те саме, во що вірив грек Піфагор” [43]. У подальшому грецькі та римські письменники все частіше пояснюватимуть виникнення кельтської віри у безсмертя душі її зв'язком з піфагорейською доктриною метемпсихоза. Помилковість такого уявлення на сьогоднішній день вважається доведеною. Доктрина Піфагора передбачала реінкарнацію – втілення душі померлої особи в інше тіло. На матеріалі ірландських саг було показано, що, згідно з кельтськими релігійними уявленнями, душі померлих відправлялися до потойбічного світу, сіду, який розташовувався під водою і у середині пагорбів. Там вони

вели веселе і безтурботне життя, дещо подібне до того, яке вели душі германських воїнів у Вальгаллі [44].

Релігійно-ідеологічні засади функціонування жрецької організації стародавніх кельтів оформилися як синтез багатьох культурних нашарувань. Будучи іноєвропейською за основою, кельтська релігія увібрала у себе численні елементи доіндоєвропейських вірувань і релігійних практик. Значну роль у формуванні релігії кельтів відіграла греко-римська цивілізація, скіфська, а можливо й фракійська і давньослов'янська культури. У різних частинах європейської Кельтики формування кельтської релігійної системи проходило у відповідності до місцевих умов, однак зі збереженням певної цілісності. Характерними рисами кельтської релігійної системи були вшанування багатовалентних і малоспеціалізованих за характером божеств, зооморфізм, велике значення символу троїчності і культу голови.

Немає підстав розрізняти релігію стародавніх кельтів та ідеологічні засади функціонування жрецької організації, т. зв. учення друїдів. Останнє охоплювало усі аспекти релігійної системи, у тому числі космогонію, космологію, теологію, знання про природу і вчення про безсмертя душі. На сьогоднішній день реконструкції піддаються лише деякі елементи учення друїдів. Центральне місце у ньому займав культ архаїчного родового божества-охоронителя, яке мало дуалістичний характер. Генеза даного божества пов'язана з матрилінійними хтонічними культурами, які з часом трансформувалися у культ чоловічого Доброго Бога, захисника племені і гаранта плодючості. Добрий Бог одночасно вважався богом друїдів і магії. Анімалістичним символом, який асоціювався з ним був дикий кабан.

Зазначимо, що наявні джерела не дають нам підстав говорити про те, що кельтські друїди були хранителями примордиальної релігійної традиції, носіями специфічної філософії тощо. Релігійні та ідеологічні засади функціонування жрецької організації були типовими для жрецької культури варварської індоєвропейської спільноти.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Caesar C. I. Commentarii de bello gallico*, VI, 13.
2. Там само, 13.
3. *Rosen-Przeworska J. Magia w życiu Celtów // Z Otchłani Wieków*. – 1978. – № 4. – S. 267 - 273.
4. Див.: *Sterckx C. Elements de cosmogonie celtique*. – Bruxelles, 1986.
5. *Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев: Пер. с фр.* – М., 1986.
6. *Колесник О. Спроба порівняльного аналізу деяких архетипів кельтської та давньоіндійської культур // Наук. зап. НаУКМА. Теорія та історія культури*. — 2000. — Т. 18. — С. 41 - 45.
7. *Історія релігії в Україні: Навч. посіб. для вищ. навч. закл.* – К., 1999 – С. 45-46.
8. *Piggott S. Druidzi: Tłum. z ang.* – Warszawa: RTW, 2000. – S. 186-187; Михайлова Т. Наследие Рисов (вместо послесловия) // *Рис А., Рис Б., Наследие кельтов. Древняя традиция в Ирландии и Уэльсе: пер. с англ.* – М., 1999. – С. 463 - 464.
9. *Зильманович И. Д. Прошлое кельтского мира // Знание-сила* – 1977. – №1. – С. 22; Piggott S. Вказ. праця. – S. 50-51.
10. *Rosen-Przeworska J. Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*. – Wrocław: Ossolineum, 1964. – S. 131-136; Широкова Н. Древние кельты на рубеже старой и новой эры. – Л., 1989. – С. 82 - 84.
11. *Элиаде М. От Замолкиса до Чингисхана // Кодры. Молдова литературная*. – 1991. – №7 – С. 110.
12. *Історія релігії в Україні...* – С. 45 - 46.
13. *Caesar*, Op. cit., VI, 17.
14. *Lucan*, I, 445.
15. *Ausonius*, Commemoratio professorum Burdigalensium, 11.
16. *Шкунаев С. Культура Галлии и романизация // Культура Древнего Рима: В 2-х т.* – Т. II. – М., 1985. – С. 268.
17. *Тевено Э. История галлов: Пер. с фр.* – М., 2002 – С. 35.
18. Там само. – С. 119.
19. *Green M. The Archeology of Religion in Pagan Celtic Europe // Celtica Helsingiensia: Proceedings from a symposium on Celtic studies*. – Helsinki, 1996. – P. 21-37.
20. *Meid W. Remarks on the Celtic ethnography of Posidonius in the light of insular Celtic traditions // Anzeiger*. – 1987. – Jb. 123, 1986, №1/9. – P. 73-74.
21. *Калыгин В., Королев А. Введение в кельтскую филологию*. – М., 1989. – С. 23. Там само.
22. *Powell T. G. E. Вказ. праця*. – S. 154 - 155.
23. Глибоке дослідження цього питання здійснено М. Грін: *Green M. Animals in Celtic life and myth*. – L.; N. Y., 1998. Див. також: Соколова З. *Культ животных в религиях*. – М., 1972.

24. Особливості кельтської іконографії висвітлені у праці: Green M. Images in opposition: polarity, ambivalence and liminality in cult representation // *Antiquity*. – 1997. – Vol. 71, N 274. – P. 898-911; див. також: Rosen-Przeworska J. Religia i sztuka w rozumieniu Celtów // *Z Otchłani Wieków*. – 1988. – № 2-3-4. – S. 110-114.
25. Powell T. *Celtowie: Tłum. z ang.* – Warszawa, 1999. – S. 154.
26. Хайтун Д. Тотемизм. Его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958; Поликарпов В. История религий. Лекции и хрестоматия. – М., 1997. – С. 8.
27. Vries Jan de. *Keltische Religion*. – Stuttgart, 1961. – S. 51.
28. Широкова Н. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб, 2000. – С. 274.
29. Див.: Green M. The wheel as a cult-symbol in the Romano-Celtic world: With a special reference to Gaul and Britain. – Bruxelles, 1984.
30. Caesar, *Op. cit.*, VI, 18.
31. Штаерман Е. Дис-патер // *Мифологический словарь*. М., 1990. – С. 190.
32. Рус А., Рус Б. Вказ. праця. – С. 33.
33. Cath Maige Tuired: The Second Battle of Mag Tuired. – Dublin, 1983. – P. 44.
34. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 44.
35. Cath Maige Tuired. – P. 54.
36. Там само. – P. 24.
37. Филип Я. Вказ. праця. – С. 166; Taylor T. The Gundestrup Cauldron // *Scientific American* – March 1992–№266(3) – P. 66 - 71.
38. Botheroyd S., Botheroyd P. F. *Słownik mitologii celtyckiej: tłum. z niemieckiego*. – Katowice, 1998. – S. 250 - 253.
39. Heinzel E. Der Matronenkult bei den Ubiern // *Jahreshefte des Osterreichischen archao. inst. in Wien*. – Baden bei Wien, 1985. – Bd. 56. – S. 125 - 136.
40. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. – М., 2001 – С. 73.
41. Казакевич Г. Культурні предмети з малобіганського скарбу в контексті розвитку кельтської релігії (II-I ст. до н. е.) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. – 2003. – Вип. 69. – С. 80 - 84.
42. Lucan, I, 455.
43. Valerius Maximus. *Factorum et ditorum memorabilium*, II, 6, 10.
44. Див. напр.: Носенко Е. Представления кельтов о загробном мире // *Вестник древней истории*. – 1990. – № 3.– С. 101 - 112; Широкова Н. Другой мир кельтов // *Вестник С.-Петербургского университета*. Сер. 2. – 1999. – Вып. 3. – С. 24 - 32.

УДК 94 (477) „1886 – 1917”+351.825

Казьмирчук М. Г., канд. істор. наук

ВІДОБРАЖЕННЯ В ПОЕЗІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ЛОМБАРДІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЇ

В статті проаналізовано вірші, складені клієнтом та розпорядником, для глибшого розуміння соціальної діяльності ломбардів українських земель під владою Росії.

The article gives analysis of poems which were created by a client and a manager in order to proof the social activity of pawnshops in Ukrainian area under the rule of Russia.

Розбудова незалежної України на зламі ХХ – ХХІ ст. Та реформування державного, економічного і суспільного життя нашої держави супроводжується суперечливими процесами. Це вимагає перегляду соціально-економічних категорій у вивченні досвіду минулого. Для цього чимало корисного матеріалу може дати дослідження історії розвитку фінансової системи, що сформувалась у Російській імперії в дореволюційний період. Важливою складовою частиною цієї системи були ломбарди підросійської України 1886 – 1917 рр., оскільки вона належала до однієї з економічно найрозвинутіших земель Російської імперії. Сучасний стан розвитку української історичної науки характеризується зростанням кількості досліджень з історико-економічної проблематики. Проте на сьогодні діяльність ломбардів України зазначеного періоду залишається фактично не вивченою.

Історіографічний аналіз та систематизація спеціальної літератури засвідчили недостатність вивчення дослідниками цієї проблеми. Дослідників цікавили більше абстрактні [1] або занадто вузькі питання [2] створення та економічної діяльності ломбардів у

дореволюційний період. В радянську добу дослідження ломбардної справи не користувалося популярністю серед істориків та економістів, тому в цей період можна відзначити досить фрагментарні праці Н. Карцевої, С. Борового та інших [3]. Сучасна історіографія перебуває в процесі становлення, хоча інтерес до вивчення історико-економічних проблем історії України поживався завдяки авторським пошукам [4]. В процесі цього автором було помічено, що ломбарди сприймаються переважно в негативному світлі, як „нові лихварі”, жахливі установи, які мали наживу зі страждань населення. Такий стан речей можна пояснити недостатнім знайомством наукових кіл з джерелами.

Потреба об'єктивно оцінити діяльність ломбардів, посприяла у дослідженні віршів, складених різними людьми, які в такій формі забажали висловити своє бачення ролі та значення цих установ. Разом з використанням архівних та опублікованих джерел, аналіз віршів клієнтки та розпорядника ломбарду матиме не аби яке значення для висвітлення соціальної діяльності ломбардів. Окрім цього співставлення двох протилежних точок зору, а саме: представника ломбарду та безпосереднього користувача його послугами, дасть змогу виявити взаємозв'язок клієнтів та ломбардів у 1886 – 1917 роках з позицій антропологізації історичної науки, її орієнтованості на мікро- і макрорівневі дослідження, що надасть широкі перспективи теоретичного і практичного застосування в сучасних умовах отриманих висновків, сприятиме посиленню зацікавленості до суто історичних, соціальних та економічних аспектів серед науковців.

Ломбарди – кредитні установи, які видавали позики під заставу рухомого майна, покликані „обслуговувати бідніші верстви, надаючи їм, по змозі, дешевий речовий кредит і тим самим полегшувати важке становище мас” [5]. В 1886 – 1917 роках ломбарди – „індикатор” рівня прогресу в суспільстві, бо могли успішно існувати лише в суспільному середовищі людей з підприємницькими здібностями. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Посилились урбанізаційні процеси, зріс розвиток промисловості й торгівлі, що сприяло процесу концентрації міського населення та більшому його розшаруванню, збільшенню кількості робітників, зайнятих у різноманітних сферах послуг. Міста ставали центрами сприятливими для започаткування та втілення підприємницьких ініціатив міського населення. Тому саме в містах кредитні заклади були найпопулярнішими і найчисельнішими. Так, в м. Києві, яке дещо поступалося за кількістю жителів Одесі, на початку ХХ ст. Налічувалося 35 банків та багато установ дрібного кредиту [6], але серед київського люду особливою „торговою складкою”, який переважно не мав нерухомості, користувалися попитом саме ломбарди [7].

1. Порода киевских людей
Его в час бедствий основала
И разных множество вещей
В его подвалы натаскала [8].

Значимість ломбардів для міського населення отримала відображення у віршах. Перший з них, написаний панією Кардиналовською – це наслідування пушкінському „Анчару” і був присвячений побутовій темі закладання речей у ломбард. Другий вірш, як повідомлялося в „Вестнике ломбардов”, був надрукований в газеті розпорядником одного з міських ломбардів, після незадовільного клопотання перед думою ряду прохань. Обидва вірші звертають увагу на чисельність клієнтури ломбардів.

1. К нему и птица не летит
И зверь нейдет, лишь только черный
С вещами длинный хвост стоит
Людей, судьбе своей покорных [9].

2. У ломбардных ворот,
Собирался народ
Очень густо [10].

Підтвердження можна знайти і в архівних матеріалах, які свідчать, що потреба в дрібному кредиті спостерігалася не тільки серед найбільш бідніших обивателів, але й частіше серед заможного прошарку міського населення. Аналіз документів свідчить, що до ломбардів зверталися різні прошарки суспільства: дворяни, духовенство, чиновники, військові, міщани, селяни. У „будинку для всіх” можна було зустріти „закинутих туди важким життям не лише

придушених потребою чиновників й інтелігентів, але і ясновельможних панів” [11], людей достатніх, які тільки тимчасово відчували потребу в грошах [12]. Керівники Харківського міського ломбарду вважали небезпідставно, що коли й „можливо говорити про малозабезпечену клієнтуру ломбарду, то тільки щодо розміру кредитів, які вона отримувала чи завдяки малоцінності закладів, що не перевищувало видавання в 5 руб.” [13].

Іноді міські ломбарди змушені були відмовляти в кредитах через великий наплив клієнтів. Так, в Одесі навіть було порушене питання про створення деякими земствами сільських ломбардів для видавання кредитів під зерно, зброю, одяг та шкури. На заваді досягнення цієї мети був брак значних вільних обігових грошей, а також пасивна позиція земств та обережність селян [14].

2. А в ломбарде мой свет,   Эй, мужик, что как пень
Ничего денег нет   Здесь сидишь целый день,
Совсем пусто.   Знать с рассвету?

На посев хочу взять
Под тулуп рублей пять,
Да вот нету [15].

До закладів українські ломбарди приймали не лише хутрянні речі та дорогоцінності: діаманти, золоті годинники, сережки, кулони, ланцюжки, медалі та срібні чарки, ложки, ножі й інше столове начиння [16], але й будь-який одяг, білизну, взуття, посуд, все, чим користувалися мешканці міста [17]. Приймалися предмети селянського виробництва, наприклад, полотно, овчина, сукно, що робило їхніми клієнтами сільських землевласників. Не приймалися в ломбардах „оклади зі святих ікон та взагалі речі зі священними зображеннями”, бо „продаж з молотка ризи з образу суперечить духу християнської релігії, та й сам закон не дозволяє цього” [18]. Іноді заборонялося приймати верхній одяг, що вже був у вжитку. Таке рішення з боку Миколаївської міської управи „проводилося як попереджувальний захід проти розповсюдження хвороб” [19]. Міська влада Харкова мусила заборонити у 1903 р. приймати зброю до ломбарду, бо її могли купити тільки ті, хто мав дозвіл на її використання, а на аукціоні учасниками торгів були переважно „скупники-маклаки, які не мали прийнятних посвідчень і права торгуватися на предмет зброї” [20].

1. И человека человек   Его добычею была
В ломбард отправил грустным взглядом.   Квитанция с пятью рублями
И тот пальто свое повлек   И хладный пот с его чела
И там оставил под закладом.   Стекал обильными ручьями [21].

У ломбардах нерідко „розігрувалися такі важкі картини бідності й безпомічності, що треба було бути надто безсердечним”, аби залишати без уваги горе їхньої нещасної клієнтури [22]. Розпорядникам „доводилося щоденно лицем до лиця зіштовхуватися з бідністю та крайньою потребою бідного населення”, тому вони неодноразово звертався в управу з проханням дозволити допомогу бідним, наголошуючи, що „благодійність в найрізноманітніших формах може надати велику послугу потребуючому населенню”, де ломбард у свою чергу може бути корисним [23].

2. А ты баба по что ж   У меня, барин, дочь
От ломбарда идешь   Стонет день и всю ночь,
Как шальная?   Вишь больная.

Чтоб лекарства купить
Я пришла заложить
Все обновки [24].

В Російській імперії особливість благочинної риси ломбардів втілювалась у прийнятті та залученні пожертв через редакції періодичних видань, збільшення допомоги службовцям у лікуванні та пенсіях, виділенні додаткових коштів на преміальні та до свят, учасникам бойових дій та їхнім сім'ям під час воєн, безкоштовній допомозі бідним. Проте потрібно пам'ятати, що ломбарди також були комерційними закладами, які мали приносити прибутки аби існувати та витримувати конкуренцію з банками в місті. Багато клієнтів все

одне вважали факт видавання їм позики як прояв суспільного насилля, бо користь від задоволення „екстреної” потреби, що змушує людину тягти в ломбард останні речі, які складають крайню необхідність в її побуті, не може покрити шкоди, завдані позбавленням предметів, без яких вона не може продовжити свого заробляння. А благочинні товариства при ломбардах інколи приходили на допомогу пізно, коли людина вже постраждала від втрати необхідних речей [25].

Отже, обидва автори віршів відображають свій погляд на діяльність ломбардів серед населення та їх досвід переконає, що вони були популярними у великих містах. До ломбардів звертались різні прошарки населення, адже могли отримати гроші за речі щоденного вжитку, або отримати надію на допомогу в скрутні часи. Проте треба зауважити, що при дослідженні соціального діапазону ломбардної діяльності, слід пам'ятати і про комерційну складову цих установ.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Кириллов И. А.* Городские ломбарды. – М., 1914. – 71 с.; *Воронцов В. П.* Очерки экономического строя России. – М., 1906. – 116 с.; *Гиндин И.* Банки и промышленность в России. – Б. м., 1927. – 208 с. Та ін.
2. Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907: Юбилейное издание Городской управы. – Чернигов, 1908. – С. 70; *Атлас Д.* Старая Одесса, ее друзья и недруги // Труды слушательниц Одесских высших женских курсов. – Одесса, 1911. – Т. 1. – Вып. II. – С. 157 – 270 та ін.
3. *Карцева Н.* Київський міський ломбард // Праці Комісії для виучування фінансових справ. – Вип. 5. Господарство міста Києва. – Ч. 1. – К., 1929. Зб. Соц.-економ. Відділу ВУАН. – С. 188 – 222; *Боровой С. Я.* Кредит и банки в России (середи́на XVII в. – 1861 г.). – М., 1958. – С. 119.
4. *Казьмирчук М.* Правові умови діяльності ломбардів України в кінці XIX – на початку XX ст. // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 60-річчю Великої перемоги. – Вип. III: У 2 ч. – Ч. 1. Гуманітарні науки. – К., 2005. – С. 74 – 76; *Її ж.* Жіноча праця в ломбардах України в складі Російської імперії // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 9. – Ч. 2. – Луганськ, 2006 та інші.
5. ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 418. – Арк. 11.
6. Численность населения г. Киева на 1 января 1910 г. По данным городской полиции // Известия Киевской городской думы. – 1910. – № 8. – С. 23 – 31; *Можевитинов В.* Движение населения г. Киева за последние десятилетия (1905 – 1914 гг.) // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 8. – С. 35; Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – К., 1968. – С. 170.
7. Извлечение из отчета за 1915 г. Общества «Петроградский столичный ломбард». – С. 5; *Марголин Д. К.* Открытию городского ломбарда в Киеве // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 10. – С. 58.
8. *Кардиналовская Т. М.* Жизнь тому назад: Воспоминания. – СПб.: ДЕАН+АДИА-М, 1996. – С. 46.
9. *Кирхнер В.* Одесский частный ломбард за 25 лет. – Одесса: Б. и., 1912. – С. 20 – 21.
10. *Кардиналовская Т. М.* Вказана праця. – С. 46.
11. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3391. – Арк. 29.
12. По поводу открытия в Харькове ломбарда // Харьковские губернские ведомости. – 1889. – 11 января. – С. 2.
13. Объяснения правления ломбарда к докладу ревизионной комиссии // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 10 – 12. – С. 104.
14. *Серебряков Я.* Цветы и сады Парижа. II. О введении в городских ломбардах операций денежных вкладов. – СПб., 1906. – С. 27; Городской ломбард // Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие. 1906 – 1910 гг. – К., 1910. – С. 101.
15. *Кирхнер В.* Вказана праця. – С. 20 – 21.
16. ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1057. – Арк. 109 – 113зв.
17. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. – 3181. – Арк. бзв.; Там само. – Спр. – 3316. – Арк. 4; Вестник ломбардов. – 1911. – № 51. – С. 821.
18. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1828. – Арк. 40.
19. Местная хроника // Южанин. – 1894. – 10 февраля (№ 32). – С. 2.
20. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1828. – Арк. 23 – 23зв., 31 – 32.
21. *Кардиналовская Т. М.* Вказана праця. – С. 46.
22. *Кириллов И.* Городские ломбарды. – С. 57.
23. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1828. – Арк. 38 – 39.
24. *Кирхнер В.* Вказана праця. – С. 20 – 21.
25. Одесский частный ломбард за 25 лет: Записка директора-распорядителя и учредителя В. В. Кирхнера. – С. 17 – 18.

РОЛЬ ІНСТИТУТУ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено особливості ролі інституту мирових посередників у соціальних перетвореннях на правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено, що мирові посередники впливали на соціальні процеси й формування соціально-економічної картини цього регіону у даний період.

In this article the peculiarities of role of conciliator's Institute in the social transformations on the right bank of Ukraine is described. It is determined that the conciliators had considerable influence on going of social processes and on forming of social-economic structure of this region in analyzed period.

Інститут мирових посередників став основним органом проведення селянської реформи 1861 р. Цим російське самодержавство намагалося модернізувати країну, і водночас, зберегти монархічний устрій та свою основну соціальну базу – дворянство. Мирові посередники вводили нові поземельні відносини між поміщиками і селянами, унормовували та регулювали фінансові й адміністративні відносини між селянами і державою, створювали і контролювали органи селянського самоуправління та суду. Крім цього, якщо у більшості регіонів Російської імперії мирові установи фактично були скасовані у 1874 р., то на Правобережній Україні, з огляду на соціальні і політичні обставини, мирові структури продовжували діяти фактично до революції 1917 р. приймаючи активну участь у соціально-економічних і адміністративних перетвореннях, що відбувались у Південно-Західному краї. Більше того, їх роль у адміністративному і суспільному житті правобережних губерній, як і безпосередній вплив на соціальні процеси що проходили в регіоні з часом не зменшувалась а зростала. Таким чином без дослідження явища інституту мирових посередників, які були безпосередніми учасниками соціально-економічних реформ та адміністративного життя Правобережжя у другій половині ХІХ на початку ХХ століття, неможливо зрозуміти особливостей формування і функціонування тієї специфічної соціально-економічної картини, що склалася на Правобережній Україні у цей час.

Актуальність дослідження інституту мирових посередників зумовлено також певною подібністю соціальних, адміністративних, політичних та економічних трансформацій, що відбуваються у сучасному українському суспільстві з претурбаціями, які переживав український соціум внаслідок “Великих реформ”. Зважаючи, що зараз в Україні утверджуються нові соціальні та законодавчі норми у сферах земельної власності і місцевого самоуправління, а також, що ці зміни впроваджують державні установи, в цьому аспекті також є сенс докладніше розглянути досвід діяльності такої адміністративної структури як інститут мирових посередників, що діяв на Правобережній Україні в другій половині ХІХ на початку ХХ століття.

Незважаючи на те, що вивченням різних аспектів діяльності інституту мирових посередників займалися такі учені як П. А. Зайончковський [1], Н. Ф. Устьянцева [2], Л. Г. Захарова [3], М. М. Дружинін [4], В. Г. Чернуха [5], М. М. Лещенко [6], А. В. Бондаревський [7], А. І. Лохматова [8]. Проте, вони висвітлили мировий інститут у його класичному вигляді, що було характерно для більшості регіонів Російської імперії. Разом з цим, особливостям структури і функціонування мирового інституту, який діяв у Київській, Подільській та Волинській губерніях було приділено недостатньо уваги. В цьому аспекті можна відзначити лише статтю такого видатного ученого як Кімітака Мацузато [9], який здійснив аналітичний огляд специфіки діяльності мирового інституту у Південно-Західному

краї, розглянувши зміну завдань і векторів в роботі мирових посередників на Правобережній Україні у другій половині XIX століття.

Метою цього дослідження є спроба визначення ступеню і наслідків впливу інституту мирових на соціальні процеси, що проходили на Правобережжі після селянської реформи 1861 року в другій половині XIX на початку XX століття.

Збереженню інституту мирових посередників, зміцненню ваги мирових структур на Правобережжі і посиленню впливу посередників на розвиток соціальних процесів в регіоні після завершення основних етапів селянської реформи (переведення поміщицьких, удільних та державних селян на викуп і створення органів селянського самоуправління та суду) сприяли як широке коло невирішених реформою проблем, які потребували невідкладного розв'язання, так і завдання що ставив перед ними царський уряд виходячи з своїх власних політичних міркувань.

Крім того, суттєвою обставиною, яка великою мірою визначила вагому роль мирових посередників у соціальній й адміністративній сфері регіону було більш ускладнене і розмаїте, ніж у Росії, суспільно-господарське життя краю. Наприклад, поряд з поміщицькими, удільними і державними селянами була наявна верства так званих „вільних людей”, чиншовиків господарські відносини яких з юридичними господарями землі регулювалися традиціями і залишками Литовських статутів. Складним було і національно-релігійне становище у цих губерніях. Разом із православними українцями тут проживала значна кількість євреїв, які займали домінуюче положення в економічному житті регіону, суспільною елітою були поляки-католики. Крім цього, невелику, але, досить активну частину населення становили колоністи-поселенці.

З огляду на це, одним з головних завдань реформи 1861 року була соціально-економічна уніфікація і стандартизація різних категорій селянського населення Південно-Західного краю. Що певною мірою стабілізувало б суспільний спокій та спрощувало і полегшувало управління цими губерніями. Крім того, царський уряд був зацікавлений у „зрівнянні” та уніфікації економічної, соціальної та ідеологічної структури різних регіонів Імперії, оскільки це сприяло більшій міцності і стабільності Російської імперії. Значною мірою цю функцію було покладено на інститут мирових посередників.

У цьому аспекті, одним із важливих завдань, які намагався вирішити Уряд у західному регіоні країни, була проблема так званих „вільних людей” та чиншовиків, Уніфікація цих категорій селянства, сприяла б суспільній однорідності цього стану, а відтак, і певній соціально-економічній стабільності краю. У північно-західних губерніях, для того щоб розколоти „польський масив” і привабити нижчі верстви населення на свій бік, ці питання значною мірою було вирішено владою позитивно для цих категорій селянства ще в середині 60-х років. Однак, на Правобережжі самодержавство, вважаючи чиншовиків, в основному, поляками і бажаючи їх ослабити та посварити зі „співвітчизниками”, проводило короткозору і непослідовну політику, і в результаті, проблема консервувалася та заганялася вглиб.

Схожа ситуація була і з категорією так званих „вільних людей”. 25 липня 1864 р. Уряд видав „Правила про устрій вільних людей Західних губерній, які живуть на власницьких землях” [10]. Згідно з ними, колишні кріпосні чи тимчасово зобов'язані селяни, які були приписані до стану „вільних людей” після 20 липня 1857 р., отримували землю, переходили на викуп і зливалися з основною масою селянства. А становище землеробів, які належали до цього стану до 1857 р., і відтепер називались „вільними людьми II розряду”, юридично майже не змінилось, визнання за ними їхніх земельних ділянок вимагало складних процедур.

Конфлікти між цими категоріями населення і поміщиками ставали частішими, бо пани, з огляду на зростання цін на землю і хліб, намагались підвищувати чинш [11]. Розглядати подібні ексцеси доводилося мировим посередникам [12]. Зрештою, Уряд, видавши закони про чиншовиків і „вільних людей II розряду” у 1886 та 1888 рр., що давали право цим категоріям селян отримати землю у власність, прагнув якимось чином вирішити це наболіле питання [13; 14]. Реалізувати їх мали мирові посередники. Для цього були створені повітові у чиншових справах присутствія, які склалися з голови повітового з'їзду мирових

посередників (він і тут виступав головою), мирового судді, одного з місцевих землевласників і мирового посередника повіту. Вони розглядали права чиншовиків на землю, визначали їх величину і розмір викупу. Мирові посередники перевіряли земельні права чиншовиків і саме від посередників у величезній мірі залежали наслідки селянських „земельних” клопотань [15]. Чиншові присутствія підпорядковувалися губернським у селянських справах присутствіям, що виступали також апеляційними інстанціями. Проте, у результаті, половинчастих заходів Уряду і слабого фінансування операції вона проходила дуже болісно і повільно, і фактично не була завершена до лютневої революції. Це були вагомі чинники наростання соціальної напруги на селі, яку мирові посередники намагалися зменшити, сприяючи хоча б частковим компромісам сторін конфліктів та запобігаючи масштабним ексцесам. Однак їхні зусилля мали лише відносний тактичний успіх, і не могли розв'язати причин, що породжували ці масштабні проблеми.

Іншою важливою функцією мирових посередників (так само церкви і поліції), яка була пов'язана з потребою забезпечити відданість і прихильність українського селянства до самодержавства, була нагальна необхідність не допускати інших політичних, національних, релігійних і етнічних впливів на українське селянство з боку ворожих груп (католиків-поляків, націоналістів-самостійників чи соціалістів). Це могло зумовити соціальні збурення, дестабілізувати край і мати непередбачувані наслідки для Імперії. Здійснення цієї місії значною мірою покладалось на мирові установи, тому, вплив мирового інституту на селянське життя посилювався. Мирові посередники розкривали випадки соціалістичної агітації, перешкоджали ввезенню „галицької” українофільської літератури, у тісній співпраці з православною церквою намагалися не лише запобігти випадкам окатоличення православних, але й усіма силами змагали до охрещення в православну віру католиків, іудеїв та інших неправославних мирян, оберігаючи, таким чином, соціально-ідеологічну монолітність „православного народу” [16].

Розширенню ролі мирових посередників в соціальному та адміністративному житті регіону сприяв і вплив певних політичних обставин, що склалися у Південно-Західному краї у цей час. Так, одним з найважливіших чинників збереження царатом інституту мирових посередників на Правобережній Україні була відсутність тут лояльної до Імперії суспільної еліти, оскільки поміщицька верства на Правобережжі складалась в основному з польських шляхтичів вороже настроєних до російського самодержавства. За цих умов царський уряд був змушений не лише зберігати, але й посилювати мирові структури, оскільки за цих обставин мирові посередники не лише заступали відсутніх управлінців з місцевої еліти, але, до цього змушені були боротись з її небажаним для Уряду впливом на місцеве населення. Під впливом політичної ситуації самодержавство аж до 1911 р. не запроваджувало в цьому краї земських органів самоврядування. Це з одного боку забезпечувало царизм від небажаних політичних наслідків, з іншого уповільнювало розвиток суспільних процесів в регіоні.

Таким чином, до компетенції мирового інституту почали входити і функції земств. До сфери діяльності мирових посередників належало піклуватися про забезпечення та розвиток освітніх установ на їхніх ділянках [17]. Вони контролювали розподіл коштів на потреби освітньої справи, виступали адвокатами і представниками селянських громад у справах заснування дитячих притулків і народних училищ, самі ініціювали їх відкриття.

Мирові посередники наглядали і виконували посередницькі функції у справах земельно-майнових, боргових, торгових, або у питаннях найму на роботу як поміж самими селянами, так і між ними й поміщиками, міщанами чи купцями. До того ж, у конфліктах посередники виступали чиновниками і представниками адміністративного апарату держави. Сфера компетенції мирових посередників охоплювала різноманітні аспекти суспільного життя. Вони, спільно з повітовими справниками, регулювали впровадження горілчаної реформи та боролись з проявами зловживання її положеннями, контролювали стан пожежної безпеки та засобів боротьби з вогнем на своїй ділянці. Контактуючи з медичними і ветеринарними закладами та посадовими особами, вони наглядали за санітарним

становищем населених пунктів і підприємств; наглядали за справами, що відносилися до страхування майна населення; спільно з іншими адміністративними органами (повітовою поліцією, предводителями дворянства, губернським правлінням) боролись із браконьєрством і хижацькими методами експлуатації навколишнього середовища [18]. Посередники також розглядали справи з питань компенсацій і відшкодувань селянам, які надавались їм за відібрані під військові полігони, залізниці чи підприємства селянські землі.

Проте, потрібно зазначити, що незважаючи на високу роль мирових посередників у соціально-економічних реформах та адміністративному управлінні регіону, їх вплив на розвиток соціальних процесів в краї з огляду на консервативну і половинчасту політику царського уряду мав лише відносний і опосередкований характер, оскільки вступав в протиріччя з могутніми економічними чинниками. Це, зрештою, визначили основні риси соціально-економічної картини Правобережжя на початку ХХ століття.

Незважаючи на реформи другої половини ХІХ століття, які стимулювали розвиток капіталістичних відносин, правобережні українські губернії у соціально-економічному відношенні залишались аграрним регіоном. Рівень промислового виробництва і урбанізації був низьким, переважна більшість населення була представлена сільськими жителями, відсоток інших верств населення (ремісників-робітників, купців-підприємців, державних службовців, інтелігенції) був вкрай незначним. До того ж, власне українців (які представляли майже виключно селянський стан) серед інших категорій населення було не багато. В культурно-освітній та управлінській сфері переважали росіяни. Більшість робітників (особливо середньої і високої кваліфікації) теж були росіянами чи іноземцями. В торгівлі переважали євреї. Навіть у сільському господарстві українці займали найнижчу соціальну ступінь, оскільки поміщиками були в основному поляками.

Таке становище українського населення було обумовлене, з одного боку низькими стартовими фінансовими та освітніми можливостями українських селян, що перешкоджало швидко підвищити чи змінити свою традиційну соціальну роль. З іншого – консерватизмом та психологічно-ментальними особливостями українських грекочосів, які віддавали перевагу звичній хліборобській праці на землі, перед іншими невідомими заняттями [19]. Значною перешкодою була також певна монополія других національностей в інших галузях виробництва. Так, стати робітником українець міг порівняно легко (потрібно було пройти певну виучку у майстра). У торгівельно-підприємницькій сфері, де переважали євреї і були дуже згуртовані, конкурувати з ними українцю було складно. Потрапити до освітніх чи управлінських сфер діяльності українцю з низів було теж нелегко. Як уже зазначалось потрібно було мати освіту, фінансові можливості, суспільні зв'язки, а також знати російську мову та бути лояльним підданим імперії. Таким чином основною соціальною нішою українців залишалось переважно сільське господарство. Вибитись на великого земельного власника було вкрай важко, оскільки українське селянство було пограбоване аграрною реформою, яка відрізала від селянських земель значну їх частину на користь поміщиків, передбачала виплати важких викупних платежів та інших податків, зберігала залежність від панів в сервітутній сфері. І хоча у кінці ХІХ – на початку ХХ століття з'являються відомі українці цукрозаводчики та інші заможні сільські виробники, але, за великим рахунком, горизонтальна та вертикальна мобільність українців в соціальній структурі суспільства була не високою.

Поміщиками на Правобережжі були в основному поляки, які також були надзвичайно згуртованими. Щоправда, після польського повстання 1863 р. царський уряд адміністративними та соціально-економічними заходами намагався нейтралізувати польський вплив в органах управління і підірвати економічні позиції поляків, ослабивши шляхетське землеволодіння конфіскаціями, обмеженнями продажу полякам земель, наданням пільг російським поміщикам і покупцям (це також значною мірою покладалось на мирових посередників), а також зменшенням викупних платежів з українських селян і поверненням значної частини відібраних у них земель за рахунок польських землевласників.

Однак, ці заходи самодержавства мали лише відносний і тимчасовий ефект. І хоча в результаті пільгової фінансово-земельної політики царського уряду (який намагався розширити соціальну базу відданої Росії еліти в регіоні) щодо приваблення і осадження російських поміщиків у Південно-Західному краї кількість російських землевласників та їхніх земель на кінець XIX століття сягнула більше сорока відсотків, однак далі цей процес став зворотнім. Незважаючи на конфіскації, адміністративні обмеження полякам купувати і успадковувати землі, брати кредити, усунення їх від можливостей здійснювати вплив в управлінській сфері регіону тощо, польські землевласники на початок XX століття не лише значною мірою кількісно відновили свої землі, але, головне, в якісному відношенні шляхетські маєтки перетворились у сучасні конкурентно-здатні могутні сільськогосподарські виробництва, що в більшості випадків на порядок переважали маєтки російських власників [20].

Причинами цього явища були вищі господарські навички польських землевласників, їх висока солідарність та взаємовиручка, краще знання поляками місцевої соціально-економічної і господарської специфіки краю, а головне, набагато вищий рівень адаптованості польських власників до ринково-капіталістичних тенденцій у економіці, що стали магістральними у соціально-економічному розвитку регіону. Слід зазначити, що західні губернії Російської імперії традиційно, внаслідок вищого суспільного рівня населення та економічної інфраструктури, географічно-торгівельної близькості до економічно передових капіталістичних європейських центрів завжди були під сильним їх впливом. Тому, місцеві землевласники як носії більш “капіталістичної культури виробництва” в нових економічних умовах незважаючи на адміністративні обмеження легко вигравали конкуренцію у вихідців з “відсталого сільської глибинки” російських землевласників, що культивували традиційні методи ведення сільського господарства.

В цих умовах мирові посередники виступали консерваторами. Намагаючись зберегти підтримку правобережних селян, і зважаючи на рекомендації мирових посередників, Уряд зберігав за селянами цього регіону право користуватися сервітутами. У Київській і Подільській губерніях ним володіли близько 54 % всіх селянських дворів, у Волинській – 71 % [21]. Розмежування земель могло відбуватися лише за обоюсторонньою згодою громади і поміщика. Внаслідок цього у кінці 60-х рр. XIX ст. Приблизно 80% маєтків на Правобережжі не були розмежовані [22]. Таке становище зумовило наростання конфліктів між селянами і власниками-поміщиками в цій сфері, особливо з огляду на демографічний вибух та зростання вартості земель й лісів. Крім цього, така ситуація суперечила прискореному капіталістичному розвитку поміщицьких господарств цього регіону, а урядові прагнення якимось „косметично” вирішити ці проблеми були безрезультатними.

За цих умов роль мирових посередників в суспільно-адміністративному житті краю ще більш зростала, оскільки, вони брали безпосередню участь у розмежуванні земель, а також вирішували конфлікти у цій сфері, але перш за все тому, що в такому напруженому становищі посередники виступали інстанцією, яка в якійсь мірі запобігала соціальним вибухам і згладжувала гострі соціальні суперечності [23]. Навіть у цій якості мирові посередники викликали ненависть поміщиків, які дуже хотіли скасування їх установи і запровадити тут інститут земських начальників. Однак, Уряд, враховуючи нелояльність місцевої польської еліти, намагаючись зберегти прихильність українського селянства, а також боячись масштабного соціального вибуху, не міг піти на подібні кроки.

Скасування царським урядом викупних платежів з селян після революції 1905 року, а також проведення столипінської реформи, засвідчили намагання самодержавства якимось пом'якшити аграрну і соціальну напругу на селі не вирішили проблему, а лише загострили її. Посередники брали безпосередню участь у проведенні столипінської реформи. Вони обов'язково входили до повітових землевпорядних комісій, яким безпосередньо і доручалося впровадження її положень у життя. Мирові діячі видавали постанови про закріплення за селянами подвірних ділянок, розглядали рішення сільських сходів стосовно виділів окремих селян [24]. Крім цього, вони займалися і справами переселень селян до Сибіру, на

Кубань та інші регіони Імперії. Керуючись указами і рекомендаціями генерал-губернатора та губернатора, тісно контактуючи з губернським правлінням, поліційними та судовими структурами, посередники формували партії переселенців, узгоджували терміни переселення, допомагали громадам вигідно продавати і купувати необхідне майно, санкціонували попередні виїзди „ходоків” на нові місця, здійснювали підготовчу і роз’яснювальну роботу серед селян; подавали рекомендації до мирових установ й адміністративних органів щодо вдосконалення переселенської справи та видачі кредитів переселенцям.

Проте, хоча столипінська реформа і мала найбільший успіх саме в Україні, однак, вона загострила протиріччя на селі. Внаслідок демографічного вибуху значно збільшилось сільське населення, землі селянам катастрофічно не вистачало. Намагання Столипіна вирішити цю проблему не віддаючи поміщицьких земель, а лише за рахунок швидкого перерозподілу землі між самими селянами зумовило наростання високої соціальної напруги між селянами і поміщиками, а також між різними категоріями самих селян. Збіднілій масі населення нікуди було податися. Переселення до Сибіру та в інші регіони Імперії виявились погано спланованими, а нерозвинута промислова інфраструктура міст не могла прийняти стільки людей. Більшість селян вимушені були найматись до поміщиків чи куркулів, або на жакливіх кабальних умовах орендувати у них землю.

Таким чином, результати діяльності мирових посередників були неоднозначними. Переваги, здобуті мировими посередниками для селян у соціально-економічній площині мали характер тактичних успіхів. У майбутні десятиріччя обмеженість і половинчастість проведених реформ, вплив масштабних економічних чинників, зростання цін на землю, демографічний вибух в регіоні привели до росту малоземелля і соціальної напруженості в краї. Більш важливою і стратегічно результативною була діяльність мирових діячів у суспільно-громадській сфері. У пізній період своєї діяльності інститут мирових посередників виконував управлінські та громадські функції, які в інших губерніях Імперії були обов’язком земств і суспільної дворянської еліти. Таким чином, роль мирових посередників під час проведення соціально-економічних реформ, в адміністративному управлінні та громадському житті краю була дуже великою, однак, їх намагання адміністративними методами законсервувати традиційні відносини у сервітутній сфері, загальмувати процеси обезземелення та розорення селянства вступали у суперечність з логікою соціально-економічного розвитку і були малоуспішними. Однак, у цей же час мировий інститут виступав структурою, яка реагувала й згладжувала соціальні проблеми і конфлікти, породжені помилками самодержавства у суспільно-економічній та національно-політичній площині і цю “гуманітарну” діяльність мирових посередників складно переоцінити.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Зайончковский П. А.* Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – 368 с.
2. *Устьянцева Н. Ф.* Институт мировых посредников в системе государственного строя России. – М., 1984.
3. *Захарова Л. Г.* Самодержавие и отмена крепостного права. 1857-1861 гг. – М., 1984. – 254 с.
4. *Дружинин Н. М.* Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг. – М., 1978. – 287 с.
5. *Чернуха В. Г.* Крестьянский вопрос в правительственной политике России. – Л., 1972. – 226 с.
6. *Леценко Н. Н.* Классовая борьба на Украине в связи с образованием и деятельностью института мировых посредников // Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX века). – К., 1959. – С. 217-234.
7. *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.
8. *Лохматова А. І.* Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX століття // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ, 2001. – Серія історія та археологія. – Вип. 9. – С. 126 – 138.
9. *Кімітака Мацузато.* Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861 – 1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Київ, 2005. – С. 63 – 120.
10. Правила об устройстве вольных людей западных губерний, живущих на владельческих землях. 25 июля 1864 г. №3456. Высочайшие указы и повеления // Собрание правительственных распоряжений по устройству быта крестьян-собственников Юго-западного края. – СПб., 1865. – С. 28 – 32.
11. Крестьянское движение в России в 1870 – 1880 гг.: Сборник документов. – М., 1963. – С. 331.

12. Державний архів Рівненської області. – Ф. 384 (Луцький повітовий суд). – Оп. 5. – Спр. 96. – Справа за позовом жителів слободи Курган Бистрицько-Антоновецької громади до поміщика Печаговського маєтку Рябчинського про виселення їх з чиншової землі (1869-1872). – 16 арк.
13. Полное собрание законов Российской империи. (За 1886). – СПб., 1888. – Собр. 3. – Т. VI. – № 3789. – С. 275-283.
14. Полное собрание законов Российской империи. (За 1888). – СПб., 1890 – Собр. 3. – Т. VIII. – № 5079. – С. 107-108.
15. Державний архів Волинської області. – Ф. 265 (Ковельсько-Володимир-Волинське повітове у чиншових справах присутствіє). – Оп. 1. – Спр. 1. – Списки чиншовиків і викупні акти по викупу чиншових земель в селі Куповальці (1890). – 385 арк.
16. Державний архів Житомирської області. – Ф. 252 (Мирового посередника 2-ї ділянки Новоград-Волинського повіту). – Оп. 1. – Спр. 8961. – Справа про агітацію міщанина міста Острога Кромріса (1913 – 1914). – 9 арк.
17. Державний архів Вінницької області. – Ф. 205 (Мирового посередника 1-ї ділянки Вінницького повіту). – Оп. 1. – Спр. 32. – Про розподіл коштів на однокласне народне училище (1869). – 112 арк.
18. Державний архів Житомирської області. – Ф. 497 (Стремигородське волосне правління). – Оп. 1. – Спр. 129. – Припис мирового посередника про порядок проведення щеплення від оспи селянським дітям (1870). – 2 арк.
19. *Присяжнюк Ю. П.* Менталітет українського селянського загалу в посткріпосницьку епоху: консерватизм феномену // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2000. – Серія Історичні науки. Вип. 21. – С. 30.
20. *Корелин А. П.* Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. – М., 1979. – С. 182.
21. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С. 125.
22. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціетнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 98.
23. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 112 (Подільське губернське у селянських справах присутствіє). – Оп. 1. – Спр. 1626. – Про самовільне випасання худоби селянами села Руди Горчичанської Ушицького повіту на полях поміщика Заловського (1880-1881). – 11 арк.
24. Державний архів Житомирської області. – Ф. 546 (Мирового посередника 1-ї ділянки Новоград-Волинського повіту). – Оп. 1. – Спр. 781. – Відомості про видачу засвідчених актів на присадибні і подвірні ділянки і достроково викуплені наділи (1913). – 126 арк.

УДК 327 (477) „1920/1922”

Купчик О. Р., канд. істор. наук

РЕПАТРИАЦІЙНІ УГОДИ В СТРУКТУРІ МІЖДЕРЖАВНИХ ДОМОВЛЕНОСТЕЙ УСРР (1920 – 1922 РР.)

Розглянуто, як РНК УСРР використала бажання іноземних країн повернути додому своїх громадян і майно, які знаходилися в Україні, щоб ті офіційно визнали УСРР і встановили з нею дипломатичні відносини.

How USSR's Government used of foreign states desire to return home itself citizens and property, which were found in Ukraine, that it officially will recognize USSR and will establish diplomatic relations with here are examined in this article.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонньої співпраці, серед складових якої виокремлюється соціальна сфера. Розвиваючи відносини з європейськими країнами, українська держава може спертися на попередній історичний досвід її соціальних, зокрема, гуманітарних взаємостосунків.

Гуманітарна політика радянської України у ХХ ст. Викликала інтерес дослідників. Роботи радянських дослідників [24; 40; 49; 56] традиційно відзначалися пріоритетом висвітлення соціальних стосунків УСРР у контексті радянсько-західного протистояння. В умовах відновлення незалежної української державності, науковці зосередили свої зусилля на вивченні українсько-іноземних відносин на початку 1920-х рр. Лише в окремих роботах опосередковано розглядається проблема соціально-політичних взаємовідносин УСРР з країнами Європи у 1920 – 1922 рр. [23; 67]. Практично поза увагою сучасних істориків залишається невеликий післяреволюційний період, протягом якого радянська Україна виступала як суб'єкт міжнародних відносин, проводила власну гуманітарну політику, яку намагалася використати, щоб встановити дипломатичні стосунки з іноземними країнами.

Виходячи з цього, метою статті є аналіз гуманітарної складової дипломатичних переговорів РНК УСРР з урядами європейських держав Литви у 1920 – 1922 рр., а також дослідження соціального аспекту подолання УСРР міжнародної ізоляції.

У дипломатичних переговорах з УСРР у грудні 1920 – січні 1921 рр., уряд Грузії хотів у першу чергу повернути до дому грузинів. До того ж перевага надавалася особам з вищою освітою і досвідом практичної роботи. Так, Грузинський МЗС, в листі від 30 червня 1920 р., прохав уряд УСРР дозволу переселити до Грузії 19 грузинів (1 професора, 15 лікарів, 3 юристів) [1]. РНК УСРР, посилаючись на відсутність між обома державами договору про обмін громадянами та непоширення дії російсько-грузинської угоди від 7 травня 1920 р. на УСРР, відмовилась надавати грузинським біженцям статус іноземних громадян в Україні. НКЗС УСРР вирішив використати це, щоб змусити демократичну Грузію визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини [2]. Тому, уряд УСРР пропонував спочатку підписати політичний договір, а вже потім угоду про обмін громадянами й провести сам обмін.

Переговорний процес завершився підписанням Ю. Коцюбинським і Г. Махарадзе 31 січня 1921 р. “Договору між УСРР і ГДР”. Договір затверджував: взаємне визнання незалежності республік (ст. 1), а також необхідність проведення обміну громадянами (ст. 5). 31 січня 1921 р. між УСРР і Грузинською республікою було також підписано „Тимчасові правила перевезення майна залізницями та засобами УСРР грузинами, які оптували громадянство Грузії, під час переселення з УСРР” і договір „Про оптацію громадянства” [3]. Встановлення у Грузії у лютому 1921 р. радянської влади сприяло налагодженню між двома сторонами діалогу щодо обміну біженцями. У липні 1921 р. з Харкова до Тифлісу переправили 150 грузинів [4].

Восени 1920 р. уряди прибалтійських країн звернулися до РНК УСРР, щоб за їхніми громадянами, які проживали в Україні закріпили статус іноземців. Тоді, РНК УСРР 25 листопада РНК УСРР запропонувала країнам Прибалтики підписати угоду про взаємне офіційне визнання і встановлення дипломатичних відносин. УСРР наголошувала, що дія мирних договорів, укладених прибалтійськими країнами з РСФРР, на УСРР не поширюється, а відносини між ними мають проходити на основі двосторонніх домовленостей [5]. Таким чином, УСРР прагнула використати перебування в Україні біженців Прибалтики, щоб змусити уряди Литви, Естонії і Латвії визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Тому, РНК УСРР відмовилася визнати литовців, естонців і латвійців, які проживали в Україні, за іноземних громадян [6].

На переговорах між УСРР і Литвою у січні 1921 р. у Москві, сторони розглянули спірні майнові питання. Зокрема, литовці вимагали повернути їм майно, яке російські війська вивезли з Литви і залишили в Україні під час Першої світової війни. А також виплатити компенсацію за литовське майно, яке в Україні було втрачено. Вони пропонували амністувати і повернути додому литовців, які були засуджені в УСРР за політичними статтями. РНК УСРР погодилася повернути лише частину майна, відмовилася компенсувати збитки. Радник НКЗС УСРР А. Ждан-Пушкін, у листі до Ю. Коцюбинського від 2 лютого 1921 р., радив йому не приймати значних майнових зобов'язань [7]. У свою чергу, Ю. Коцюбинський, у листі до Х. Раковського від 16 січня 1921 р., радив не амністувати політично засуджених литовців й не обмінювати їх на українських політичних в'язнів, бо останні, видали себе за громадян РСФРР і уже скористалися амністією відповідно до російсько – литовського договору від 12 липня 1920 р. [8]. Під час переговорів уряди УСРР і Литви підписали 28 січня 1921 р. угоди „Про порядок оптації литовського громадянства” та „Про перевезення залізницями і засобами УСРР майна біженців Литви під час їх реєвакації з УСРР” [9].

Конференція завершилася укладенням 14 лютого 1921 р. “Договору між УСРР і Литвою”, який затверджував взаємне визнання незалежності республік (ст.1), встановлення дипломатичних відносин (ст.8) [10]. УСРР зобов'язувалася повернути майно лише юридичних осіб (ст.6 – 8) [11]. Цей договір ВУЦВК ратифікував 3 березня 1921 р. [12].

Литовський парламент відмовився затвердити угоду і зажадав доповнити його ст. 6. у частині, яка стосувалася повернення майна литовським громадянам (фізичних осіб). Повноважний представник Литви в УСРР Машинський повідомив 2 вересня 1921 р. РНК УСРР, що литовський уряд вимагає повернути майно й литовським громадянам як фізичним особам [13]. Додаткові переговори розпочалися 16 грудня 1921 р. у Харкові [14]. Під час них сторони домовилися, що УСРР поверне майно духовних і культурно–освітніх закладів, які були вивезені з Литви у 1914 – 1917 рр. [15]. Однак, дата встановлення юрисдикції радянської влади в Україні, від якої УСРР зобов'язувалася компенсувати реквізиції у литовців, які мешкали в Україні, майна впродовж 1917 – 1921 рр., делегатами визначена так і не була. За таку вирішили вважати 26 липня 1922 р., коли ВУЦВК прийняло постанову „Про основні приватні майнові права, які визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР” [16].

Додаткову угоду УСРР і Литва уклали 5 квітня 1922 р. Литовський парламент основний і додатковий договори ратифікував 5 травня 1922 р. ВУЦВК додаткову угоду затвердив 13 жовтня 1922 р. [17]. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в Харкові 26 жовтня 1922 р. [18]. 5 квітня 1922 р. між УСРР і Литвою було підписано „Додатковий протокол до Додаткового договору” і „Тимчасові правила про перевезення залізницями УСРР при поверненні на батьківщину майна опантів Литви” [19]. Уклавши угоди УСРР тепер могла повертати своїх військовополонених з Німеччини найкоротшим шляхом, транзитом через Литву [20].

У відносинах з Латвією, Е. Квірінг 22 листопада 1920 р., у листі до голови РНК УСРР, висловив, що можна реалізувати ідею – „зерно в обмін на визнання”, тобто запропонувати латвійцям потрібне їм українське зерно, якщо вони погодяться встановити з УСРР дипломатичні відносини. Е. Квірінг вважав, що Україна могла б надати Латвії кілька сотень тисяч пудів зерна. Можливість цього обговорювалася радянським керівництвом [21]. Але, зробити це в умовах складного продовольчого становища і голоду 1921 – 1922 рр. Було, мабуть, не можливо. Згідно з офіційною інформацією, УСРР у цей період зерно в експортний фонд УСРР навіть не включило і за кордон офіційно не вивозило [22]. Водночас, С. Кульчицький стверджує, що з врожаю України 1922 р., коли голод ще не припинився, на експорт було відведено понад 10 млн. пудів зерна [23]. Тому, не варто виключати, що українське зерно постачалося до Латвії неофіційно, нестача хліба для внутрішніх потреб країни ще не означала неможливість його експорту. Прикладом цьому є період після Другої світової війни, коли, в умовах голоду 1946 – 1947 рр., уряд СРСР експортував до країн соціалістичного табору близько 50 млн. тонн зерна.

17 грудня 1920 р. Е. Квірінг і О. Шумський доповіли Х. Раковському, що проінформували уряд Латвії, якого цікавило головне повернення біженців, що мирний договір Латвії з РСФРР від 11 серпня 1920 р. на УСРР не поширюється [24]. Тому, дипломати радили не підписувати з Латвією попередньо угоду про репатріацію біженців, а укласти спочатку основний договір. Е. Квірінг запропонував, навіть, провести репресії латвійців, які проживали в Україні, щоб змусити уряд ЛДР попередньо домовитися політично [25]. Проте, РНК УСРР цього не зробила, і 22 січня 1921 р. повідомила Латвію, що розпочне переговори про повернення біженців [26].

Латвія, розпочавши переговори, у першу чергу намагалася повернути додому 4, 5 тис. латвійських громадян, які мешкали в УСРР, а також майно, яке було вивезене російськими військами з Латвії під час Першої світової війни і розташоване в Україні [27]. УСРР, водночас, обмежила кількість латвійців, які мали повернутися до ЛДР – 1, 5 тис. осіб. Радянський уряд старався залишити в УСРР кваліфікованих латвійських фахівців, а також устаткування підприємств, повернути які вимагала Латвія [28]. Водночас, командування РСЧА повідомляло керівництво УСРР, що демобілізація латвійців з армії може обумовити таке ж бажання у литовців та естонців [29]. УСРР, щоб завадити виїзду латвійців, направила до ЛДР “делегацію від латвійських робітників”, яка мала ознайомитися з умовами праці дома. Висновок комісії, що їхати до Латвії недоцільно, був закономірним [30].

Уже, під час першого засідання українсько–латвійської конференції у Москві 1 травня 1921 р. сторони не порозумілися. У вітальному слові глава латвійської делегації – З. Фельдман заявив, що уряд ЛДР бажає підписати з УСРР в першу чергу угоди про оптацію біженців та реєвакацію їхнього майна до Латвії. Укладення цих угод, на думку латвійського дипломата, мало започаткувати між двома країнами договірні відносини, з перспективою досягнення згодом політичних домовленостей. Тобто, логіка латвійців була такою: спочатку підпишемо угоди про оптацію латвійського громадянства, обмін біженцями, реєвакацію їхнього майна, а щодо основного договору, то “поживемо – побачимо” [31].

У промові Ю. Коцюбинський повідомив, що представники УСРР уповноважені укласти основний договір, у якому будуть вирішені також питання, зазначені латвійськими делегатами. Дипломат зауважив, що уряд УСРР цікавлять, у першу чергу, питання: 1) взаємного визнання, 2) встановлення дипломатичних відносин, і без їх вирішення українсько-латвійський діалог з інших проблем не відбудеться. Тобто, УСРР й далі уникає попереднього підписання з Латвією репатріаційної угоди [32]. У відповідь, З. Фельдман запропонував радянській делегації розпочати розглядати угоди про репатріацію біженців та реєвакацію їхнього майна (на ці переговори представники УСРР також були уповноважені), а коли латвійська делегація отримає додаткові повноваження від свого уряду – розпочне переговори щодо укладення основного договору. Член латвійської делегації Е. Шкіпсна сказав, що розгляду угоди про репатріацію біженців нічого не перешкоджає, так як питання обміну населенням не пов’язане з політичними переговорами. Він зазначив, що, конвенція про репатріацію біженців між Латвією і РСФРР була підписана раніше мирного договору. Однак, радянські дипломати не поступилися і відмовилися розпочати переговори [33].

Під час другого засідання конференції, 27 травня 1921 р., коли латвійська делегація подала повноваження на укладення основної угоди, сторони узгодили порядок роботи конференції: 1) розглянути основний договір між УСРР і Латвією, 2) розглянути угоду про репатріацію біженців та реєвакацію їхнього майна. Тобто, радянські дипломати реалізували свій план домовленостей з ЛДР. Цього ж дня латвійці прийняли український проект договору без доповнень і поправок, а тобто погодилися офіційно визнати УСРР [34]. Латвійському уряду не вдалося попередньо підписати репатріаційну угоду, а тому, відтягнути чи взагалі уникнути політичних домовленостей з УСРР також уже не було можливим.

Протягом засідань 1, 6, 9 і 14 липня 1921 р. на конференції обговорювалися питання обміну біженцями й повернення майна, вивезеного російськими військами з Латвії в роки Першої світової війни і розташованого в Україні [35]. Під час 8 засідання, 18 липня, УСРР відмовилася повернути Латвії промислові підприємства, бо відповідно до ст. 1 основного договору держави, які входили до Російської імперії взаємне відмовлялися від фінансових претензій. Радянські дипломати наголошували, що встановлення, зберігання і відновлення устаткування цих заводів відбувалося за рахунок значних фінансових затрат УСРР, і те, що ці підприємства становлять уже одне ціле господарства України [36]. Під час 9 засідання, 26 липня 1921 р., латвійці й далі наполягали, що колишня приналежність обох країн до Російської імперії не має жодного відношення до повернення майна, бо його вивезли з Латвії в Україну, щоб зберігати, а після закінчення війни повернути. На це Ю. Коцюбинський відповів, що підприємства були узяті на зберігання не урядом УСРР а, тому, не має підстав, щоб їх повертати [37]. Під час 10 дня роботи конференції, 27 липня 1921 р., латвійці, погодилися, щоб їм повернули хоча б середні й дрібні підприємства. 30 липня, під час останнього засідання, “Договір між УСРР і Латвією” і угоду про репатріацію біженців було відредаговано остаточно і підписано 3 серпня 1921 р. [38].

Уповноваженим Латвії у справ репатріації в УСРР призначили Є. Ульмана. У вересні 1921 р. він прибув до Харкова. Але, через те, що уряд УСРР перешкоджав латвійським біженцям повертатися додому, Є. Ульман, незабаром, залишив Харків і управління Уповноваженого Латвії у справах репатріації в УСРР так і не було реорганізоване у посольство [39].

Під час переговорів з Естонією, сторони, у червні – жовтні 1921 р., консультувалися щодо характеру конференції. Естонці пропонували підписати попередньо угоду про репатріацію естонців, які проживали в Україні. УСРР, навпаки, прагнула укласти спочатку договір про взаємне визнання. Х. Раковський 30 червня 1921 р. повідомив естонський уряд, що мирний договір Естонії з РСФРР від 2 лютого 1920 р. [40]. На УСРР не поширюється. Тому, РНК УСРР буде застосовувати до естонців, які мешкали в Україні, закони УСРР, тобто буде призивати на військову службу до РСЧА і не буде надавати їм статусу іноземних громадян. Ці дії радянська влада обіцяла припинити лише після підписання Естонією основного договору [41].

Українсько–естонська конференція розпочалася у Москві 14 жовтня 1921 р. представники сторін розглянули і затвердили вступну частину і перші статті основного договору: про взаємне визнання (ст. 1), відмову сторін угоди від будь-яких фінансових претензій (ст. 2), встановлення дипломатичних відносин (ст. 14) [42]. Під час другого (18 жовтня) і третього (21 жовтня 1921 р.) засідань конференції, УСРР погодилася повернути естонців, які мешкали в Україні, до ЕДР. Погодилася також повернути частину майна, зокрема, бібліотеки, архіви, художні твори, документи, які вивезли російські війська і залишили в Україні під час Першої світової війни. Протягом четвертого (24 жовтня) і п'ятого (27 жовтня 1921 р.) засідань сторони переговорів узгодили текст угоди про обмін населенням і порядок вивезення майна особами, які приймали естонське (українське) громадянство [43].

“Договір між УСРР і Естонією” було укладено 25 листопада 1921 р. [44]. Цього ж дня сторони уклали угоду „Про порядок оптації громадянства” і „Про вивіз майна осіб, які оптують українське (естонське) громадянство” [45]. Згодом, уряди УСРР і Естонії підписали також “Додатковий протокол” (20 грудня 1921 р.), “Додатковий протокол до угоди” (27 травня 1922 р.), “Додатковий протокол до договору” (18 грудня 1922 р.), які визначали порядок повернення українців, які проживали в Естонії, до УСРР [46]. ВУЦВК ратифікував українсько–естонський договір 7 квітня 1923 р., естонський парламент – 16 грудня 1921 р. [47].

Налагоджуючи відносини з Австрією, УСРР і РСФРР уклали з нею 5 липня 1920 р. у Копенгагені угоду „Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих обох сторін” [48]. Із розвитком торгівлі з УСРР, оскільки 16 січня 1920 р. Верховна Рада Антанти зняла економічну блокаду з радянських республік і дозволила країнам Заходу торгувати з ними [49], австрійські торговці побачили у неї джерело надходження сільськогосподарської сировини, зокрема, вовни і цукрового буряку [50].

Уряд УСРР, маючи намір створити в Австрії власне політичне представництво, керувався необхідністю ліквідувати посольство УНР, а також потребою проведення роботи щодо дезорганізації у цій країні української еміграції. В Австрії перебували близько 6 тисяч емігрантів з України: члени Директорії, Ради республіки, уряду УНР, делегати Трудового конгресу. Відень у той час був одним із закордонних центрів української еміграції. Радянські дипломати мали протидіяти за кордоном цим „контрреволюційним силам”. Тому, до проекту договору з Австрією, за поданням М. Левицького, було внесено пункти, що 1) угода укладається від імені УСРР, 2) у Відні створюється повноважне представництво УСРР і 3) повпредство УСРР в Австрії вважається єдиним українським представництвом у цій країні. Інші положення проекту договору, який був складений М. Бронським спільно з М. Левицьким, і апробований заступником глави НКЗС РСФРР – М. Литвиновим, не торкалися особливих інтересів УСРР і були винесені на погодження з австрійською стороною в редакції НКЗС РСФРР [51].

7 грудня 1921 р. у Відні представники УСРР, РСФРР і Австрії підписали “Попередній торговельний договір”, який затверджував створення у Відні повпредств УСРР і РСФРР, які визнавалися єдиними закордонними відповідно України (посольство УНР мало бути ліквідованим) і Росії у цій країні представництвами. У Харкові й Москві мали бути створені австрійські дипломатичні місії. (ст.1). Договірні сторони мали створити й торговельні місії (ст.11). [52]. Того ж дня, між УСРР і РСФРР – з одного боку і Австрією – з іншого, було

укладено додаткову, до копенгагенської від 5 липня 1920 р., угоду „Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих” [53]. ВУЦВК ратифікував російсько-українсько-австрійський договір 14 січня 1922 р., австрійський парламент затвердив його 14 лютого [54].

Щоб подолати післявоєнну розрухи, а згодом голод 1921 – 1922 рр., уряду УСРР необхідно було забезпечити потреби господарства сільськогосподарською технікою і транспортними засобами, які виготовлялися в Італії. Зважаючи на жваві торгівельні з нею відносини, зокрема, через чорноморські порти Одесу й Миколаїв, ще до Першої світової війни, а також зацікавленість італійських торговельно-промислових і фінансових кіл в українському зерні, вугіллі й залізі, УСРР розраховувала підписати українсько-італійський міждержавний договір [55]. Проводити українсько-італійські, і водночас російсько-італійські, переговори щодо встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Італією, а також Італією і РСФРР, до Риму у березні 1921 р. виїхав представник РНК РСФРР – В. Боровський [56]. Не зважаючи, що деякі керівники республіки сумнівалися, що УСРР вдасться підписати договір з Італією окремо від РСФРР, уряд УСРР уповноважив В. Воровського провести переговори [57]. Його основні пункти передбачалося запозичити з російсько-англійської торговельної угоди від 16 березня 1921 р. [58].

Однак, українсько-італійські переговори затягувалися через спроби італійського уряду укласти з УСРР угоду аналогічну російсько-англійському, тобто, за висновком В. Воровського від 20 грудня 1921 р., саме урядову економічну [59]. УСРР наполягала підписати й політичні статті, зокрема про взаємне офіційне визнання, обмін дипломатичними представництвами. Проте, міністр закордонних справ Італії – дель-Торетто відмовився підписати ці пункти, і РСФРР поставила ультиматум [60]. Радянські дипломати використали, щоб тиснути на Італію, перебування в УСРР італійських військовополонених і бажання італійського уряду Італії повернути їх додому. Депутат італійського парламенту – Флор, в інтерв'ю газеті „Джорнале д'Італія” 27 грудня 1921 р., вірно зазначив, що якщо уряд бажає направити до УСРР і РСФРР уповноважених Італії із справ репатріації військовополонених, йому доведеться визнати УСРР і РСФРР, і ліквідувати посольства царського уряду й УНР [61]. Боячись також спізнитися до розподілу українських ринків збуту товарів, італійський уряд вирішив прийняти деякі політичні статті.

26 грудня 1921 р. між Італією і УРСР було укладено „Попередній договір” між Італією і УРСР. У цей день було також підписано російсько-італійську угоду. Основний, ширший, договір між країнами, мали підписати у майбутньому. Вступна частина договору зобов'язувала уряди Італії й УСРР обмінятися репатріаційними місіями [62]. Договір також затверджував, що необхідно відновити торговельні стосунки (ст.1), встановити дипломатичні відносини (ст.3), що майно і банківські рахунки УРСР на території Італії є недоторканими (ст.8) [63]. Уряд УСРР ратифікував договір 14 січня 1922 р., парламент Італії – 29 січня [64].

Радянська преса оцінювала українсько-італійський договір, як чергову перемогу УСРР у боротьбі за визнання. Вони зауважили, що Італія, чия роль після Першої світової війни була зведена Великою Британією і Францією нанівець, була змушена „звернути свій погляд до радянських республік”, і це було їй економічно вигідно [65]. Під час переговорів В. Воровський з'ясував, що італійці цікавляться перспективами торгівлі через чорноморські порти [66]. Запропонувати тоді Італії українські хліб, вугілля і залізо могли, як зазначає В. Сергійчук, лише більшовики, які утвердилися в Україні [67]. Саме тому Італія й домовилась з УСРР.

Далі буде.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 586. – Арк. 10зв., 12зв.
2. Там само. – Спр. 628. – Арк. 192, 201.
3. Спр. 546. – Арк. 3 – 3зв.; Спр. 643. – Арк. 17 – 19зв., 20 зв – 21 зв.
4. Спр. 640. – Арк. 79.
5. Українська СРР на міжнародній арені. (1917 – 1923 рр.). 36. Документ. – К., 1966. – С. 218.

6. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 628. – Арк. 5.
7. Там само. – Арк. 49.
8. Там само. – Арк. 48 зв.
9. Спр. 661. – Арк. 24 – 26.
10. Договір з Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 5 берез.
11. Міровий договір між Україною і Литвою. – Харків, 1922. – С. 15 – 17.
12. Українсько-Литовський договір // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 9 берез.
13. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 662. – Арк. 67.
14. Там само. – Арк. 71 – 73.
15. Спр. 590. – Арк. 3.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 10.
17. Про затвердження угоди з Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 14 жовт.
18. Обмін ратифікаційними грамотами мирного договору між УСРР і Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 27 жовт.
19. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 83. – Арк. 1.; Спр. 700. – Арк. 3.
20. Там само. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 662. – Арк. 35.
21. Там само. – Спр. 14. – Арк. 1-3.
22. Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 14-15; Спр. 26. – Арк. 13-14; Спр. 81. – Арк. 1, 9-10.
23. *Кульчицький С., Мовчан О.* З ленінського 1921-го починався сталінський 1933-й. Невідомі сторінки голоду 1921 – 1923 років // Україна. – 1993. - № 13. – С. 12.
24. *Миллер В. О.* Первое суверенное государство Латвийского народа. – Рига, 1988. – С. 248, 253.
25. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 628. – Арк. 4 зв., 9.
26. Там само. – Арк. 24.
27. Спр. 41. – Арк. 94; Спр. 640. – Арк. 5-7, 11, 66.
28. Спр. 660. – Арк. 12, 24 зв.
29. Там само. – Арк. 27.
30. Там само. – Арк. 25.
31. Спр. 660. – Арк. 40 а; Спр. 680. – Арк. 14.
32. Спр. 660. – Арк. 40 а.
33. Там само. – Арк. 42.
34. Там само. – Арк. 46 а, 48-61.
35. Там само. – Арк. 62-63.
36. Там само. – Арк. 65-67.
37. Там само. – Арк. 71-72.
38. Там само. – Арк. 73.
39. Спр. 75. – Арк. 4-5 зв.
40. *Арумязь Х. Т.* За кулисами Балтийского союза (из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920 – 1925 гг.). – Таллин, 1966. – С. 93.
41. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 687. – Арк. 3.
42. Там само. – Арк. 10 – 11 зв., 14 – 15.
43. Там само. – Арк. 16 – 21.
44. Там само. – Арк. 48 – 52.
45. Спр. 700. – Арк. 4 – 4 зв.
46. Додатковий договір між УСРР та Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 30 трав.
47. Ратифікація угоди УСРР з Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1923. – 12 квіт.
48. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 18-19.
49. *Джеджула А. Е.* Международные экономические отношения Советской Украины в 1920 – 1922 гг.: Дисс. ... д-ра истор. Наук: 07.00.01. – Киев, 1967. – С. 129.
50. Українсько-австрійська угода // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 23 груд.
51. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 560. – Арк. 76-77, 79-80.
52. Там само. – Спр. 648. – Арк. 40-45.
53. Дві умови // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.
54. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 45. – Арк. 17; Спр. 622. – Арк. 10.
55. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 21.
56. *Шташевський Д.* За мирні відносини з капіталістичним світом. – К., 1963. – С. 34.
57. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1 с. – Спр. 657. – Арк. 9.
58. Там само. – Арк. 2.
59. Там само. – Арк. 14.
60. Спр. 554. – Арк. 1.
61. Спр. 1260. – Арк. 20.
62. Спр. 31. – Арк. 33.
63. Дві умови // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 18 січ.

64. ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч. – Оп. 1с. – Спр. 700. – Арк. 3 зв.

65. Прелімінарна угода з Італією // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 6 січня.

66. Італія і наші інтереси // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 27 січ.

67. Сергійчук В. І. „Коли Італія буде добиватися самостійности України, хтось інший не повитягає з вогню її каштани”. До питання про українсько – італійські відносини в 1917 – 1922 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2000. – Вип.4. – С. 305.

УДК 94 (47 + 57): 316.774

Позднякова І. С., викл.

КАДРОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ВСТАНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЮ ЗА ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ (1920-ТІ РР.)

Висвітлено заходи радянської влади щодо відбору і підготовки фахівців у сфері архівної справи, друку, засобів інформації як знаряддя для встановлення ідеологічного контролю у країні.

Soviet government's measures in sphere of archive's, press, information means specialist selection and preparation as instrument for standing ideological control in country is examined in this article.

Кожна політична сила має за мету посилення своїх позицій, у тому числі у сфері маніпулювання суспільною думкою. Однією із перепон, що стояли на шляху до монополії більшовиків на владу була думаюча частина суспільства. Вона не організовувала диверсій, не виступала зі зброєю в руках. Але саме у них більшовики побачили для себе загрозу. Потужною зброєю впливу на маси, у роки революції та громадянської війни, стали друковані органи. Саме вони активно використовувалися для ідеологічної пропаганди. Тому, мета статті полягає в тому, щоб дослідити кадрову політику більшовиків щодо архівних установ, центральних та місцевих органів Головліту, друкованих видань та відомих науковців. А також з'ясувати вплив кадрового складу на характер діяльності тих чи інших установ.

Спроби дослідити проблеми формування, становища та руху кадрового складу архівів, в умовах радянської системи влади, мали місце у статті В. Корнєєва та О. Копилової [1]. Вона підготовлена на основі архівних матеріалів, до яких дослідники отримали доступ на початку 1990-х рр. Зазначені матеріали були введені до наукового обігу вперше.

Чималий вклад у вивчення кадрового складу друкованих видань більшовицького та антибільшовицького спрямування, періодичного та неперіодичного характеру, вніс санкт-петербурзький науковець Г. Жирков [2]. Значну увагу кадровому складу органів Головліту приділяє відомий дослідник А. Блюм [3].

Деякі архівні матеріали щодо кадрової політики більшовиків подано у розсекречених та опублікованих у періодиці матеріалах архіву ФСБ РФ, Державному архіві РФ [4], а також збірнику “История советской политической цензуры: Документы и комментарии” [5]. Ці матеріали були використані при підготовці статі.

Таким чином, учасники революційних та пост-революційних подій визнали вплив друкованих органів на маси. Ступінь цього впливу залежав від кадрового складу працівників друкованих органів. Серед них ми зустрічаємо керівників російських державних освітніх установ, лідерів політичних партій та громадських рухів. Так, наприклад, головними редакторами та відповідальними співробітниками центральних есерівських та меншовицьких газет, які виходили у Москві й Петрограді – “Вперед”, “Воля народа”, “Дело народа”, були керівники та ідеологи цих партій: Аксельрод, Алексинський, Брешко-Брешковська, Васильєв, Дейч, Засулич, Мартов, Плеханов, Постніков, Сорокін, Чернов та інші [6].

Використовували пресу і лідери РКП(б). Серед співробітників радянських газет були особи, які працювали в урядових установах РСФРР, в секретаріаті РКП(б), комісари Червоної армії. За партійною приналежністю, усі вони, в основному, були комуністами.

У регіонах друкованими органами РКП(б) керували місцеві більшовицькі лідери. Підвищенню професійного рівня радянських видань сприяла участь у них пропагандистів зі стажем, учасників російського революційного, міжнародного робітничого та соціал-демократичного руху. Серед них можна відзначити: І. Арманд, М. Бухаріна, С. Кірова, А. Коллонтай та інших. У них був значний досвід роботи у підпільних більшовицьких виданнях, зокрема “Искра”, “Правда”, а також іноземній періодиці лівого спрямування. Більшість із них відомі як активні пропагандисти та агітатори [7].

Саме ці діячі стали активними керівниками та учасниками провідних центральних та регіональних більшовицьких та радянських видань – “Беднота”, “Известия ВЦВК”, “Петроградская правда”, “Правда”. Організаторами, керівниками та авторами більшовицьких видань півдня Росії та України були відомі більшовики: Артем (Ф. Сергєєв), А. Бубнов, С. Кіров та інші. Так, наприклад, Артем був організатором та співробітником газет “Донецкий пролетарий”, “Известия Донецкого губернского исполнительного комитета и губернского комитета КП(б)У”. А. Бубнов у 1918 р. працював у редакції нелегальної газети “Киевский Коммунист”, а через рік у “Известиях Совоборони” [8].

Щоб активізувати розробку друкованого матеріалу, посилити його фаховий рівень, до роботи у радянських виданнях активно залучалися більшовицькі літератори, пролетарські та селянські поети, письменники. Серед них були відомі у дореволюційний час Артамонов й Дем’ян Бідний. Водночас варто зазначити, що однією із перепон впливу газетної агітації більшовиків на масову свідомість у багатьох випадках став саме слабкий кадровий склад співробітників друкованих органів на місцях. Однією із головних причин цього стала відмова значної частини дореволюційних газетних редакторів співпрацювати з більшовиками.

Слабкий кадровий потенціал радянських друкованих органів можна пояснити також тим, що місцеві партійні комітети та органи радянської влади направляли на роботу до друкованих органів осіб, які не мали жодного досвіду журналістської роботи, написання статей. Критерієм була партійна приналежність. Крім цього, значна частина співробітників радянських друкованих органів, поєднували роботу в друкованих органах із роботою у партійних комітетах та радах. Це підтверджують документи, зокрема, зібрані за вимогою Головліту. Наприклад, “Рогожкін М. К. – 1901 р./н. Партстаж – з 1921 р. Освіта – середня. Політпідготовка – політгурток. Працює, за сумісництвом, завідувачем відділу народної освіти (ВНО).

Каратаєв М. К. – 1889 р./н. Партстаж – відсутній. Освіта – середня. Політпідготовка – самоосвіта. Викладач радпартшколи.

Клемент – 1903 р./н. Партстаж – з 1921 р. Освіта – середня. Політпідготовка – самоосвіта. Працює, за сумісництвом, завідувачем повітового ВНО.

Іванов І. П. – 1896 р./н. Партстаж – з 1919 р. Освіта – нижча. Політпідготовка – курси секретарів повітового комітету ЦК РКП (б). Працює, за сумісництвом, відповідальним організатором повітового комітету РКП(б).

Денисов Л. А. – 1885 р./н. Партстаж – з 1925 р. Освіта – середня. Політпідготовка – політшколи, курси та самоосвіта. Працює, за сумісництвом, завідувачем повітового ВНО” [9].

Особливість кадрового складу друкованих органів антибільшовицьких сил полягала у тому, що до нього входило більше досвідчених і кваліфікованих працівників. Серед них значну частину становили представники інтелігенції. Рятуючись від більшовиків, вони утекли до Сибіру й Уралу, де співпрацювали з місцевими газетами. Наприклад, редактор та видавець таких видань як “Коммерческий телеграф” та “Биржевой курьер” влітку 1918 р. утік з Москви, перейшов фронт і переїхав до Іжевська. Згодом, разом з іншими учасниками антирадянського руху, він опинився в Омську. Водночас, він був редактором таких місцевих

видань як “Воткинская жизнь”, “Заря”, “Уральская жизнь” та “Отечественные ведомости” [10].

Фаховий рівень антирадянських друкованих видань, зокрема, газет посилювався за рахунок залучення до них на роботу викладачів, професорів російських вузів. Так, наприклад, приват-доцент Томського університету А. М. Гневушев редагував газету “Енисейский вестник”, викладач Пермського університету В. Н. Іванов редагував “Сибирские стрелки”. Професор Іркутського та Томського університетів П. П. Маслов працював у деяких сибірських газетах. Провідним співробітником газети “Сибирская жизнь” був професор, в. о. Декана юридичного факультету Томського університету Аносов. У „білих” газетах працювали професори та доценти московських і петроградських вузів. Серед них професор Московського університету П. Новгородцев та професор кримінального права Петроградських вищих жіночих курсів В. Набоков. “Ялтинский курьер” користувався успіхом в тому числі й завдяки участі у ньому професора Археологічної комісії, відомого мистецтвознавства Г. Лукомського. Одеські газети “Южное слово”, “Современное слово”, “Одесские новости” та інші друкувалися під керівництвом літературознавця академіка Овсянніко-Куліковського, доктора церковної історії Кондакова, приват-доцента Петроградського університету С. Загорського [11].

Специфіка діяльності співробітників у газетах, які виходили на території, що уже була зайнята антибільшовицькими силами, полягала в тому, що значна частина цих осіб продовжувала займатися науковою чи викладацькою діяльністю. І це обумовило, що в опублікованих роботах вони обґрунтовували результати своїх наукових досліджень.

Особливістю кадрового складу „білої” періодики було те, що у цих виданнях працювали особи різноманітних політичних переконань.

У роботі із сількорами значних результатів досягла газета “Беднота”. Восени 1919 р. співробітники редакції взяли участь у конкурсі організованому Держвидавком. До переліку тем, які мали бути висвітлені у літературних творах учасників, було внесено наступні питання: “Що таке класова боротьба, чому деякі селяни ідуть проти радянської влади та у чому їхня помилка? Що роботи робітникам, щоб утримати фабрики та заводи? Чи потрібна робітникам та селянам своя армія? Хто такі контрреволюціонери та чому їм допомагають іноземні буржуї?” [12]. Співробітники редакції опрацьовували конкурсні твори, виконували на них рецензії. Найбільш талановитих учасників конкурсу запрошували на роботу до Москви.

Одним із знарядь впливу на маси стала Російська Телеграфна Агенція (РОСТА). Особливою рисою РОСТА була наявність у її лавах значної кількості комуністів. Як зазначалося, на Першому з’їзді працівників агенції, 97% повітових кореспондентів є комуністами [13]. Кореспондентами РОСТА були деякі відповідальні керівники партії, члени ВЦВК та РНК, працівники губернських та повітових комітетів РКП(б), комісари Червоної армії. Зрозуміло, що це надавало інформації РОСТА певного ідеологічного забарвлення, а, отже, тенденційності. Деякі колишні російські журналісти також погодилися працювати у РОСТА, але таких було небагато. Водночас, вони не визначали характер, напрямки, зміст і форми її роботи.

Щоб маніпулювати суспільною думкою більш вдаліше, РОСТА залучала до роботи літераторів. Але, зробити це було не просто, оскільки значна частина інтелігентів-гуманітаріїв відмовлялася співпрацювати з більшовиками. Але, РОСТА вдалося залучити до роботи письменників, які до революції працювали у виданнях лівого спрямування. Деякі з них стали постійними співробітниками різних його відділів. Серед них були – В. Маяковський, В. Катаєв, В. Лебедєв-Кумач, К. Паустовський [14].

У 1922 р., щоб контролювати інформаційні потоки в суспільстві було створено – Головліт. Очолював його завідувач (у 1930-х рр. – начальник). Його заступники були завідувачами іноземним та російським відділами. До їхніх штатів входили цензори, які називалися політредакторами. Саме вони й займалися попереднім переглядом літератури. У спеціальній інструкції, розісланій місцевим органам Головліту, пропонувався такий розподіл

праці між політредакторами: “Товариші, що ведуть політредакторську роботу, розподіляють між собою книжки, які необхідно прочитати, залежно від змісту. Товариші, які розбираються у економічних питаннях – читають книжки економічного характеру, товариші, які цікавляться художньою літературою – поезію та белетристику і т.д.” [15]. Від них вимагалася висока ідейність, марксистсько-ленінська підготовка, усі вони мали бути членами партії. Від співробітників іноземного відділу вимагали знання щонайменше двох іноземних мов, але не так жорстко відслідковували партійну приналежність.

До складу кожного цензурного органу входив адміністративно-інспекторський відділ, який виконував контролюючі функції. Інспектори контролювали видавництва, друкарні, книжкові магазини, бібліотеки. Вони слідкували за тим, щоб ретельно виконувалися розпорядження політредакторів, перевіряли надруковані книжки на відповідність цензурським правкам, вилучали заборонені друковані матеріали.

За матеріалами архіву Ленгубліту, а саме особових справ інспекторів, майже усі вони були вихідцями із селян, закінчили лише початкову сільську школу, були не досить освіченими, але усі були членами РКП(б). У губернських (обласних) літах політредактори повинні були мати як мінімум середню освіту, а також досвід роботи у сфері журналістики. Кандидатури усіх співробітників попередньо погоджувалися з органами ДПУ та партії. Час від часу спеціально створені комісії перевіряли цензорів на профпридатність. Так, за “Матеріалами Комісії з перевірки працівників Губліту”, що працювали у лютому – березні 1927 р., кожному цензору дали відповідну характеристику. Наприклад, “Макаров В. О., інспектор з 1926 р. (1902 р./н.). Безпартійний. Син селянина, освіта вища, незакінчена. Постановили: як інспектора використовувати недоцільно, так як він є безпартійним. Новиков – заст. Зав. Гублітом по літературі, член партії з 1915 р., робітник без освіти, слаборозвинутий та майже неграмотний. Для роботи у губліті не придатний, вона йому не по силу” [16]. Отже, під час оцінки якостей цензорів та їхній відповідності займаній посаді, чітко простежується класовий підхід та партійність.

Такі ж критерії були визначальними при підборі та оцінці діяльності співробітників Наркомату освіти. До анкети членів РКП(б), які працювали у Наркоматі освіти, обов’язково включалися наступні питання: “2. Відділ та посада; 3. Час вступу до комуністичної партії; 4. Чи був (і якої) членом партії до вступу у комуністичної партії” [17]. Крім цього, посадові особи, зокрема, завідувачі відділами, заповнювали анкету з такими питаннями: партійність; соціальне становище до революції [18].

За результатами вивчення відділів та підвідділів Наркомату освіти було з’ясовано, що: “Особи, які очолюють відділи та підвідділи мають наступне відношення до партії: комуністів – 38%; співчуваючих – 2%; таких, що належать до інших партій – 2%; безпартійних – 41%; нез’ясовані, через відсутність на роботі – 17%” [19].

На 1922 р. припадає активний наступ більшовицької влади на „мислячу” частину суспільства. У серпні 1922 р. на пароплавах “Пруссія” та “Обербургомістр Хакен” за кордон було вислано понад 200 представників духовної та інтелектуальної еліти Росії. Ця акція відома в історії під назвою “філософський (або ленінський) пароплав”. Без сумніву, це вислання позбавило політичне життя країни демократичних рис, зумовило загальне падіння її культурного рівня, формування монополії партії у сфері ідеології. У той же час завдяки цьому заходу радянського уряду в живих залишилися видатні представники російської культури, які зробили значний вклад у розвиток науки, техніки та мистецтва. Наприклад, П. О. Сорокін став батьком американської соціології, М. О. Бердяєв суттєво вплинув на розвиток суспільної думки усєї Європи.

Чи було б їхнє життя кращим, якщо б вони залишилися на Батьківщині? Доля багатьох свідчить, що ні, життєвий шлях багатьох із тих, хто залишився, закінчився у в’язницях і таборах. Так 1937 р. розстріляли П. О. Флоренського, релігійного мислителя, науковця. Від хвороб у таборах померли Л. П. Карсавін – історик-медієвіст, А. Є. Снесарьов – професор, учений-сходознавець, ректор Інституту сходознавства у 1921 – 1924 рр. [20].

Документи підтверджують, що вислання було ретельно спланованою акцією керівників партії, реалізованою Державним політичним управлінням (ДПУ). У ДПУ її готувало 4 відділення Секретного відділу, а проведення контролював особисто І. Уншлихт. Арешти та обшуки проводилися за однією схемою: приїздили вночі, проводили обшук, збирали “докази” та арештовували. Деяких кандидатів на вислання навіть не забирали на Луб’янку, залишали під домашнім арештом [21].

На початку липня 1922 р. Політбюро ЦК РКП(б) вирішило організувати комісію для: “...остаточного розгляду переліку ворожих інтелігентських угруповань, що підлягають висланню...”. Напередодні запланованої акції, ДПУ, за рішенням ЦК РКП(б), провело ретельну підготовку. Наприкінці липня Комісія по висланню подала Політбюро ЦК партії списки представників інтелігенції, яких пропонувалося вислати із країни [22].

В результаті арештів до в’язниці потрапили: Матусевич І. О. – письменник, Кізоветтер О. О. – історик, професор Московського університету, Ушаков І. І. – професор Петровської сільськогосподарської академії, Стратонов В. В. – астрофізик, професор Московського університету та інші. Згодом їх вишлють за кордон. Серед заарештованих були й ті, які відмовилися емігрувати й залишилися на Батьківщині [23].

Водночас, радянська влада підрахувала, скільки коштуватиме державі вислання інакомислячих. Виявилося, що це не дешево. Депортація до Німеччини однієї людини у цей час коштувала близько 212 млн. крб. Якщо планувалося депортувати 200 осіб, то це мало коштувати 42 млрд. 400 млн. рублів. Тому, від багатьох арештованих вимагали погодитися на виїзд за власний рахунок. Згідно з кошторисом, щоб вислати одну особу з Москви до Берліну необхідно було сплатити: а) за візу – 49 млн. крб.; б) продукти харчування на дві доби переїзду, – 8 млн. крб.; в) квиток на переїзд потягом від Москви до Себежу; г) квиток від Себежу до Берліну – 13 тис. німецьких марок; д) витрати на подорож та харчування від Себежу до Берліну – 2 тис. німецьких марок, е) прожитковий мінімум на місяць у Берліні для політпрацівників 3-ї категорії – 5 тис. німецьких марок [24].

Значну увагу радянська влада приділяла архівним установам. Саме там зберігалися документи, що могли підтвердити чи спростувати ту чи іншу діяльність „нової” влади. Після закінчення громадянської війни керівництво країни потребувало не стільки кваліфікованих кадрів, скільки утвердження комуністичної ідеології, а також юридично та історично пояснити свої права на владу. Звичайно, „старим” професійним кадрам не могли доручити виконати такі завдання. Використовувати архіви як знаряддя досягнення ідеологічної мети мали нові фахівці.

Радянська влада звільняла з архівів спеціалістів, які симпатизували особам, які були вислані за кордон, поділяли їх політичні погляди. Натомість, вакантні посади в архівних установах мали зайняти особи, яким влада довіряла.

Як зазначалося у результатах обстеження Петроградського відділення Центрархіву: “Слід було викинути за борт білогвардійських офіцерів, церковників та сенаторів, що долучилися до роботи у архівах”. Голова комісії з перевірки В. Максаков, оцінюючи становище архівної справи у Петрограді підсумував, що: “найвідповідальніша ділянка роботи у РРФСР віддана буржуазним спеціалістам, серед яких опинилися противники радянської централізації архівної справи” [25]. Результатом вищезгаданої перевірки стала перша “чистка” апарату архівних працівників. У протоколах, що збереглися, часто згадується формулювання “звільнити”, “зняти” або просто “прибрати”. Серед звільнених були: М. Жербін – закінчив Кадетський корпус і Миколаївське інженерне училище, І. Щербов – професор Богословського університету, С. Корф – колишній губернатор, В. Пузинський – полковник царської армії. Керівники Петроградського відділення Центрархіву – академіки Платонов та Пресняков, намагалися вберегти деяких співробітників від звільнення. Так, вони, наприклад, пропонували переглянути звільнення З. Крижанівської, яка закінчила курси Катеринославської жіночої гімназії, володіла кількома іноземними мовами, а з 1901 р. працювала у Сенатському архіві. Але, жодних позитивних результатів ці звернення не дали [26].

„Чистки” архівних кадрів мали місце і у 1923 р. Однак, перша масова така акція відбулася улітку – восени 1930 р. Внаслідок цієї “чистки” з роботи звільнили осіб, які раніше працювали у царській армії, безпартійних і “сумнівних”. Як причиною звільнення вказувалося: “небажання ділитися власним досвідом під час роботи зі співробітниками, особливо партійцями” [27].

У лютому 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв таємну постанову про створення комісії для перевірки та чистки працівників та співробітників ІМЕ. Витяги з протоколу засідання комісії дають можливість зрозуміти суть її роботи, принципи, за якими вона визначала профпридатність тих чи інших осіб. Наприклад, “Завітнев І. П., 1900 р./н., син тов. Прокурора (до революції). Освіта вища, безпартійний. Працював у Комуністичному університеті трудящих Китаю, зав. Архівом. Непомняща Н. І., 1895 р./н., донька лікаря, освіта вища, іноземна машиністка: Її батько активний ворог радянської влади. Вона спілкується з родиною, пов’язана з меншовиками... Явно налаштована проти радянської влади. Афанасьєва О. Ю., 1899 р./н., дворянка, освіта середня, безпартійна, архівістка, направлена біржею праці на посаду машиністки. Її батько служив за часів царської влади в Кремлі. Релігійна. Одружена з артистом Художнього театру, пов’язана з артистичними колами. Типова представниця буржуазії. На зборах висловлювалася за святкування Різдва” [28]. Наведені факти яскраво характеризують кадрову політику радянської влади щодо архівних установ, як таку що ставила на меті підпорядкувати собі архівну справу і використати її у своїх ідеологічних цілях. І ці дії радянської влади були спланованими і цілеспрямованими.

Таким чином, розставляючи свої, „перевірені” кадри радянська влада намагалася контролювати друковану і архівну справи, які прагнула використати для ідеологічної роботи. Водночас, характер і напрямок діяльності російських видань залежав від суспільно-політичних політичних поглядів, фахової підготовки, професійного рівня осіб, що у них працювали. Проаналізувавши кадрову політику радянської влади щодо друкованих видань, архівних установ у 1920-ті рр., то вона характеризувалися звільненням з архівів „старих” досвідчених спеціалістів і залученням „нових”, недосвідчених, зате ідеологічно витриманих. Саме на них і покладалося практичне виконання ідеологічних завдань партії. Це, у свою чергу, зумовило певне згортання науково-дослідної роботи.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Корнеев В. Е., Копылова О. Н. Архивист в тоталитарном обществе: борьба за “чистоту” архивных кадров (1920 – 1930-е годы) // Отечественные архивы. – 1993. – № 5. – С. 29 – 42.
2. Жирков Г. В. Гражданская пресса России в годы революции и Гражданской войны (октябрь 1917 – 1920 гг.). – http://media.utmn.ru/library_view_book.php?chapter_num.
3. Блюм А. В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917-1929 гг. – С-Пб., 1994. – 319 с.
4. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р – 1250. – Оп. 1. – Д. 56.
5. История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – М., 1997. – 672 с.
6. Жирков Г. В. Гражданская пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.). – http://media.utmn.ru/library_view_book.php?chapter_num.
7. Там само.
8. Там само.
9. История советской политической цензуры: Документы и комментарии. – С. 276.
10. Жирков Г. В. Гражданская пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.). – http://media.utmn.ru/library_view_book.php?chapter_num.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Блюм А. В. За кулисами “Министерства правды”. Тайная история советской цензуры. 1917-1929 гг. – С. 90.
16. Там само. – С. 91 – 92.
17. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. Р – 1250. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 196.
18. Там же. – Л. 274, 275 зв.
19. Там же. – Л. 272.

20. “Философский пароход”. Высылка ученых и деятелей культуры из России в 1922 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 127 – 128.
21. Там само. – С. 134, 140.
22. Там само. – С. 133.
23. Там само. – С. 136.
24. Там само. – С. 138, 150.
25. Корнеев В.Е., Копылова О.Н. Архивист в тоталитарном обществе: борьба за “чистоту” архивных кадров (1920 – 1930-е годы). – С. 30.
26. Там само. – С. 30 – 31.
27. Там само. – С. 33.
28. Там само. – С. 33 – 34.

УДК 327 (94) „1920/1930”

Хорошун Б. І., доктор істор. наук

ПРОДОВОЛЬЧА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В 1920 – 1930-Х РОКАХ

Висвітлено соціально-економічний аспект продовольчої політики радянської влади в умовах становлення в країні радянського тоталітарного ладу.

Social-economic aspect of Soviet government's provision politics in conditions of Soviet totalitarian regime standing is examined in article.

Виповнюється 75 років одному з найстрашніших злочинів сталінського режиму – штучно створеному голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, визнаного вітчизняним парламентом та рядом провідних країн Заходу геноцидом українського народу.

Тривалий час голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні був закритою темою для вітчизняних істориків. Пріоритет у розробці тематики голодомору початку 1930-х років, нажаль, належав західним дослідникам, таким, наприклад, як Р. Конквест, Дж. Мейс (останні роки жив і працював в Україні), деякі роботи яких були опубліковані в Україні [1] та ін.

Перші роботи вітчизняних істориків з цієї проблематики з'явилися лише в кінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли в умовах започаткованої відкритості й демократизації суспільного життя дослідники отримали можливість звернутися до вивчення поряд з іншими проблемами новітньої історії України і причин, масштабів та наслідків цього страшного лиха. Це роботи, насамперед, С. В. Кульчицького, В. І. Марочка, І. К. Рибалки, С. С. Діброви, М. І. Панчука, Г. І. Сургая, Є. П. Шаталіної, О. П. Єрмака та ін. [2]. Опубліковані численні архівні документи [3] і свідчення очевидців про сталінську колективізацію, „розкуркулювання” і страшні події в українському селі в 1932 - 1933 рр. [4]

Ці роботи мають суттєве наукове і політичне значення. В них вперше дана політична оцінка народної драми, чітко названі її причини та винуватці. Архівні документи дають уявлення про формування сталінським керівництвом аграрної, продовольчої політики більшовицької партії і держави, вироблення механізму їх реалізації. Дослідники одержали доступ до унікальних, тривалий час закритих матеріалів і мають змогу використовувати цю багату джерельну базу для поглиблення наукового аналізу складних процесів, що відбувалися на селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х років.

Мета даної статті полягає у висвітленні продовольчої політики більшовицької партії як одного з дієвих знарядь влади радянського тоталітарного режиму в 1920 - 1930-х роках.

Відомо, що ніяке суспільство не може нормально існувати, якщо не матиме високорозвинутого аграрного сектора і достатньої кількості продовольства для забезпечення населення. Цей висновок підтверджується світовим досвідом.

В останні роки у науковий та розмовний обіг увійшло чимало нових і вже вживаних у минулому категорій і виразів – „продовольча програма”, „продовольча проблема”,

„агропромисловий комплекс”, „продовольчий комплекс”, „продовольча політика”. Центральний, на наш погляд, є поняття „продовольча проблема” і „продовольча політика”.

Продовольча проблема, як свідчить світовий досвід, може трактуватись у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні вона означає нестачу продовольства в цілому, або окремих його видів внаслідок стихійних причин (мороз, посуха, град, повінь, знищення посівів шкідниками), соціальних явищ і громадського-політичних подій (війни, реакційні урядові перевороти, тоталітарні режими), недостатнього рівня розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, нерівності у споживанні та іншими причинами, що склалися в даній країні. Це фізіологічний аспект продовольчої проблеми. Суть його полягає в тому, що продовольство, яке споживається, не компенсує або не в повній мірі компенсує енергію, що витрачається людиною в процесі її життєдіяльності. Проявляється це у голодуванні або недоїданні, що призводить до наступного виснаження організму людини. Найбільш гострою проявою продовольчої проблеми є голод, внаслідок якого гинуть люди.

Масовий голод – явище не нове. Він був постійним супутником людства і на ранніх станах його розвитку, і протягом останніх століть. Так, у 436 р. до н. е. у Стародавньому Римі тисячі людей, доведені голодом до нового відчаю, кидалися у Тібр, щоб потонути в його водах і не мучитися. В 310 р. голод на Британських островах забрав близько 40 тис. жителів. У 1064 - 1072 рр. повені у басейні Нілу призвели в Єгипті до масового голоду, що супроводжувався проявами канібалізму. Багато тисяч людей померло від голоду в Індії в 1344 - 1345 і 1594 - 1598 рр. У 1600р. у Росії внаслідок голоду і епідемії чуми загинуло близько 500 тис. чол. У Франції в 1769р. від голоду померло 5 відсотків усього населення. За підрахунками істориків, з X по XV ст. голод більше 400 разів був непроханим гостем континентальної Європи і Британських островів, охоплюючи часом досить значні території. Тільки в Росії в XVIII ст. було 34 голодних роки, у XIX ст. – понад 40, а в перші 14 років у XX ст. – 7 років. Фактично кожен другий рік [5].

Україну, поряд з іншими регіонами колишнього СРСР, особливо страшний голод охопив у 1921 - 1923, 1932 - 1933 та 1946 - 1947 рр. Мільйони людей вмирали голодною смертю. Голод у названі роки був наслідком не лише несприятливих погодних умов, як запевняла радянська влада та офіційна пропаганда, а переважно тієї згубної продовольчої політики, яку проводила партія більшовиків у період „воєнного комунізму”, насильницької колективізації сільського господарства, різних реорганізацій в аграрному секторі і знекровлення села надмірним вилученням вирощеної сільськогосподарської продукції, нерідко значної частини необхідної.

У широкому розумінні продовольча проблема – це нестача продовольства, пов'язана з цілими комплексом економіко-технологічних, соціально-демографічних і політичних факторів, які позначаються на виробництві, розподілі й споживанні продовольства. Це соціально-економічний аспект продовольчої проблеми. Іншими словами, мова йде в даному випадку про необхідність поліпшення структури харчування людей, повного задоволення попиту на м'ясні й молочні продукти, овочі й фрукти, ліквідацію перебоїв у торгівлі продовольчими товарами, встановлення оптимальних, допустимих цін на продукти харчування та ін. Таким чином, соціально-економічний аспект продовольчої проблеми має насамперед якісний, структурний характер.

Отже, діапазон конкретних проявів продовольчої проблеми досить широкий – від тимчасової нестачі окремих продуктів у певній країні і до масового недоїдання й голоду в глобальному масштабі. Продовольча проблема належить до однієї з найгостріших глобальних проблем людства. Наприклад, тільки в Азії, Африці та Латинській Америці близько 250 млн. дітей хронічно недоїдають, від голоду і постійного недоїдання щорічно вмирає більше 40 млн. чоловік.

Можна говорити про продовольчу проблему взагалі, розуміючи під цим глобальну загальнолюдську проблему, про продовольчу проблему певної категорії країн, наприклад, країни, що розвиваються, а також про продовольчу проблему окремих країн.

Продовольча проблема (у вузькому чи широкому розумінні) вирішується внаслідок реалізації продовольчої політики, яка являє собою комплекс заходів політичного, соціально-економічного, технологічного і організаційного характеру, спрямованого на створення надійного продовольчого фонду з метою найбільш повного задоволення потреб населення у продуктах харчування. Продовольча політика будь-якої країни є складовою частиною її соціально-економічної політики. Кожна країна здійснюючи свою продовольчу політику, повинна враховувати конкретні історичні, природні, технологічні соціально-економічні, демографічні і політичні обставини, в яких вона перебуває. Досвід промисловорозвинутих країн свідчить, що продовольчі комплекси функціонують як єдині цілісні організми, як системи, в яких органічно поєднуються різні форми власності і господарювання, різноманітні за розмірами підприємства – великі, середні та дрібні. Кожна з виробничих одиниць немає незаперечних переваг над іншими і займає в загальній структурі продовольчого комплексу своє місце. Отже, продовольча політика відображає ставлення держави до різних форм власності і господарювання.

Продовольчий комплекс можна представити як єдність чотирьох сфер:- галузі постачання сільського господарства (сільськогосподарське машинобудування, забезпечення паливно-мастильними матеріалами, запчастинами, мінеральними добривами, засобами захисту рослин і тварин, комбікормами тощо); друга – власне сільськогосподарські галузі (рослинництво, тваринництво, садівництво, птахівництво); третя – післявиробничий цикл (транспортування сільськогосподарської сировини, її переробка і зберігання); четверта – торгівля і доведення продуктів харчування до споживача. Кінцевий споживач з його потребами і є визначальним імперативом продовольчої політики. Таким чином, продовольча політика включає в себе структурну політику щодо окремих сфер усього продовольчого комплексу.

Увесь період перебування в радянській країні при владі комуністичної партії пов'язаний безпосередньо із спробою розв'язати продовольчу проблему, забезпечити населення необхідними продуктами харчування. Прийнято з цього приводу вищими партійними та державними органами безліч рішень, постанов, законів, програм. Але жодна з них, у тому числі продовольча програма колишнього СРСР, яка була схвалена на травневому (1982 р.) пленумі ЦК КПРС, не була реалізована, оскільки безпосередній виробник сільгосппродукції за умов колгоспно-радгоспної системи був відчужений від землі, від участі в управлінні, а також від створюваного ним продукту. За таких умов селянин не був зацікавленим у продуктивному використанні землі, сільськогосподарської техніки, краще працювати. Тому ресурси, що направлялися у сільське господарство, не давали належної віддачі. Так, за період з 1968 по 1988 р. виробничі фонди сільськогосподарських підприємств України зросли у 4, 2 рази, поставки мінеральних добрив – у 3, оплата праці – у 2, 7 рази, а приріст виробництва сільськогосподарської продукції – лише на 30 відсотків. Основною причиною цього було те, що нарощування капіталовкладень, збільшення поставок техніки, мінеральних добрив відбувалося без відповідних змін у відносинах власності, становищі селянина у виробничому процесі, що перебудова народногосподарського комплексу не починалася з реформ сільського господарства.

Після жовтневого перевороту 1917 р., під час спроби запровадження соціалістичних виробничих відносин у країні під керівництвом і при безпосередній участі Леніна розроблялася продовольча політика більшовицької партії і радянської держави. Найважливішими принципами цієї політики періоду „воєнного комунізму” були: монополія держави на основні продукти харчування і, перш за все, на хліб; заборона приватної торгівлі хлібом і запровадження державних цін на продовольство; облік і державний розподіл продтоварів за класовим принципом; передача справи постачання продовольства із приватних рук у руки держави; централізація продовольчої справи в руках Наркомпроду і надання йому надзвичайних повноважень; суворі економія у використанні продовольства; нещадна боротьба з, так званими, підриивниками і дезорганізаторами радянської продроботи (спекулянти, мішечниками, куркулями). Коротко суть радянської продовольчої політики

періоду „воєнного комунізму” можна виразити словами „продовольча диктатура”. Основними методами заготівель продовольства, насамперед хліба, були централізована продрозкладка і насильницькі реквізиції зерна та інших продуктів робітничими і червоноармійськими продзагонами.

У зв'язку з надзвичайно складним продовольчим становищем, що склалося в країні після громадянської війни внаслідок насамперед воєнно-комуністичних методів управління економікою та зростання невдоволення селянства примусовою продрозкладкою, нескінченними реквізиціями, партійно-державне керівництво змушене було відмовитись від старої продовольчої політики й економічного курсу взагалі, і перейти до нової економічної політики, яка мала базуватися на багатокладності і товарності, на використанні ринкових відносин. Основу продовольчої політики, що запроваджувалася з введенням непу, повинна була скласти заміна продрозкладки натуральним податком на основну продукцію сільського господарства; проведення на селі соціально-класової податкової системи; відновлення і розвиток сільськогосподарської кооперації; запровадження безгрошового еквівалентного товарообміну між промисловістю і сільським господарством; встановлення системи товарно-грошових відносин між містом і селом; матеріальна зацікавленість виробників у збільшенні виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції державі. Названі принципи продовольчої політики знайшли своє відображення в рішеннях партійно-радянських органів з продовольчих питань.

Тривалий час у радянській історичній літературі лєнінська продовольча політика ідеалізувалася, зображувалася як єдино вірна і доцільна, її основні принципи безпідставно ототожнювалися з їх реалізацією. При цьому замовчувалися негативні моменти у здійсненні цієї політики. Так, не висвітлювалися згубні наслідки продрозкладки, не наголошувалося на тому, що саме вона викликала глибоку економічну і політичну кризу, що охопила країну весною 1924 р. і спричинила голод у 1921 - 1923 рр. Поза увагою істориків лишалося і таке питання, як невдала спроба запровадження у 1921 р. безгрошового товарообміну між промисловістю і сільським господарством та аналіз причин його розриву. Не акцентувалася увага на тому, що в дійсності проведення партійно-державними органами продовольчої політики нерідко вступало в протиріччя з попередніми намірами. Це, передусім, стосується принципу матеріальної зацікавленості індивідуальних і колективних господарств у збільшенні виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції, який впродовж всієї радянської доби практично ніколи в повній мірі не дотримувався. Негативним моментом радянської продовольчої політики було і те, що після відміни продрозкладки, під час проведення продподаткових кампаній щодо селян здебільшого застосовувалися примусово-репресивні методи, широко практикувався нееквівалентний обмін між промисловістю і сільським господарством.

Термін „продовольча політика” з початку 1920-х років практично не вживався. Суть його увібрав у себе інший термін – „аграрна політика”. Всі питання, пов'язані з продовольчою проблемою в 1920 - 1930-ті чи наступні роки, розглядалися в контексті здійснення в ці періоди аграрної політики партії і держави. Продовольча ж політика перестала бути об'єктом самостійного вивчення.

Підміна терміну „продовольча політика” висловом „аграрна політика”, на наш погляд, не є виправданою. Адже після жовтня 1917 р до 1921 р., тобто до запровадження непу, як у лєнінських працях, так і в партійних та державних документах, поряд з „аграрною політикою” широко вживався і термін „продовольча політика”. А дослідженню суті радянської продовольчої політики та шляхів вирішення її в цей період був присвячений ряд праць вітчизняних істориків (див., наприклад: Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства Украины в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918 - 1920 гг.). – К., 1964; Мельникова Л. Н. Борьба КП(б)У за осуществление продовольственной политики (конец 1919 – середина 1921 гг.): Автореф. дис...канд. ист.наук. – К., 1972 та ін.). На нашу думку, серйозних підстав для відмови від

вживання терміну „продовольча політика” стосовно 1920 - 1930-х років чи пізніших періодів радянської історії як у офіційних документах, так і в працях дослідників, не існує.

Поняття „аграрна політика” і „продовольча політика” дійсно близькі по своїй суті, але вони все ж не рівнозначні. Аграрна політика – це сукупність заходів, які здійснює держава в галузі аграрних відносин, пов’язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві. Мету і спрямованість аграрної політики визначає характер панівного суспільного ладу і державної влади в країні. За капіталізму, як зазначалось тривалий час у радянській історичній та економічній літературі, аграрна політика здійснювалася в інтересах великих землевласників, капіталістів та монополістичних об’єднань і спрямовувалась на витіснення й розорення дрібних сільськогосподарських виробників. У країнах, що розвиваються, аграрна політика проводилась з метою ліквідації феодальних відносин та подолання економічної відсталості і наслідків колоніалізму. Аграрна політика соціалістичних держав, стверджувала радянська історична наука, спрямовувалась на зміцнення союзу робітничого класу і селянства, розв’язання аграрного питання на користь трудового селянства і всього суспільства.

Продовольча політика – це сукупність заходів держави, спрямованих на вирішення продовольчої проблеми у вузькому чи широкому розумінні цього слова. Здійснення продовольчої політики має на меті забезпечити значне збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів і більш повне задоволення населення продуктами харчування. Продовольча політика з’єднує воедино питання розвитку сільського господарства і обслуговуючих його галузей промисловості, заготівель, зберігання, питання розвитку харчової і переробної індустрії, а також торгівлі продовольчими товарами. Продовольча політика включає в себе і заходи по поліпшенню структури харчування населення. Мета і спрямованість продовольчої політики також визначаються характером панівного суспільного ладу і державної влади і залежать від конкретно-історичних, політичних, соціально-економічних, природних, технологічних та демографічних факторів даної держави. Так, продовольча політика промислово розвинутих країн, як свідчить історичний досвід, має на меті насамперед поліпшення структури харчування населення за рахунок більш цінних продовольчих товарів, у той час, як продовольча політика країн, що розвиваються, а в останні роки і нових, незалежних держав, що утворилися на терені колишнього СРСР, у тому числі й України, спрямована головним чином на забезпечення переважної більшості населення основними продуктами харчування.

Отже, суть продовольчої політики далеко не вичерпується змістом аграрної політики, а тому продовольча політика комуністичного тоталітарного режиму, особливості та наслідки її здійснення в Україні в 1920 - 1930 роках є цілком виправданим об’єктом самостійного дослідження. Сам же термін „продовольча політика” заслуговує правомірного вживання його стосовно до всіх періодів радянської історії.

Продовольча політика радянської влади, судячи з офіційних документів, формально завжди була орієнтована на створення необхідного державного продовольчого фонду. Однак шляхи і методи розв’язання цієї проблеми на різних етапах розвитку радянського суспільства були різними, визначалися конкретною політико-економічною кон’юнктурою. Вони залежали від можливостей економіки, необхідності індустріального розвитку, вирішення інших соціально-економічних і політичних завдань, зрештою від політичного курсу партійно-державного керівництва. При цьому виникала парадоксальна ситуація: радянська влада боролася з голодоморами 1921 - 1923, 1932 - 1933 та 1946 - 1947 рр., породженими передусім її ж власною хибною соціально-економічною і продовольчою політикою.

Що стосується терміну „вирішення продовольчої проблеми”, то його зміст у різні періоди радянської історії також був неоднаковим. Стосовно 1920-1930-х років він означав насамперед ліквідацію нестачі основних продуктів харчування, боротьбу з голодом і відміну нормованого постачання населення продовольством. Головну роль у вирішенні продовольчої проблеми в цей період покликані були відіграти заходи по виробництву і заготівлі сільськогосподарських продуктів та їх нормованому розподілу. У наступні періоди,

наприклад, 1970 - 1980-ті роки, під вирішенням продовольчої проблеми малося на увазі перш за все поліпшення структури харчування людей, більш повне задоволення попиту на м'ясні та молочні продукти, овочі та фрукти, ліквідацію в ряді районів країни перебоїв у торгівлі продовольчими товарами. Виробництво сільськогосподарської продукції і в цей період було визначальним у розв'язанні продовольчого питання, проте воно не мало такої гостроти, як у 1920-1930-ті роки. Одним з головних завдань поліпшення і вдосконалення функціонування продовольчого комплексу в зазначений період була ліквідація величезного розриву, що утворився між технологією виробництва сільськогосподарської продукції і технологією всього післяврожайного циклу. Бо саме тут втрачалось і втрачається нині найбільше продукції. Лише в переробній промисловості, через відставання в її розвитку, за експертними оцінками ці втрати становлять 25-30%. За іншими оцінками, в Україні втрачається від 30 до 50 % всієї продукції сільського господарства.

Аналіз партійно-радянських документів з продовольчих питань свідчить, що продовольча проблема в 1920 - 1930-х роках була однією з головних ще й тому, що мала не стільки фізіологічний і навіть не стільки соціально-економічний характер, скільки політичний. Вирішення її у вказаний період тісно пов'язувалось і перепліталось з таким кардинальним, з точки зору комуністичної ідеології, питанням соціалістичної революції, як союз робітничого класу і трудового селянства. Більшовицька партія виходила при цьому з ленінського постулату про те, що без міцного союзу робітничого класу з селянством немає диктатури пролетаріату, а без диктатури пролетаріату будівництво соціалізму неможливе. Так, запровадження нової економічної політики – центральним заходом якої була заміна продрозкладки продподатком – мало на меті передусім зміцнення союзу робітничого класу і селянства на економічній основі. Ось чому боротьба за вирішення продовольчої проблеми розцінювалась більшовицькою партією як боротьба за зміцнення союзу робітничого класу з селянством, боротьба за зміцнення диктатури пролетаріату, боротьба за перемогу соціалізму. Ось чому продовольче питання було таким заполітизованим і стояло в центрі уваги партійно-державних органів як у Москві, так і в Україні.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Див.: *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К., 1993. – 384 с.; *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932-1933рр.) // УІЖ. – 1995. - № 1. – С. 34 - 38.
2. *Кульчицький С. В.* 1993: трагедія голодомору. – К., 1989. – 48 с.; його ж: Ціна „великого перелому”. – К., 1991. – 430 с.; До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // УІЖ. – 1988. - №3. – С. 15 - 27;
Марочко В. І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 59 - 68; *Рибалка І. К.* Сталінщина й розселення // УІЖ. – 1989. - № 10. – С. 12 - 21; №11. - С. 3 - 12; *Діброва С. С.* Сталінська колективізація: погляд крізь час // Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 12 - 35; *Панчук М. І.* Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 35 – 66; *Сургай Г. І.* Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991. – 182 с.; *Шаталіна Є. П.* Експропріація селянських господарств у 1929 - 1933 рр. // УІЖ. – 1992. - №3. – С. 109 - 123; її ж: Селянські виселки під час колективізації в Україні 1928 - 1932 рр.: Історичні зошити. – К., 1997; *Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Становище дітей на Україні у 1931-1933 рр.: документальна розповідь // Препр. АН УРСР. Ін-т історії / - К., 1989. – 26 с.; *Єрмак О. П.* „Ліквідація куркульства як класу” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Респ. міжвід. зб. наук. пр. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 46 - 58 та ін.
3. Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 605 с.; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Зб. документів і матеріалів. – К., 1992. – 736 с.; Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. ред. Ф. Зубанича. – К., 1998. – 784 с.
4. 33-й голод: Народна книга-меморіал (Упоряд. Коваленко Л. Б., Маняк В. А.). – К., 1991. – 584 с.; *Міщенко О. В.* Безкровна війна: Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на Полтавщині // Т-во „Знання” УРСР. – К., 1990. – 48 с. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства (Упоряд. Семенко Ю. С.). – 2-е вид., доп. – Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993. – 223 с.; *Мухіна М.* Упокорення голодом: Зб. документів // АН України, Ін-т української археографії. – К., 1993. – 312 с. та ін.

УДК 338.43.02(430): (477) “1941/43”

Глушенок Н. М., канд. істор. наук

**УМОВИ ПРАЦІ ТА ЖИТТЯ СЕЛЯН
РЕЙХСКОМІСАРІАТУ “УКРАЇНА” В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
(1941-1943 рр.)**

Розкрито заходи соціального спрямування з організації праці та умов життя селян рейхскомісаріату “Україна”, досліджено політику рейху щодо оплати праці та психологічного заохочення селянства.

The article discusses an essence of measure of social direction on work's organization and life's conditions of peasants of Rhihscommissariat Ukraina. The nazi policy for psychological and material stimulation of peasantry has been investigated.

Незалежно від політичних обставин, які досить часто зумовлюють ті чи інші уподобання українського суспільства, події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн залишаються одними з найважливіших, пам'ять про які передається з покоління в покоління. Чим довший час віддаляє нас від цих історичних звершень, тим більше проявляються протиріччя, знецінюються, здавалося б безумовні цінності, виникають нові.

Одним з найважливіших факторів, який визначав життя селян рейхскомісаріату «Україна» була нацистська соціальна політика. Проте, основні зусилля дослідників, як правило спрямовані на вивчення економічної експлуатації нацистами захоплених територій України, нищенню та пограбуванню культурних цінностей та руху опору, тоді як деякі аспекти соціальної політики нацистів в рейхскомісаріаті “Україна” так і не піднялись на рівень самостійних студій. Однак без з'ясування становища працюючих селян, характеру і форм політики психологічного впливу та матеріального заохочення в умовах окупації не можна вести мову про всеохоплюючість знань ні з історії останньої світової війни загалом, ні з історії гітлерівського окупаційного режиму, зокрема.

Розглядаючи історіографію цієї проблеми необхідно відзначити монографію С. П. Лаути [1]. Особливий інтерес становить наведена автором інформація щодо умов життя селянства під німецькою окупацією. П. С. Дишлевий, характеризуючи директиви з окупаційної політики в аграрній сфері, досліджує окремі аспекти соціальної політики нацистів в рейхскомісаріаті “Україна” [2].

Значний інтерес для розуміння нашої дослідницької проблематики становлять праці М. В. Ковалю. Автор, висвітлюючи фактично усі аспекти історії України воєнного періоду, значну увагу приділяє й таким питанням, як умови життя українського селянства, система фізичних покарань та штрафів, оплата праці [3].

Суттєвий внесок в дослідження соціальної політики нацистів в умовах окупації зробили О. Потильчак [4], Ю. Ніколаєць [5], М. Слободянюк [6]. Так, М. Слободянюк, на прикладі південних областей, аналізує еволюцію ставлення селянства до “нового порядку”, залежно від діяльності німецького окупаційного апарату.

Окремі аспекти діяльності цивільної та військової адміністрації на території рейхскомісаріату “Україна” розглядають у своїх працях Ч. Мадайчик [7] і Б. Кравченко [8].

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали та німецькі окупаційні періодичні видання. Важлива інформація щодо умов життя та праці українського селянства під німецькою окупацією міститься в інформаційних повідомленнях, доповідних записках, актах уповноважених оперативних груп КП(б) У, що знаходяться серед матеріалів фондів

Центрального комітету КПУ (Ф. 1) та Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР (Ф.166) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Для з'ясування аграрної політики рейху в цілому, та її соціального спрямування, зокрема, особливо важливе значення мають звернення німецької влади до селян, господарсько-політичні вказівки, інструкції по організації сільського господарства, що містяться серед матеріалів фонду Рейхскомісаріату України, м. Рівне (Ф. 3206) Центрального архіву вищих органів влади і управління України. Важлива інформація міститься в директивно-розпорядчих матеріалах, звітах та донесеннях, матеріалах нарад та листуванні, що знаходяться серед матеріалів фонду Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів на окупованих територіях (Ф. КМФ-8) ЦДАВО України.

Комплекс цінної та змістовної інформації в контексті даного дослідження містять документи фондів комендатур, сільських управ, старост щодо соціального аспекту аграрної політики окупантів, що містяться серед матеріалів Державного архіву Київської області та Державного архіву Рівненської області.

Важливим джерелом є матеріали окупаційної преси. Вони дають змогу, зокрема, проаналізувати різноманітні пропагандистські заходи, які мали за мету залучити селянство до співпраці.

Мета наукової розвідки полягає у тому, щоб дослідити соціальну політику німецької окупаційної адміністрації в аграрному секторі економіки рейхскомісаріату "Україна". Відповідно до поставленої мети, дослідження передбачає вирішити такі основні завдання: розкрити зміст конкретних заходів з організації праці українських селян в умовах окупації, висвітлити політику німецького уряду щодо оплати праці, матеріального та психологічного заохочення селянства.

Перш ніж перейти до розгляду проголошеної гітлерівцями системи оплати праці, необхідно зупинитися на умовах, в яких окупованим мешканцям села довелося працювати. Про організацію нагляду, що розпочиналася відразу ж після окупації населеного пункту свідчать документи німецького походження. Зокрема, місцева окупаційна влада зобов'язана була скласти два списки сільських мешканців. До першого з них вносилися прізвища осіб, за наявності дійсних особистих документів, що прибули до даного населеного пункту після початку війни (біженці, тимчасові робітники). До другого – прізвища постійних мешканців, за умови відсутності щодо них будь-яких підозр зі сторони місцевої окупаційної влади. Населення, яке потрапило до цих документів, отримувало посвідчення особи терміном на три місяці, яке можна було продовжувати, але лише в тому пункті, де воно було видане [9].

Але документи такого зразка не давали селянам права переїжджати з місця на місце, чи навіть просто виїжджати зі свого села у власних справах. Навпаки, згаданими посвідками селяни фактично були прикріплені до свого місця проживання. Як покарання за недозволені поїздки, в них відбирали коней, худобу, продукти. Цікаво, що згідно з розпорядженнями німецьких сільськогосподарських керівників, старости, які видали довідки для поїздки за межі округи також притягалися до відповідальності [10].

Згідно з інформацією оперативної групи НКВД УРСР від 30 вересня 1942 р., паспортний режим і пропускна система на території, окупованій румунами була значно слабша, ніж на території України, підконтрольній німецькій адміністрації [11].

Ще одним способом контролю, який застосовувався лише по відношенню до селян, були так звані евіденційні листки. Відповідно до розпорядження рівненського гебітскомісара від 2 листопада 1942 р., вони, в обов'язковому порядку мали бути прикріплені до внутрішнього боку дверей будинків. На них передбачалося зазначати імена мешканців будинку й окремо тих, хто перебуває в ньому тимчасово (тимчасовим вважалось перебування більше 8 годин або ніч). У разі невиконання розпорядження до 15 листопада 1942 р., селянам загрожував арешт [12]. Щодо гостей, то без дозволу місцевої окупаційної влади селянам заборонялося їх приймати [13].

Порівнюючи з окупаційним порядком в різних регіонах України, слід сказати, що на території окупованій румунами селяни могли залишати гостей на ніч без отримання дозволу на це місцевої влади [14]. Тобто, оголошуючи себе визволителями українців від більшовицьких методів управління долями людей, нацисти запровадили “новий порядок”. За нього кожний крок селянина було регламентовано кривавими наказами та розпорядженнями.

Необхідно зазначити, що німецька окупаційна влада усвідомлювала вигідність господарської системи радянського зразка – колгоспів. Саме такі господарства давали можливість з найвищою ефективністю застосовувати примусову працю, а зібраний врожай вилучати в селян централізованим методом. А, оскільки, це були найважливіші завдання окупаційних органів влади в рейхскомісаріаті “Україна”, то деякі риси колгоспної системи вирішили зберегти, пристосовавши їх певним чином до новостворених сільськогосподарських утворень.

Зокрема, від радянської системи окупанти зберегли право розпоряджатися робочою силою селянства на власний розсуд, не зважаючи на потреби та інтереси самих селян. Таке фактичне перетворення людей на знаряддя реалізації своїх масштабних економічних планів простежувалося у багатьох сільськогосподарських заходах окупантів. Зокрема, основна техніка МТС була евакуйована або виведена з ладу відступаючими радянськими військами, а те, що залишилося, було непридатне для використання у зв’язку з відсутністю пального. З метою максимального отримання продовольства та сировини, з Німеччини до України була завезена певна кількість сільськогосподарської техніки та інвентарю. Необхідно зазначити, що техніка використовувалася в основному вже при вивезенні готової сільськогосподарської продукції. До того ж селянам суворо забороняли використовувати своїх коней та підводи у власних потребах. Так, згідно з наказом старости Городищенського району від 28 січня 1942 р., у разі незадіяння коней в сільськогосподарських роботах, їх необхідно було використати для вивезення хмизу [15]. А у тих селян, які порушували наказ, коней конфіскували та передавали у розпорядження інших родин [16].

З огляду на це, можна стверджувати, що причиною таких дій окупантів було аж ніяк не прагнення полегшити працю селян, а бажання якнайшвидше змолоти зерно та без втрат вивезти його на склади вермахту та до рейху. Разом із тим, наведені факти про кількість завезеного сільськогосподарського інвентарю та машин ставляться під сумнів у доповідній записці Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР) до ЦК КП(б)У від 12 січня 1943 р. Згідно із нею, німці не забезпечили матеріальну базу для проведення посіву 1942 сільськогосподарського року. У документі наводилися спостереження шведських кореспондентів, відповідно до яких німецькі заводи сільськогосподарського машинобудування взимку 1941-1942 рр. Повністю перейшли на виробництво військового спорядження і, тому, не могли виготовляти сільськогосподарські машини для окупованих областей. “Данцигер форпостен” від 12 лютого 1942 р., писала, що Німеччина ще не має реальних можливостей постачати Україну тракторами та комбайнами [17].

Німецька преса змушена була визнати, що сільськогосподарські роботи не забезпечені ні тягловою силою, ні тракторами, ні іншими машинами. Тому, вирішено було усі роботи проводити в основному ручною працею. Така тенденція була підтверджена офіційно. Так, згідно з розпорядженням рейхсмаршала Г. Герінга, у випадку відсутності сільськогосподарських машин, потреби рейху в продукції необхідно було задовольняти за допомогою людських рук [18].

Обіцяючи, на словах, селянам процвітання сільськогосподарського виробництва, заможне життя, насправді ж, окупанти запровадили жорсткий режим праці. Відповідно до Директив, призначених для преси та пропаганди в рейхскомісаріаті “Україна”, робочий час передбачалося розраховувати таким чином, щоб селяни мали можливість працювати на присадибних ділянках, тобто, з 7-ої год. Ранку до 6-ої год вечора. Цікаво, що цей документ передбачав значно обмежити, порівняно з радянськими часами, працю жінок, а ті, які мали дітей до 6 років взагалі мали бути звільнені від роботи у громадському господарстві [19]. Насправді ж, робочий день тривав з 5-6-ї години ранку до 6-7-ї, а інколи до 10-ї години

вечора. Передбачалися перерви протягом дня: на сніданок – півгодини, на обід – годину, післяобідня – 15 хв. [20].

Надзвичайно поширеними були фізичні покарання за будь-які відхилення у роботі. Так, у директивній вказівці рейхскомісара України (1943 р.) йшлося про необхідність запровадження пильного нагляду за місцевою робочою силою, а особливо за непокірними селянами. Зокрема, після двох попереджень піддавали тілесному покаранню, наступного разу – висилали до трудових таборів [21]. За відмову селян вийти на збір врожаю 50 осіб з хуторів Фастівка і Біловщина Верхньо-Дніпровського району були розстріляні [22]. Слід мати на увазі, що покаранню підлягали не лише рядові селяни, але й сільські старости та керівники громадських господарств. Так, у повідомленні УШПР йшлося про випадки, коли через зупинку молотилки, в умовах зимового морозу та заметілі, окупанти заарештовували бригадирів та керівників колгоспів, били їх, після чого відпускали, щоб продовжували працювати [23].

З метою заохотити українське селянство працювати в економічних інтересах рейху, окупаційна влада водночас розробила систему оплати праці. Як, і за радянської влади, селяни отримували платню на основі вироблених трудоднів. Переважно це була натуральна оплата збіжжям, але, траплялися й випадки оплати грошима.

Протягом всієї окупації найбільшу кількість продукції на трудодень селяни отримали в 1942 р. Таку тенденцію можна простежити на прикладі Полтавщини. Так, протягом осені-зими 1941 р. селянам було видано на “трудодень” в середньому по 539 г. зернових та бобових культур, з врожаю 1942 р. – 661 г., з врожаю 1943 р. – 436 г. Тобто, прослідковується напрям до збільшення норм оплати праці селян до 1943 р., коли окупаційна влада залишила територію Полтавщини. Але, внаслідок політики реквізицій і конфіскацій адміністрації Е. Коха, встановлення непомірних обов’язкових поставок продукції, ці позитивні тенденції фактично зводились нанівець [24].

Архівні матеріали дають змогу прослідкувати також оплату праці робітників державних господарств (колишніх радгоспів). Зокрема, що стосується тваринництва, то за місяць догляду однієї тварини отримували: конюх (передбачене навантаження – 12 коней) – 23 крб., доярка (передбачене навантаження – 10-14 корів) – 5 крб., пастух (передбачене навантаження – 10-14 корів) – 5 крб., пасічник (передбачене навантаження – 50 бджоло-сімейств) – 70 крб. [25].

Оплата праці сільськогосподарських спеціалістів та керівників господарств, порівняно з простими общинниками, була значно вищою. Зрозуміло, що такі, відверто пропагандистські заходи, були спрямовані на заохочення перерахованих категорій до співпраці з окупантами. Зокрема, згідно з німецьким проектом встановлення заробітної плати в державних господарствах Дніпропетровської області, передбачалося виплачувати: директору – 950-1200 крб., старшим агрономам – 950-1100 крб., старшим зоотехнікам, механікам та ветлікарям – 900-1000 крб., агрономам, зоотехнікам – 700-800 крб. [26].

Також окупанти зробили спробу запровадити систему преміювання адміністративно-технічного персоналу відповідно кількості набраних очок. Наприклад, в генералкомісаріаті Миколаїв вона була такою: 1) вчасна та 100%-а підготовка землі до посіву – 50 очок; 2) стан посівів – до 30 очок; 3) загальна ситуація в господарстві, налаштованість до роботи – до 20 очок. Тобто, максимальна кількість, яку може отримати господарство – 100 очок. Для розподілу між керівниками колективів, бригадами та агрономами були встановлені такі премії: 1) 60-75 очок – 3-я премія – 50 крб.; 2) 76-90 очок – 2-а премія – 80 крб.; 3) 91-99 очок – 1-а премія – 120 крб.; 4) 100 очок – “премія переможця” – 170 крб. [27].

У Директивах щодо нових аграрно-політичних заходів, передбачених для пропаганди, йшлося про обов’язкову винагороду тих селян, що будуть сумлінно працювати на користь рейху [28]. Однією з них було вручення преміальних грамот. Але, характерним було те, що преміювання такого типу відбувалося за рахунок всіх інших селян, оскільки грамоти викуплялися в німецької влади громадою села [29].

Необхідно згадати про повідомлення в окупаційній пресі, згідно з яким з метою пропаганди, запроваджувалася відзнака за відвагу та заслуги для східних народів. Вона

передбачала два класи, кожний з яких поділявся на ступені. Відзнака першого класу ордену пов'язана з найбільшою сумою коштів та земельною власністю [30]. 25 вересня 1943 р. генералкомісар Миколаєва нагородив медаллю делегацію керівників сільських господарств [31].

Наступним видом преміювання був розподіл між “передовиками” певних продуктів, найчастіше це були цигарки, тютюн та горілка. Так, на Миколаївщині господарства за кожну здану тонну продукції вище 65% норми отримували – 20 шт. Цигарок, 200 гр. Тютюну; за кожну тонну вище 80% норми – 50 шт. Цигарок., 400 гр. Тютюну і 0,5 л. Горілки; за кожну тонну вище 90% норми – 100 шт. Цигарок, 600 гр. Тютюну, 1,5 л. Горілки [32]. А господарства, які виконали норми постачання винограду на 100%, могли отримати за гроші 20% зданого ними врожаю у вигляді вина [33]. Громаді села Турбоки Корнелівського району як премію за вчасну здачу молока було видано 116 л. Горілки, 232 коробки тютюну [34].

У цілому необхідно визнати, що розглянуті вище види преміювання деякий час підтримували в селах надію на можливість покращення життя за нової влади. Але, вона швидко згасла в умовах нелюдських методів реалізації аграрної програми нацистським урядом. Адже, згідно з свідченнями очевидців, певної усталеної політики щодо сільського господарства та селянства не було. Варто зауважити, що характер режиму у певних районах досить часто визначався моральними якостями гебітскомісарів чи крайсландвіртів [35].

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що необхідною умовою залучення селянства до співпраці гітлерівськими реформаторами, розглядалася система психологічного та матеріального заохочення. Проте цей аспект аграрної політики мав пропагандистський характер, і передбачав збільшити виробничу активність селян. У реальному житті німецька влада перейняла від радянської господарської системи ті риси, які відповідали економічним інтересам рейху. Зокрема, форму організації роботи селян. Залучення селянства рейхскомісаріату “Україна” до праці відбувалося майже виключно примусово, на основі трудової повинності, за дуже малу грошову винагороду, мізерний продуктивний пайок, а часом і безплатно.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.
2. Дишлевий П. С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал – 1971. - № 6. – С. 74-80.
3. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999. – 336 с.
4. Потильчак О. В. “Новий порядок” в окупованій Україні (1941-1944) // Пам’ять століть. – 1991. - № 1. – С. 97-104.
5. Ніколаєць Ю. О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998. – 36 с.
6. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. - № 2. – С. 44-57.
7. Madajczyk Cz. Komisarjat Rzeszy Ukrajna (Reichskommissariat Ukraine) // Problemy historii i archiwistiki. – Lublin, 1986. – S. 139-152.
8. Krawchenko B. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941-1944 // Ukraine during World War II: History and its Aftermath. – Edmonton, 1968. – P. 20-42.
9. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО). – Ф. 1: Центральний Комітет комуністичної партії України (ЦК КПУ) – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 8-10.
10. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. Р-2227: Старосільська сільська управа Городищенського району. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124. – Арк. 29.
12. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО) – Ф. Р-22: Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 19-20.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33. – Арк. 10.
14. Там само. – Оп. 23. – Спр. 124. – Арк. 29.
15. ДАКО. – Ф. Р-2022: Хлестунівська сільська управа Городищенського району. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 62.
16. Там само. – Арк. 15.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 22-23.

18. Нюрнберзький процес над головними військовими злочинцями: Сб. матеріалів в 7-ми томах. – Т. 3. – М., 1958. – С. 639.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8: Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та інших підрозділів. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 131.
20. Там само. – Спр. 297. – Арк. 166.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4620: Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. – Оп. 3. – Спр. 262. – Арк. 15.
22. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 873. – Арк. 12.
23. Там само. – Спр. 123. – Арк. 54.
24. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 20.
25. Там само. – Ф. 3206: Рейхскомісаріат “Україна”, м. Рівне. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 2 зв.-3 зв.
26. Там само. – Арк. 1 зв.-2.
27. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 212.
28. ЦДАГО України. – Ф. 166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР. – Оп. 3. – Спр. 144. – Арк. 31.
29. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 70.
30. Вісті для українських селян. – 1942. – 18 жовт.
31. Українська думка. – 1943. – 2 жовт.
32. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 69.
33. Там само. – Арк. 11-12.
34. Вісті для українських селян. – 1942. – 18 жовт.
35. *Пігідо-Правобережний Ф.* Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 147-148.

УДК 338.43.02 (477) „1941/1943”

Власенко С. І., канд. істор. наук

ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В РОКИ НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ (1941-1943 РР.)

У статті проаналізовано особливості соціально-економічного життя в областях України, які впродовж усього періоду нацистської окупації перебували під управлінням вермахту. На базі широкого кола документальних матеріалів, здебільшого обласних архівних установ України, досліджено форми та методи використання трудових ресурсів українського села.

The proposed article is an attempt to investigate the peculiarities of social-economic life in the regions of Ukraine that period of Nazi occupation were guided by the Wehrmacht. On the basis of a large amount of documentary materials, mainly obtained from oblast archive institutions of Ukraine, a study has been made relating forms and methods of working resources of Ukrainian agriculture have been showed.

Історія Другої світової та Великої Вітчизняної воєн завжди привертала увагу науковців. Як наслідок, до сьогодні створено ґрунтовну історіографічну базу дослідження подій 1941 – 1945 рр. Водночас, багатогранність історії Великої Вітчизняної війни зумовлює наявність певних лакун у вивченні означеної теми. На даний час спостерігається зосередження наукового потенціалу на розкритті складних і суперечливих процесів Великої Вітчизняної війни – особливостей життя українського народу: економічного, соціального, культурного тощо.

Не менш важливим є прагнення науковців розкрити характерні риси подій Великої Вітчизняної війни в окремих регіонах України. Зокрема, становище селянства на окупованій території України, переважним чином у рейхскомісаріаті “Україна”, досліджували А. Байраківський, Ю. Ніколаєць, О. Потильчак, І. Романюк [1]; у західних областях

України – В. Лаврищук [2]; у південних – М. Слободянюк [3]; в Донбасі – П. Добров, І. Тарнавський [4] тощо.

Дані праці дозволяють дати певну характеристику особливостей нацистського режиму в селах окремих окупаційних зон України. Проте, на нашу думку, доцільно було б більш ґрунтовно дослідити соціально-економічний аспект окупаційного режиму, зокрема у військовій зоні України, до складу якої входили Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині – Донецька) та Ворошиловградська (нині – Луганська) області.

У планах нацистського керівництва, що передбачали суцільну аграризацію українських територій, відводилося вагомe місце сільському населенню, яке в період воєнних дій мало виконувати роль дешевої робочої сили. У численних директивах та розробках щодо окупованих східних областей спостерігається цілковите нехтування інтересів місцевого населення. Так, у сьомій “заповіді фюрерів” відносно господарювання на сході зазначалося: “...Не запитуйте, яку користь матиме з цього селянство, а запитуйте лише: наскільки корисно це для Німеччини” [5]. В результаті такої політики, спрямованої на максимальний визиск матеріальних та демографічних ресурсів окупованих територій, місцеве населення України було приречене на тяжку працю на користь “нових господарів”.

Основним завданням сільського населення українських територій протягом усього періоду окупації була праця спочатку в колгоспах та радгоспах, а після проголошення аграрної реформи в лютому 1942 р. – в громадських господарствах та державних маєтках, а подекуди, у хліборобських спілках.

Віковий ценз працездатного населення, згідно з наказом А. Розенберга “Про обов’язкове запровадження трудової повинності” від 5 серпня 1941 р., становив від 18 до 45 років [6]. Виключенням, згідно з положеннями “Тимчасового статуту роботи” (лютий 1942 р.), були інваліди та вагітні жінки за два місяці до та два місяці після пологів. Щоправда, восени 1942 р. цей термін було скорочено: 35 днів до та 28 днів після пологів [7].

Проте, на практиці, у кожній області і, навіть в окремих районах, віковий ценз для працездатних встановлювався безпосередньо місцевими органами влади. Зокрема, у 1942 р. в Чернігівській області для працездатних затверджувалися такі вікові межі: 18 – 60 років для чоловіків та 18-50 років для жінок, а у Харківській – 14 – 55 та 14 – 50 відповідно [8]. Під час же посівної та збиральної кампаній вікові межі розширювалися. Так, восени 1941 р. у відновлених колгоспах та радгоспах військової зони до робіт залучалося все працездатне населення, віком від 14 років. Восени 1942 р. у Меловському районі Ворошиловградської області на збирання соняшника було оголошено загальну мобілізацію працездатного сільського населення, яке досягло 12 років. А у червні 1943 р. на прополочних роботах в селі Будьонівка Сталінської області працювали всі мешканці села, віком від 10 років [9].

Не сталою була й тривалість робочого дня, яка, зазвичай, перевищувала норму і встановлювалася відповідно до наявних сільськогосподарських робіт. Наприклад, на загальних зборах Ямської сільської управи Верхньо-Тепловського району Ворошиловградської області було вирішено на період збиральної кампанії 1942 р. встановити 10-годинний робочий день [10].

Щоправда, військовим керівництвом робилися спроби регламентувати термін робочого дня. Так, згідно з наказом начальника генерального штабу генерала Цейтцлера про трудову повинність у прифронтовій смузі від 6 лютого 1943 р., робочий тиждень мав тривати 54 години, при умові, що кожен працездатний міг бути притягнений до роботи і в позаурочні та нічні часи, в недільні та святкові дні [11]. Але цей наказ часто ігнорувався.

Облік праці селян вівся за трудовими, причому встановлювалася обов’язкова норма їх вироблення. Так, у Роменському повіті Сумської області мінімальна кількість трудових днів на рік становила: 150 – для чоловіків, 75 – для жінок та 30 – для літніх людей і підлітків. Проте, уже в 1943 р. річна норма трудових днів помітно зросла. Наприклад, у Авдіївському районі Сталінської області вона досягла 250 трудових днів для чоловіків та 150 – для жінок [12]. Саме

відповідно до кількості вироблених трудоднів і проводився розподіл прибутків між окремими членами господарства.

На кожен трудовдень нараховувалася чітко встановлена сума грошей, яка залежала від кількості населення в громадському господарстві. Оплата праці здійснювалася за таким механізмом: за перші 100 вироблених у календарному році трудоднів сплачувалася стандартна їх оплата у розмірі від 1, 3 крб. До 3, 1 крб., за наступні 100 – до суми нараховувалася 20 % надбавка (1, 56 – 3, 72 крб.) і понад 200 – оцінювалося надбавкою в 30% (1, 69 – 4, 03 крб.) [13]. Проте, селяни замість грошей, частіш за все, отримували продукти харчування за фіксованими цінами: зернові, бобові та олійні культури. До того ж, оплата здійснювалася за залишковим принципом: лише після виконання господарством державних поставок та покриття адміністративно-господарських потреб. Наприклад, у Роменському повіті Сумської області у вересні 1942 р. видавався хлібний пайок борошном з розрахунку: чоловікам, які виробили в попередньому місяці 25 трудоднів – 6 кг, 30 трудоднів – 7 кг, більше 30 – 8 кг; жінкам: за 15 трудоднів – 5 кг, більше 20 – 6 кг, більше 30 – 8 кг; жінкам, що мали малих дітей: за 10 трудоднів – 4 кг, за 15 – 5 кг, більше 15 – 6 кг; підліткам від 12 до 16 років: за 10 трудоднів – 6 кг, за 15 – 7 кг і за 20 – 8 кг [14].

При оплаті праці, зазвичай, застосовувалася практика видачі авансів, переважно в натуральному вигляді. За кожен трудовдень селяни отримували 500 г хлібного зерна. Родинам, що мали на своєму утриманні більше трьох непрацездатних, видавалося 750 г хлібного зерна. Були випадки, коли виплата авансу здійснювалася в грошовому еквіваленті. Наприклад, у громадському господарстві “Нове життя” № 1 Старо-Керменчинського району Сталінської області у 1942 р. сума авансу становила 0,65 крб. На трудовдень [15].

Проте, сільське населення не проявляло високої активності на громадських роботах. Особливо дана тенденція простежується у 1942-1943 рр., коли селяни намагалися виробляти продукцію в обмежених розмірах, здебільшого задля власних потреб. Зокрема, на це скаржилися в травні 1942 р. й самі окупанти: “Старанно проводиться обробіток присадибних ділянок аж до лінії фронту. Але нема бажання обробляти наділи усуспільнених господарств” [16]. Селяни ухилялися від праці, запізнювалися та рано закінчували робочий день. Це гальмувало виробничий процес у господарствах, які і без того потерпали від нестачі робочих рук.

Як наслідок, для активізації роботи сільського населення, окупанти використовували широкий спектр методів впливу: від преміювань та заохочень, до штрафів, тілесних покарань та ув'язнень. Зокрема, за сумлінну працю в громадських господарствах, селяни могли отримати земельні наділи у приватну власність, посівний матеріал, худобу, продукти харчування тощо. Наприклад, керівник Черкаської общини Слов'янської округи Сталінської області восени 1942 р. міг збільшувати норму хліба “доброму” працівникові до 400 г в день за рахунок “ледачих”. У Меловському районі Ворошиловградської області восени 1942 р. при збиранні соняшника селянам було дозволено використовувати стовбури та шапки для опалення [17].

Поруч із цим, активно застосовувалися штрафні санкції та жорсткі репресії. Наприклад, у Меловському районі Ворошиловградської області в 1942 р. за спробу уникнути участі у громадських роботах із селян стягувався штраф у розмірі 35 крб. За пропущений вихідний день та 100 крб. – за робочий. У повторних же випадках конфіскувалася худоба чи інше майно на таку ж суму [18]. За невихід на роботу підлітків, карали їх батьків.

До того ж, простежується тенденція зростання розмірів штрафів. Так, у Будьонівському районі Сталінської області у 1942 р. за невихід на роботу стягувався штраф у розмірі від 25 до 150 крб., а вже у 1943 р. – від 100 до 300 крб. У Роменському районі Сумської області на початку окупації за невихід на роботу штрафували: перший раз – на 25 крб., вдруге – на 50 крб., втретє – на 100 крб. Дещо пізніше розмір штрафу по області досяг 500 крб., а за подвійний невихід селян арештовували, відправляли до трудових таборів, а їх майно конфіскувалося [19]. З цією метою, взимку 1942 р. були створені трудові табори, куди інтернували всіх працездатних осіб, які ухилялися від виконання трудових повинностей.

Ув'язнених утримували за їх власні кошти та використовували на різноманітних роботах.

Мали місце і тілесні покарання. Наприклад, за свідченням жительки с. Бугаївка Ворошиловградської області В. Запороженко, в зв'язку з відмовою працювати на користь німецької влади, її “п'ять разів заарештовували і піддавали побиттю” [20]. Проте, згодом нацистське керівництво прийшло до висновку, що тілесні покарання завдають значної шкоди “справі по налагодженню співпраці зі східними народами”. А тому, рейхсміністр А. Розенберг 9 квітня 1942 р. “категорично” заборонив їх застосування відносно місцевого населення [21]. Що ж до виконання цього наказу безпосередньо на місцях, то існує багато суперечливих фактів.

Поруч із роботами у громадських господарствах сільське населення активно залучалося до відбудови доріг та мостів, спорудження оборонних укріплень та інших робіт. Так, з 1942 р., згідно з розпорядженням 197-ї польової комендатури, що розміщувалася у Ніжині, запроваджувалась обов'язкова участь селян у відбудові шляхів впродовж 6 днів на рік [22]. Віковий ценз зобов'язаних працювати на ремонтних роботах шляхів, зокрема на Сумщині та Чернігівщині, становив від 18 до 45 років для чоловіків та від 18 до 40 років для жінок, а в деяких районах він досягав 16-50 років та 16-45 років відповідно. У лютому 1943 р. вікові межі були розширені: наприклад, у Чернігівській області – від 15 до 60 років [23].

Ще однією формою використання місцевого населення окупованих територій було його приховане пограбування у вигляді різноманітних податків та стягнень. Для ефективного виконання цього завдання німецькою владою було розроблено розгалужену систему оподаткування. Впродовж усього періоду окупації на території військової зони України існувало декілька форм грабунку селянства. Селяни мали постачати вермахт та цивільне населення Німеччини сільськогосподарською сировиною та продуктами харчування, сплачувати численні грошові податки та забезпечувати німецьких солдат одягом і предметами побуту.

Оподаткуванню підлягало все сільське населення, крім деяких категорій, які звільнялися від більшості податків і стягнень: фольксдойче та німці, що прибули на Україну після початку війни і їх родини; представники німецької армії і члени їх сімей; потерпілі на військовій службі; вдови і сироти загиблих; особи, які служили в поліції чи інших військових формуваннях; інваліди, що не мали засобів для існування.

Точну кількість, а тим більше, розміри податків встановити дуже важко, оскільки в різних регіонах військової зони України вони не були сталими і залежали, передусім, від німецьких органів влади на місцях та їх потреб. Так, згідно з розпорядженням генерала фон Роквеса “Про тимчасове стягнення податків і зборів” від 23 жовтня 1941 р., керівництву кожного району і навіть села, за попередньою згодою з німецькими господарськими органами, дозволялося підвищувати розміри, або призначати нові податки та стягнення [24]. Про цей факт як про серйозну проблему повідомляв також керівник Харківської облземуправи М. Ветухов у зверненні до німецького обласного сільськогосподарського командування навесні 1942 р. [25].

Дана тенденція була особливо характерною при стягненні натуральних поставок. Так, відповідно до розпорядження господарської інспекції групи армій “Південь” від 5 червня 1942 р., на території військової зони України власники корів були зобов'язані здавати по 600 л молока на рік від однієї та 900 л – від двох чи більше корів. У деяких регіонах ці норми були збільшені. Наприклад, у Авдіївському районі Сталінської області вони досягали 650 л молока з корови [26]. Не були сталими і норми поставок яєць. Зазвичай, вони встановлювалися відповідно до наявної у селянському господарстві кількості курей із розрахунку 30 яєць на рік від кожної курки. В деяких місцевостях селяни мали здавати по 100 яєць на рік від двору, незалежно від кількості курей [27]. Коливалися також і розміри поставок меду: від 7,5 кг з вулика по Чернігівській області до 12 кг – по Харківській [28].

Ще однією характерною рисою натуральних поставок сільськогосподарської продукції була яскраво виражена тенденція до їх постійного зростання. Наприклад, у Сталінській області, де у 1942 р. селяни здавали по 650 л молока від корови, розміри поставок протягом

1943 р. зросли до 680-750 л з однієї корови та 1 125 л – з двох чи більше [29]. Постійно зростали й розміри поставок яєць. Зокрема, у Дзержинському районі Сталінської області річна норма поставок яєць із січня по червень 1943 р. зростає від 30 до 40 штук з однієї курки [30]. Збільшувалися і розміри поставок меду. Так, у Смоляновському районі Сталінської області у серпні 1942 р. вони зросли з 12 кг до 27 кг від вулика [31]. Подібна ситуація склалася і при здійсненні обов'язкових поставок м'яса, шкіри, вовни, хутра та іншої сільськогосподарської продукції.

Поруч із цим, зустрічалися й поодинокі випадки зниження норм поставок сільськогосподарської продукції. Можливо це було викликано наближенням фронту та активністю партизан чи нездатністю селянських дворів виконувати зависокі норми поставок. Наприклад, у травні 1943 р. у Богодухівському районі Харківської області поставки молока скорочувалися з 600 л до 500 л з корови, а в селі Камань Новгород-Сіверського району Чернігівської області – до 400 л [32].

Не обмежуючись визиском селян шляхом обов'язкових поставок, що вилучали майже всю товарну продукцію господарств, німці також запроваджували різноманітні одноразові стягнення. Наприклад, за розпорядженням Ворошиловградської обласної сільськогосподарської комендатури у 1942 р. кожен двір зобов'язувався додатково до обов'язкових поставок здати по 50 кг картоплі. Також здійснювалися поставки фруктів (з розрахунку 2 кг сушених фруктів з кожного дерева), полуниці, малини тощо [33].

Щоб зацікавити селян та активізувати виконання державних поставок було оголошено, що здана продукція буде оплачуватися за встановленими закупівельними цінами, які, щоправда, були набагато нижчими від ринкових. Крім того, окупаційна влада вдавалася і до застосування різноманітних заохочень як в натуральному, так і в грошовому еквіваленті. Наприклад, сільськогосподарське керівництво Чернігівської області обіцяло давати на 100 сімей, що сумлінно виконуватимуть поставки, преміальний квиток на суму 1 000 крб. Для закупки дефіцитних товарів [34].

Проте, переважали каральні методи впливу на платників податків, починаючи від стягнення пені та штрафів різних розмірів і, закінчуючи, конфіскацією майна, примусовими роботами та ув'язненням. Особливо практикувалося позбавлення неплатників податків худоби та майна на користь інших мешканців села. Крім того, селянам заборонялося продавати продукцію та забивати худобу. Так, у Будьонівському районі Сталінської області у 1942 р. за самовільний забій вівці селяни каралися штрафом у розмірі 300 крб. Та примусовими роботами терміном 10 днів [35]. Для отримання дозволу на забій вирощеної тварини господар мав звертатися до старости села. Наприклад, різати свиню дозволялося лише за умови, коли власник здасть державі 3/4 частини м'яса. А тому, селянам пропонували об'єднуватися в групи по чотири господарства, три з яких здавали свиней на користь держави, а четверту ділили на гурт.

Крім натуральних, населення змушене було сплачувати й численні грошові податки та стягнення. Зокрема, всі працездатні, віком від 16 до 65 років, обкладалися подушним податком, розміри якого встановлювалися кожного року районними керівниками і були не меншими 100 крб. На рік [36]. Існував і так званий “податок з управління” або “адміністративний податок”, обсяги якого коливалися від 90 крб. З кожної працездатної людини у Харківській області до 210 крб. – у Сталінській [37]. Під прикриттям гасел стосовно ліквідації руйнівних наслідків війни, населення сплачувало і так званий “податок на відновлення господарського та культурного будівництва”. Він стягувався з усіх селянських господарств, зазвичай, двічі на рік, незалежно від наявності майна, роду занять та терміну проживання у сільській громаді. Наприклад, на Чернігівщині у 1941 р. критерієм для визначення розміру цього податку була площа присадибної ділянки (при кількості землі до 0, 25 га із селянського двору стягувалося 200 крб., з площі розміром від 0, 25 до 0, 5 га – 300 крб., а більше 0, 5 га – 400 крб.), а з 1942 р. – кількість працездатних членів родини (він коливався від 150 крб. – при наявності одного або взагалі відсутності працездатних, до 250 крб. – при двох і більше) [38]. Запроваджувався також збір із селян численних внесків на

покриття витрат по утриманню сільськогосподарських установ, на проведення робіт по обслуговуванню сільськогосподарського виробництва, на оплату ветеринарної допомоги та проведення обов'язкових заходів по боротьбі з різноманітними епідеміями і пошестями тощо [39]. Існували й інші податки: прибутковий, що стягувався у вигляді 10 % від загальної суми заробітної плати, якщо вона перевищувала 200 крб.; податок з дрібної торгівлі; з приватних будівель, розміром 1, 5 % від страхової оцінки; з дорослої худоби, в межах 100 крб. На рік; з собак, розміри якого становили 20 крб. На рік – у Чернігівській області, 30 крб. – у Сталінській та 60 крб. – у Сумській та Харківській; шляховий і багато інших [40].

Прагнення окупантів до максимального визиску завойованих територій призводило й до певної казуїстики. Зокрема, твердячи про “експлуатаційну радянську податкову систему”, німецька влада не цуралася використовувати її методи. Так, на території військової зони України були здійснені заходи, спрямовані на стягнення з колгоспів та селян заборгованості, що залишалася за ними з радянських часів. Наприклад, по 9 окупованих районах Харківської області передбачалося зібрати заборгованих за 1941 р. 88 % по зернових культурах, 67 % – по картоплі, 7 % – по цукровому буряку, а з прибутків сільського населення – 63, 5 млн. крб. [41].

Для стягнення грошових податків у селах вводилася посада збиральника, на яку призначалася досить освічена, тверезої поведінки і з задовільним майновим статком людина. Оплата його праці залежала від якості роботи. Зокрема, при достроковому внесенні зібраних коштів до банку за 5 днів до встановленого терміну збиральник отримував 1,5 %, в термін – 1 %, а при запізненні – 0,75 % від загальної суми [42].

Стягнення податків перебувало під жорстким контролем окупаційних органів влади, які досить часто вдавалися до примусових методів збору. Зокрема, тим, хто ухилявся від здачі продуктів харчування, сплати інших податків та стягнень, виконання повинностей, загрожувало покарання за саботаж відповідно до “законів військового часу”. Так, на Чернігівщині, у розпорядженні голови облземуправи містилася погроза, що в селах, які не виконають поставок у зазначений термін буде вилучатися “значно більше” сільськогосподарської продукції при допомозі військових загонів [43].

Ще однією формою використання трудових ресурсів окупованих українських територій було вивезення української молоді на роботи у Німеччині. На початковому етапі вербовка здійснювалася на добровільних засадах, із застосуванням різноманітних методів заохочення. Тим, хто погоджувався їхати працювати до Третього рейху обіцяли чудові умови життя і праці, добрий заробіток, матеріальну компенсацію їх родинам, що залишалися на Україні, а після повернення – земельний наділ та різноманітні пільги. Проте, бажаючих добровільно виїжджати до чужої країни, в першу чергу, через жорстоку реальність, з якою зіштовхнулися українські робітники в Німеччині, було небагато. Поруч із цим, крах “блискавичної війни” і чергова мобілізація, що викликали брак робочої сили в Німеччині, спонукали А. Гітлера вдатися до примусових методів вербування окупованого населення. Як наслідок, уже в травні 1942 р. обергрупенфюрер СС Ф. Заукель, який очолив створене у березні цього ж року “Імперське бюро для використання робочої сили”, віддав наказ про запровадження на території СРСР примусової трудової мобілізації населення [44]. В цілому ж, за час окупації із військової зони України було вивезено 607, 5 тис. чоловік, що становило 25, 3 % від загальної кількості депортованого українського населення: із Чернігівської області – 41, 6 тис., Сумської – 77, 7 тис., Харківської – 164 тис., Сталінської – 252, 2 тис., Ворошиловградської – 72 тис. чоловік [45].

Отже, німецько-нацистський окупаційний режим на території військової зони України характеризується як неприхована експлуатація та масштабне пограбування місцевого населення. Поєднуючи, з одного боку, загравання з місцевим селянством шляхом обіцянок та заохочень, а з іншого, тиск та терор, шляхом штрафів та покарань, окупаційна влада намагалася максимально використати сільськогосподарський потенціал захоплених регіонів. Як наслідок, сільське населення України в період німецької окупації перетворилося на дешеву робочу силу для Третього рейху.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Байраківський А. І.* Селянство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 168-171; *Ніколаєць Ю. О.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 64 с.; *Потильчак О. В.* Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941-1944 // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 186-209; *Романюк І. М.* Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 201-203.
2. *Лаврищук В. І.* До питання про аграрну політику фашистів в західних областях України // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 132-135.
3. *Слободянюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941-1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 44-57.
4. *Добров П. В., Тарнавський І. С.* Провал фашистських планів встановлення “нового аграрного порядку” в окупованому Донбасі у 1941-1943 роках // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. Кн. 7 / Гол. Ред. З. Л. Лихолоба. – Донецьк, 1999. – С. 91-100.
5. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СРСР (1941-1944 гг.). – М., 1963. – С. 32-33.
6. Там само. – С. 28-29.
7. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. Р-1947. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 47.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4745. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.
9. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Фонд листівок. – Спр. 1735. – Арк. 1; Ф. Р-1786. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5; ДАЛО. – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 28; ДАСО. – Ф. Р-2171. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 33.
10. ДАЛО. – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 58.
11. ДАХО. – Ф. Р-3133. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.
12. ДАСО. – Ф. Р-2204. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 12; ДАДО. – Ф. Р-1739. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.
13. ДАСО. – Ф. Р-2173. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 20.
14. Там само. – Ф. Р-2204. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.
15. ДАХО. – Ф. Р-3080. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 7; ДАДО. – Ф. Р-1741. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.
16. *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану “Ольденбург”. – М., 1980. – С. 277.
17. Народа при Слов’янському земельному відділі // Донецька газета. – Слов’янськ. – 1942. – 8 лист.; ДАЛО. – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 28.
18. Там само. – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 28; Ф. Р-1702. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.
19. ДАДО. – Ф. Р-1772. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 115, 116, 128; Спр. 19. – Арк. 17-19, 29, 36; ДАСО. – Ф. Р-2446. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1; *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану “Ольденбург”. – М., 1980. – С. 280.
20. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 38. – Арк. 2.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 177. – Арк. 43.
22. Згідно положення, затвердженого... // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 20 лист.
23. ДАСО. – Ф. Р-2943. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 48; ДАЧО. – Ф. Р-3369. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34; Ф. Р-3516. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 66; *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану “Ольденбург”. – М., 1980. – С. 28.
24. АСО. – Ф. Р-2446. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 28.
25. ДАХО. – Ф. Р-2985. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 18.
26. ДАСО. – Ф. Р-2446. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19; ДАДО. – Ф. Р-1617. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 32.
27. ДАДО. – Ф. Р-1820. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44; ДАХО. – Ф. Р-3133. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 119; ДАСО. – Ф. Р-2926. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 41.
28. ДАХО. – Ф. Р-3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 70; ДАЧО. – Ф. Р-3516. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25.
29. ДАДО. – Ф. Р-1617. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 32; Наказ № 4942 від 20.1.43 р. // Донецька газета. – Слов’янськ. – 1943. – 27 січ.; Про обов’язательную молокопоставку // Донецкий вестник. – Юзовка. – 1943. – 26 мая.
30. ДАДО. – Ф. Р-1820. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 44.
31. ДАДО. – Ф. Р-1582. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 21, 28.
32. ДАХО. – Ф. Р-3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 81; ДАЧО. – Ф. Р-3516. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
33. ДАЛО. – Ф. Р-1307. – Оп. 1. – Спр. 388. – Арк. 121; ДАДО. – Ф. Р-1739. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 10, 14.
34. Шлях до вільного одноосібного селянського господарства // Вісті Прилуччини. – Прилуки. – 1942. – 20 берез.
35. ДАДО. – Ф. Р-1772. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 103.
36. ДАХО. – Ф. Р-3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7.

37. ДАДО. – Ф. Р-1820. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 41; ДАХО. – Ф. Р-3349. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 38.
 38. ДАЧО. – Ф. Р-3003. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5.
 39. ДАХО. – Ф. Р-2985. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 7-8.
 40. ДАДО. – Ф. Р-1746. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 199-204; Ф. Р-1772. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4; ДАСО. – Ф. Р-2203. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8; Ф. Р-2943. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2; ДАХО. – Ф. Р-2985. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6; Ф. Р-3131. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 51; Ф. Р-3251. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 28; ДАЧО. – Ф. Р-3092. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2.
 41. ДАХО. – Ф. Р-2985. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 7.
 42. ДАСО. – Ф. Р-2164. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 15-16.43.
 43. ДАЧО. – Ф. Р-4745. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 24.
 44. Глушенюк Н. М. Насильницька депортація селянства України на роботи до Німеччини (1941-1944) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2003. – Вип. 68-70. – С. 28.
 45. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 371. – Арк. 1; ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 263. – Арк. 22; Спр. 280. – Арк. 15; Спр. 286. – Арк. 130; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – С. 30.

УДК 94 (477): 316 „1950/1980”

Макаренко Н. Ю., канд. істор. наук

ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В КРИМУ У 1950 – 1980-Х РР.

Проаналізовано етносоціальну політику радянського уряду, яка зумовила зміни етнічного складу населення Криму у 1950-1980-х рр., нівелювання національних особливостей і свідомості народів, а штучно організовані міграційні процеси, змінюючи етнічну структуру Криму, викликали зміну її основних показників: мови, культури, національних традицій, самосвідомості. Розглянуто етнічні та соціальні процеси комплексно, характеризуючи соціум в цілому.

The policy of soviet government witch analyzes in this article make changes in Crimea population in 1950-1980. Liquidation of national views and stouts of people and organize migreishon witch change the ethnic structure of Crimea. All this factors make changes of the main indicators: language, culture, national traditions. We try to analyze the ethnic and social process in complex, and characterize the sozium in all.

Дослідження етнічних і соціальних процесів, які являють собою сторони загальнонаціональних процесів, що відбуваються на протязі певного часу з населенням певної держави є надзвичайно актуальним завданням саме зараз, в час активізації політики регіоналізму, підвищеної уваги до гармонізації міжнаціональних відносин, пошуку нових шляхів до міжнаціональної злагоди.

Етносоціальні процеси це складні явища, які охоплюють всі сфери суспільного життя – від економіки до суспільної свідомості. Етносоціальні процеси являють собою взаємозв'язок загальних соціальних (суспільних) явищ з етнічними; тому, з одного боку – відображають розвиток суспільного організму через призму етнічної специфіки, а з іншого – розвиток етносу як соціальної спільноти.

Розробка теорії етносоціальних процесів, де б етнічні та соціальні процеси розглядалися комплексно, характеризуючи соціум в цілому, як це є необхідним з нашої точки зору була започаткована у 80-х роках провідними радянськими етносоціологами, які почали підіймати в своїх роботах питання важливості урахування етнічного фактора в концепції соціального розвитку радянського суспільства. Це, перш за все, праці Ю. В. Бромлей, Ю. В. Арутюняна, О. І. Шкаратана, Л. М. Дробіжевої та інші, де містяться спроби відображення реальних тенденцій етносоціального розвитку [1]. Адже, до середини 80-х рр. ХХ ст., як вказує Ю. В. Бромлей етнічні та соціальні процеси, що проходили в суспільстві “складали основу його

життєдіяльності розглядалися відокремлено, без узагальнення об'єктивних, історичних взаємозв'язків між ними, хоча умови існування суспільства постійно вказували на тісну взаємодію етносу і соціуму" [2].

Роботи ж українських і російських суспільствознавців попереднього історичного періоду зазнали значного ідеологічного тиску, що суттєво вплинуло на суть та методи досліджень. Крім того, внаслідок відомих обставин історія, національна політика перебували у деформованому стані, тому вивчення цих процесів в літературі радянського періоду було далеким від об'єктивного та наукового підходу [3]. Що стосується досліджень, які б стосувалися етносоціального розвитку Криму періоду 50-80-х рр. ХХ ст., то вони, незважаючи на значну його своєрідність, особливо в сфері етносоціальних, етнополітичних відносин є практично відсутніми.

Одним з перших в Україні в добу "хрущовської відлиги" проаналізував, використовуючи дані перепису 1959 р., національний склад населення В.І.Наулко. В його статистично-картографічних, монографічних, дослідженнях були показані територіальні відмінності розселення окремих національностей, динаміка змін їх чисельності [4]. Повністю відсутні роботи в яких розкривалося б життя окремих етнічних груп, особливості їхнього розвитку, тощо. Крім згадування, що на кінець 1973 року дружньою сім'єю тут живуть і трудяться представники близько 40 національностей, про особливості етнонаціонального розвитку Криму – ні слова [5].

З другої половини 80-х рр. ХХ ст., особливо після проголошення незалежності української держави питання, нового імпульсу розвитку набуло дослідження проблем етнополітичного, етносоціального розвитку України в цілому і її регіонів окремо. Особливу увагу сучасних дослідників привернули питання етносоціального розвитку Криму за умов тоталітарного режиму. Цій темі в значній мірі присвячена монографія "Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект". В роботах В. І. Наулка, В. О. Романцова, В. А. Ребкало, М. І. Обушного, О. М. Майбороди, Б. В. Чирка, О. І. Хомри [6] досліджується етнополітична карта другої половини 50-х – 80-х рр., аналізуються причини демографічних, етносоціальних процесів, що мали місце в досліджуваній період.

З робіт останніх років інтерес уявляє монографія Т. М. Рудницької. Це як вказує дослідниця – "результат панорамного порівняльного дослідження соціальної динаміки етнічних спільностей України". Здійснена на основі переважно переписів населення та традиційних аналітичних методів, робота виявила в загальнореспубліканському масштабі особливості й тенденції демографічних, соціально-економічних та соціокультурних змін [7].

Нарешті об'єктивному аналізу була піддана міграційна політика радянського уряду. І. М. Прибиткова, узагальнюючи з соціолого-демографічних позицій проблеми етносоціальних змін, розвинула ідеї щодо деформованого характеру обміну населенням між містом та селом протягом 60-80-х років [8]. Л. І. Полякова, досліджуючи Південь України (у тому числі й Крим) детально розглянула характер урбанізації цього регіону, і вказує його особливості [9]. Інтерес викликала також монографія В. Сергійчука "Український Крим", побудована на великому масиві джерел, щоправда без залучення надбань колег-істориків. В роботі розглядається історія Криму, у тому числі й досліджувані нами 60-80-х рр. ХХ ст. [10].

Однією з основних тем, що піднімалася в літературі українського зарубіжжя було вивчення національного складу населення УРСР. В дослідженнях В. Кубійовича, М. Прокопа, Ю. Книша [11] розкриваються дійсні причини зміни національного складу населення Криму, "національна інтеграція" в Українській РСР. В дослідженнях аналізується розвиток етнічних груп Півдня України в період урбанізації, вплив політики зросійщення на український та інші національні групи. Прогресування зросійщення в 70-80-ті роки та його загроза збереженню української нації досліджувались Б. Кравцівим, Р. Сольчаником [12].

В цілому сучасним вітчизняним і західним авторам вдалося зібрати і опрацювати значний матеріал з історії України в період трансформації тоталітарної системи (середини 50-х середини 80-х рр. ХХ ст.). Однак історія Криму цього періоду досліджена лише фрагментарно. Відсутні узагальнюючі праці, де б на основі джерел досліджувався

етнополітичний розвиток Криму цього періоду. Чекають ґрунтовної розробки питання етнотемографічного, етносоціального суспільно-політичного, культурного розвитку етнічних груп цього регіону.

Метою даної наукової розробки є аналіз причин, хід та наслідки штучних етносоціальних змін, яких зазнав Крим в період тоталітаризму. Науковим завданням є аналіз етносоціальної політики радянського уряду, яка привела до зміни етнічного складу населення Криму у 1950-1980-х рр., нівелювання національних особливостей і свідомості народів, а штучно організовані міграційні процеси, змінюючи етнічну структуру Криму, викликали зміну її основних показників: мови, культури, національних традицій, самосвідомості.

Сучасні дослідники вважають, що в основі вагомих суспільно-соціальних змін лежать декілька взаємопов'язаних процесів: міграція, урбанізація, індустріалізація та культурний розвиток [13]. Нівелювання національних особливостей регіонів СРСР, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями, тощо було проголошено стратегічним курсом соціальної чи як вона називалася у ХХ ст. – національної політики.

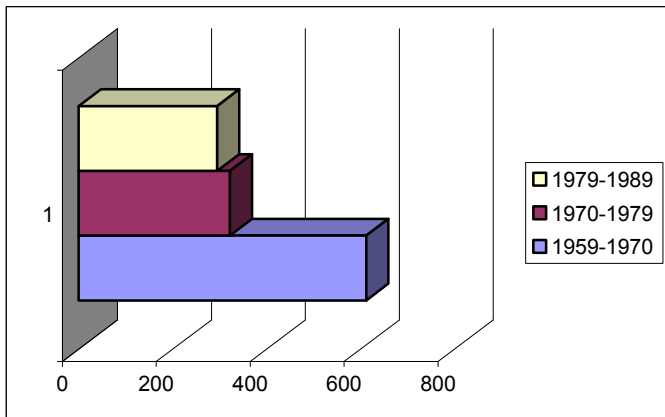
Одним із чинників, що мав прискорити процес “злиття націй”, після чого буде існувати єдиний “радянський народ” і окремі нації перестануть існувати, було перемішування, планове переселення народів СРСР. Вже ХХІІ з'їзд КПРС (1961 р.) як мету в сфері національних відносин проголосив розвиток новоутвореної «історичної спільності людей різних національностей»-«радянського народу» у напрямі дальшого зближення націй і досягнення їх «повної єдності». Цим новим «винаходом» партія маскувала курс на всеохоплюючу і планомірну денаціоналізацію народів СРСР та їх русифікацію. Вожді практикували різні методи для досягнення цієї мети: урбанізацію і пов'язане з нею колосальне переміщення народів, практику організованих наборів на масштабні новобудови по всій країні. В епіцентрі цих процесів опинився український народ, Україна та особливо її південна частина.

За підрахунками Є. А. Янковської лише за 1959-1965 рр. Межі України залишили 2, 5млн.чол., в тому числі 0, 5 млн. – в плановому порядку оргнабору (організоване переселення і призначення випускників навчальних закладів). У той же час імміграція на Україну в ці роки з інших республік перевищувала еміграцію з республіки на 20%, (тобто за 7 років на Україну переселилось близько 3 млн. чоловік). За Є. А. Янковською баланс змін для України такий: природній приріст – 3, 5 млн., еміграція – 2,5 млн., імміграція – 3 млн. [14]. Дані свідчать про аномальні міграційні процеси на Україні, про масштабну її русифікацію. Річ у тім, що абсолютну більшість переселенців (75%) склали росіяни і цим пояснюється яким чином серед населення УРСР число росіян за 1959 – 1963 рр. Зросло на 1, 5 млн. осіб [15]. Далі процес збільшення російського населення продовжувався, щоправда вже з меншими обертами. В період 1970-1978 рр. Механічний приріст російського населення в Україні дорівнював 794, 5 тис. росіян, 1979 – 1988 рр. – 404 тис. чоловік. Згідно з статистичними даними протягом періоду 1979 – 1989 рр. Чисельність українців в Україні у результаті міграційних процесів натомість скоротилась на 505 тис. чоловік [16].

Руйнація традиційної поселенської структури, численні соціально-адміністративні реорганізації, що відбувалися у 60-70-х рр. ХХ ст., також мали на меті остаточне руйнування тих традиційно-історичних коренів, яким пощастило зберегтися до цього часу. Наслідком змін у соціальній сфері стало посилення російського елемента в областях.

Крим, як не один з регіонів Радянського Союзу, відчув на собі наслідки “великих переселень народів”. Він став регіоном, куди спрямовувався колосальний потік іммігрантів, з різних частин СРСР, які приносили свою ментальність, традиції, культуру і, звичайно, російську мову.

Крим виявив найбільший серед всіх областей України механічний приріст (головним чином російськомовного) населення. Так, населення Криму за 1959 – 1970 рр. За рахунок росіян збільшилось на 612 тис. осіб, за 1970 – 1979 рр. На 322 тис. осіб, за 1979 – 1989 рр. На 294, 6 тис. осіб.

Таким чином, якщо у 1959 р. населення Криму складало 1 201, 5 тис. чоловік, то у 1989р. - 2 430, 5. Отже, за 1959 – 1989 рр. Його чисельність виросла на 1 млн. 229, 0 тис. чол., або на 102, 3 % . Порівняти темпи зростання населення Криму внаслідок зовнішньо міграційних процесів можна лише з приблизно такими ж темпами зростання чисельності м. Києва. За відповідні роки механічний приріст його населення склав 1467, 9 тис., або 132, 9% [17].

Відзначимо, що Крим мав найменшу питому вага українського населення. Так, в Криму на початок досліджуваного періоду вона складала 22, 3% (єдина в Україні область, де українці склали меншість населення).

В цілому провідною тенденцією етнодемографічного життя Криму другої половини ХХ ст. Було зростання (майже у 2,5 рази) кількості представників національних меншин, які репрезентували різні етнічні групи. При вираховуванні кількості національних меншин необхідно враховувати, що в 1959 р. перепис в Криму проводився по 17 національностям, з переліку були виключені кримські татари та німці [18] і крім того впродовж 1941-1944 рр. 3 Кримської АРСР було депортовано близько 393 тис. жителів: представників майже 20 національностей.

У 1989 р., коли до перепису були включені депортовані народи, національні меншини Криму (без росіян) становили – 175034 (7, 2% від всього населення). Росіяни, найбільший етнос на території Криму, мав тенденцію до збільшення в абсолютних числах, але зменшення відносно до всього населення. Згідно перепису 1989 р. росіяни налічували 1 629 542 осіб (67% від всього населення), проти 858 273 (71, 4%) у 1959 р. Українці мали в другій половині ХХ ст. На території Криму тенденцію до зростання, як в абсолютних (з 267659 осіб у 1959 р. – до 625919 осіб у 1989 р.), так і в відносних показниках (з 22, 3% - до 25, 8% відповідно) [19].

В 60-і роки відбуваються кардинальні зміни у поселенській структурі етносів. Головним чином внаслідок списання, шляхом зняття з обліку малих сіл, зселення хуторів, укрупнення (об'єднання) населених пунктів та втрати окремими з них самостійного статусу і назви, шляхом приписки до сусіднього, більш значного села, в Україні зникло майже 10 тис. сіл. Ще більших втрат зазнала поселенська структура України у зв'язку з активно здійснюваним у цей період поділом сіл на “перспективні” та “неперспективні”.

Шляхи по практичному впровадженню в життя цих концепцій знайшли своє вирішення у прийнятій 19 грудня 1964 р. постанові ЦК Компартії України “Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР”. Саме в цьому документі мова вперше йшла про необхідність першочергової уваги та розвитку головних, центральних садиб господарств та обов'язкового визначення групи перспективних сіл, в яких повинно було вестись нове будівництво. Таким чином, розглянувши можливості розвитку 30325 населених пунктів республіки, було визнано “перспективними” лише 18846.

Однак, в Криму спостерігається інша тенденція. Внаслідок масових організованих переселень, Кримська область була єдиною в республіці де в другій половині ХХ ст. Зростає

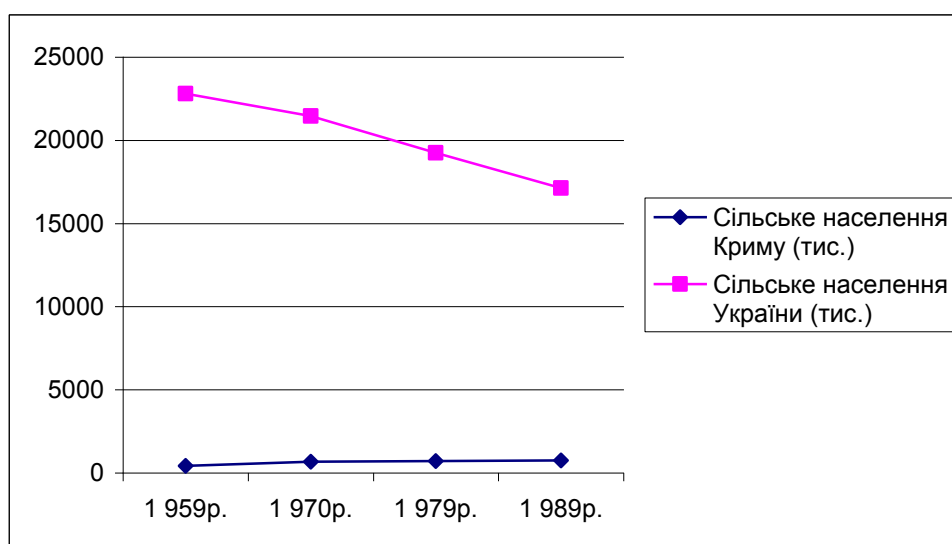
сільське населення. Так, протягом 1950 – 1954 рр. з України до Криму переселилось 24, 968 чоловік, протягом 1955 – 1957 – вже 39, 878. На семирічку (1959 – 1965 рр.) планувалося переселення ще 50 тис. чоловік [20]. В Криму в 1959 р. сільське населення складало 45, 5% від всього населення, а в 1970 – 46, 8%.(підр. Автора).

Зі звіту переселенського відділу при Кримському обласному управлінні сільського господарства про результати перевірки господарського облаштування переселенців, ми маємо точні дані про переселенський рух українських родин до Криму у 1954-1958 роках [21].

Рік	План прийому родин	Прибуло родин	Вибуло родин		Мають дома		Позику отримали
1954	2000	1654	132	7-8%	1446	73,3%	1440
1955-1956	4800	5262	256	10%	3683	70%	5012
1957	6000	6101	1605	26%	4496	73,6%	4390
1958	5000	4783	1271	26,5%	3512	73,4%	4396

Таким чином, у 1959 рр. Сільське населення Криму становило 427 тис., у 1970 р. – 668 тис., у 1979 р. – 716 тис., у 1989 р. – 742 тис. В Україні ж спостерігалася протилежна тенденція до скорочення сільського населення: у 1959 р. – 22 804 тис., у 1970 р. – 21 454 тис., у 1979 р. – 19 252 тис., у 1989р. – 17 119 тис. осіб [22].

Особливо рельєфно ці тенденції помітні на графіку:

Якщо дослідити національний склад сільського населення Криму, то за даними 1989 р. знов набагато переважала кількість росіян. Їх у сільській місцевості мешкало 489 600 осіб, у той час як українців – 252 400. Йшов процес втрати українства.

Важливою складовою етносоціального розвитку є зміни, які відбувалися в 60-ті роки в поселенській структурі. Мається на увазі прискорене зростання існуючих та зведення нових

міст, штучна зміна статусу сіл на селища міського типу, тобто складові процесу урбанізації, індустріалізації, який знов набув значного поширення в Україні у 50-70-х рр. ХХ ст.

Реформи підпорядковувалися завданню партії по “стиранню меж між містом та селом, між розумовою та фізичною працею”. Феноменом в структурі розміщення міського населення стали селища міського типу. Вони виступали перехідною формою поселенської структури від села до міста та мали в цьому плані свої характерні особливості. Статус селища міського типу, як ми вважаємо, спочатку планувався надаватись невеликим районним центрам, аби виділити їх правове становище у порівнянні з основною масою навколишніх сіл. Надання статусу селища міського типу відразу ж забезпечувало певні переваги – передбачалось збільшення капіталовкладень на розвиток соціальної сфери, житлове будівництво та комунально-побутове обслуговування, розширення апарату управління, повноважень, а значить і рівня заробітної плати. А тому, не випадково, що значна частина партійно-державного керівництва на місцях прагнула якнайшвидше отримати статус селищ міського типу. Офіційно такі заявки направлялись до Президії Верховної Ради Української РСР, хоча без погодження з партійними органами, і в першу чергу ЦК Компартії України вирішення цього питання було неможливе. На початку 80-х років до ЦК Компартії України щорічно надходило більше 50 заявок від населених пунктів з проханням надати їм статусу селищ міського типу [23].

Як показує проведений статистичний аналіз, чисельність селищ міського типу в південному регіоні України з року в рік зростала. Коли за результатами перепису 1970 року таких поселень нараховувалось 180, то вже в 1979 році – 194, а в 1989 – 218 [24].

Левову частину селищ міського типу склали районні центри, вже на 1970 рік жоден з них не мав статусу, нижчого селища міського типу. На цей час, наприклад, в Кримській області з 15 районних центрів, 8 були селищами міського типу. Аналіз поселенської структури селищ міського типу, окрім районних центрів дозволяє виділити ще чотири групи таких поселень: високо розвинуті сільські поселення, які отримували статус селищ міського типу внаслідок наявності певної кількості жителів, вигідного транспортно-географічного розташування тощо; невеликі поселення, які отримували статус селищ міського типу не завдяки кількісним показникам населення, яке там проживало, а виключно завдяки економічним формам, що у ньому розвивались; селища міського типу, які були фактично супутниками міст та управлялись їх міськвиконками, часто навіть входили до їх складу. Найбільш представницькими були крупні села, надання яким статусу селищ міського типу було найбільш виправданим. Переважно це були великі населені пункти окремих економічних регіонів. Часто такий статус мали поселення, які до адміністративно-територіальної реформи кінця 50 – початку 60-х років самі були районними центрами.

Однак, основну масу населення таких населених пунктів склали особи, зайняті сільськогосподарською працею. А тому їх етносоціальна структура більше була характерною для сільських населених пунктів, аніж міст.

Друга група селищ міського типу значно більшою мірою, аніж попередні була пов'язана з індустріальним потенціалом. Виходячи з цього, основну кількість населення даних селищ міського типу склали робітники, а при аналізі їх етносоціальних процесів, вони значно більше представлені міським, аніж сільським типом. В той же час, слід враховувати, що значна частина жителів таких сіл, які отримали назву “робітничих селищ”, окрім індустріальної праці займались сільськогосподарським виробництвом.

Третю групу селищ міського типу склали ті, що за існуючою класифікацією можуть бути віднесені до розряду міст-супутників. Вони розвивались у складі провідного мегаполісу, який часто через свій міськвиконком здійснював управління підлеглою територією. Останні, в свою чергу, виконували функції соціальної інфраструктури чи виробничого забезпечення крупних мегаполісів. Найбільша кількість таких утворень була навколо крупних, географічно-протягнутих міст індустріального профілю, зокрема м. Ялти, де невеличкі курортні містечка Кримського півострова отримали статус селищ міського типу в другій половині 70-х років переважно у складі міськради. На 1979 рік останніх

нараховувалось 21, і входили вони у своїй основній масі до складу так званої “Великої Ялти”, що в цей же період активно формується. Інколи до складу крупних мегаполісів включались навіть цілі міста. Так було, наприклад, з м. Алупка, чисельність якої на 1970 р. становила 10 381 тис. чол. І яка була включена до складу “великої” Ялти.

В окрему групу селищ міського типу є сенс виділити ті, що знаходились зокрема на південному побережжі Криму. Особливості формування тут поселенської структури в значною мірою носили суб’єктивний характер, перебуваючи в залежності від волі переважно московського партійно-державного керівництва, для якого Крим був не просто частиною території, а місцем проведення їх елітного відпочинку.

За цих умов в середині 70-х років поряд з Гаспрою, Кореїзом, Лівадією, Масандрою та Форосом, які в цілому відповідали вимогам до селищ міського типу за чисельністю та складом населення (від 2 до 9,5 тис. чоловік) було сформовано ще 14. Окремі з них (Советська Показівка, Санаторне, Паркове, Берегове) нараховували у своєму складі менше 1000 жителів [22,64-70].

Саме сільське джерело поповнення міських жителів протягом досліджуваного періоду на півдні України було основним. Це вплинуло на рівень освіти, професійний потенціал, менталітет міського населення. Однак, це не означало, що в міста приходила сільська ментальність. Основні її риси, в першу чергу мова, швидко поглиналася великим масивом домінуючого російського менталітету міст Криму. Структура малих міст була більш близька до сільської, адже присвоєння їх статусу міста відбувалася часто, як ми зазначали вище, часто штучно.

Політика нівелювання національних особливостей українців та народів Криму, важливим інструментом якої була зміна національного складу населення півострову, посилення там російського елемента, була продовжена на культурно – освітній ниві. Основним стрижнем політики Центру у цьому напрямку стала „інтелектуальна колонізація”, яка передбачала викреслювання пам’яток історичного минулого народів, суцільна русифікація, що врешті-решт мало привести до злиття всіх націй в єдиний „радянський народ”.

На фоні політичної відлиги кінця 50-х – початку 60-х років і демократичних зрушень у сфері політичного життя, національно-культурна політика не зазнала суттєвих позитивних змін. А мовна політика набувала нових, загрозливих для національної ідентифікації народів України форм.

Витіснення української мови із системи шкільної освіти України відбувалося у другій половині ХХ ст. Поступово, але неухильно під орудою московського керівництва і відіграло вирішальну роль у процесах мовної та етнічної асиміляції українського та всіх інших неросійських народів. 1958/1959 рік практично став останнім, коли українська мова була „бажаним гостем” на півострові. Новим і вирішальним етапом на шляху русифікації стала публікація у листопаді 1958 р. тез ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про зміцнення зв’язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в країні”. У пункті 19 цих тез законодавчо закріплювалося пануюче становище російської мови в системі шкільної освіти національних республік. Вивчення російської мови у школах усіх республік СРСР залишалось обов’язковим, на відміну від вивчення національних мов, вивчення яких переводилося на факультативну основу. Право добровільності мов (фактично це означало, що російська мова залишалась обов’язковим предметом, а національні мови., в т.ч. й українська, стали необов’язковими) було закріплено у законі СРСР про школу від 24 грудня 1958 р, а після тиску з Москви, 17 квітня 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла відповідно до союзного „Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” [26]. Це призвело до витіснення української мови з Криму. Так, серед 1217 шкіл, в яких навчалося у 1960/61 навчальному році 215, 7 тис учнів [27], українську мову вивчали як навчальну дисципліну 24, 075 учнів-п’ятикласників [28]. І це в регіоні, де проживало 600 тис. українців (22, 28%) на 1959 р. Це призвело до того, що в Кримській області був найвищий серед всіх інших областей відсоток українців

зросійщених за мовою. Він складав майже половину загального числа українців у Криму – 47, 03% (на 1959 р).

Невтішне, для української мови, становище було прямим наслідком послідовного пресингу з боку Москви і відповідних кроків Міністерства освіти України. Лише з 1958 по 1959 рр. Кількість українських шкіл в цілому по Україні зменшилося на 59, а російських навпаки збільшилась на 150. Крім того, чисельність учнів в українських школах зросла на 54 тисячі, тоді як в російських – на 150 тисяч [29].

В Криму спостерігалась аналогічна тенденція. В середині 60-х років відбувається різке скорочення шкіл, де навчання велося українською. В 1966/67 навчальному році таких залишилося три школи-інтернати: Джанкойська 8-річна на 210 учнів, Сімферопольська середня – на 308 і Гвардійська 8-річна – на 175 [30]. А вже у 1970 році в Криму залишилася лише одна школа з українською мовою навчання на 412 учнів, яка працювала у Сімферополі. Але в наступному навчальному році в ній вже не було набору до першого класу, що мало означати кінець українській мові в Криму.

В цілому розвиток українських шкіл Криму має такий вигляд:

Рр.	Назва школи	К-ть учнів
1957\58	Сімферопольська середня школа-інтернат	214
1958\59	Сімферопольська середня школа-інтернат	287
	Долинська початкова	56
	Столбівська початкова	47
	Морська початкова	53
1966\67	Сімферопольська середня	308
	Джанкойська 8-річна	210
	Гвардійська 8-річна	175
1970	Сімферопольська середня	412

Українській мові відводилася роль периферійної, другорядної мови спілкування сільських школярів. В містах кількість учнів, що навчалися російською, в рази перевищувала тих, хто навчався українською. У Сімферополі, як і в Одесі, Миколаєві російською мовою навчалось від 90% до 98% всіх учнів. У Севастополі у 1959 – 1960 навчальному році серед 22 842 школярів, українською мовою навчалось лише 533 учня, а решта 22 309 (97,7%) – російською [31].

Політика русифікації охопила не лише сферу освіти. Як свідчать архівні та статистичні матеріали руйнівного впливу зазнала вся гуманітарна сфера: наука, культура, книговидавнича справа. Протягом досліджуваного періоду просліджується процес зменшення кількості україномовної наукової, шкільної та публіцистичної літератури, періодичних видань.

Необхідно відзначити, що партійне керівництво Кримського обкому, вже навіть у той час, коли впровадження української мови ставало небезпечним для кар'єрного зростання і опір політики русифікації міг мати серйозні наслідки, послідовно намагалося продовжити поширення мови на півострові. Зокрема, 26 січня 1962 року перший секретар обкому І. Чирва зазначив, що дуже мало уваги приділяється вивченню української мови [32], а 6 вересня того ж року редактор газети „Кримська правда” звернув увагу на те, що в області незадовільно пропагується українська література і що Крим – молода область України і півострів пов'язаний з нею всіма своїми історичними коренями [33].

На початку 60-х років українська мова витісняється з сторінок періодичних кримських видань. На початку 70-х років мешканці Криму отримували по підписці понад 2 млн. 800 тис. примірників газет та журналів (в середньому 4,8 на кожну сім'ю) [34].

Наприклад, на 1 січня 1963 року тираж та асортимент всіх газет Криму становив [35]:

Назва газет:	Тираж (тис.)
Обласні:	
Крымская правда	285, 0
Советский Крым	67, 0
Крымский комсомолец (припинив вихід з березня 1963 р.	67, 0
Міські:	
Слава Севастополя	87, 0
Керченський робочий	41, 0
Победа (м.Феодосія) (припинила вихід з лютого 1963 р.	26, 0
Красное знамя (припинила вихід з лютого 1963 р.	21, 0
Виноградар Южнобережья (м.Алушта) (припинила вихід з березня 1965 р.	14, 0
3 міськрайонні	47, 0
12 районних	100, 0
Всього:	888, 0

Серед них українською мовою виходили (дубляж російської) „Кримська правда” і „Кримський комсомолец”. Зазначимо, що протягом 1955-1959 років в Сімферополі видавалася обласна газета українською мовою – „Радянський Крим”, яка мала тираж 20000 примірників. Але в грудні 1959 року вона припинила видання і з того часу стала виходити під назвою „Крымская правда” тепер вже російською та українською мовами [36]. Тираж „дублерів” був набагато нижчим від тиражу „основного складу”. Так, „Крымская правда” у 1960 році мала тираж російською мовою – 80000 примірників, а українською – 15000, „Крымский комсомолец” у 1962 році мав тираж російською – 28 600, українською – 1 200 примірників [37]. Панування в Криму, який офіційно був територією УРСР, російськомовних газет наочно доводило значення „російської мови як мови інтернаціонального спілкування”.

В 60-ті роки відбувається різке падіння тиражу у виданні української художньої літератури, про літературу мовами інших народів Криму мова навіть не йшла, що сказалося на комплектуванні книжкових фондів обласних, районних, шкільних та інших бібліотек республіки. Так, серед 82 399 примірників книжок у Кримській обласній дитячій бібліотеці нараховувалось 6271 (8, 2%) – українською мовою, решта 76 128 –російською (дев’ята позиція серед всіх областей України); у м. Севастополі – 417 (0, 5%) українською (найнижчий показник по Україні) і 82076 російською мовою. Відповідно тут і найменшим попитом користувалася українська книга. За весь 1968 р. було видано усього 1400 примірників [38].

Русифікація призвела до того, що в Кримській області був найвищий серед всіх інших областей відсоток українців зросійщених за мовою. Причому співвідношення україномовних та російськомовних українців в Криму досить стале, як це ілюструють дані таблиці [39].

Українці	1959 рік	1970 рік	1979 рік	1989 рік
україномовні (%)	52, 93	58, 66	52, 69	52, 55
російськомовні (%)	47, 03	41, 33	47, 30	47, 37

Наведені вище дані дозволять зробити висновок про кардинальні етносоціальні зміни, яких зазнав Крим внаслідок організованих масових переміщень до нього. Характерною

тенденцією в етнічній мапі Криму стало збільшення російського населення.

На зміну етнічної структури істотно впливала й урбанізація населення України. Прискорена урбанізація спричинила штучне переростання сільського населення в міське, яке за своїм менталітетом, звичаями більш відповідало сільському. Методи якими велася урбанізація призводили до зміщування народів, втручання соціального в сферу етнічного. Реорганізація поселенської структури значною мірою мала штучний, суб'єктивний характер.

Політика русифікації, яка була стрижнем всіх документів, постанов, які приймалися в ті роки в галузі освіти і культури, призвела до значних етносоціальних змін. Русифікація, яка хопила всі галузі культурного життя: видання преси, наукової, художньої літератури; шкільну та вищу освіту, мистецьке життя, в цілому по Україні, набула на півострові особливо катастрофічних розмірів. Про розвиток національних мов, культур народів Криму питання навіть не ставилося. Це спричиняло зміни у етнічній самосвідомості народів та етнічних груп Криму, формувало комплекс меншовартості, порівняно з російським народом, приводило врешті-решт до етнічної деградації.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – М., 1983; *Арутюнян Ю. В.* Этносоциология: Цели, методы и некоторые результаты исследований. – М., 1984.; Его же: Коренные изменения в социальном составе наций // Социологические исследования. – 1982. – №4. – С. 21 – 27; *Дробижева Л. М.* Межличностные национальные отношения: основные черты и особенности // Социологические исследования. – 1982. – №4. – С. 34 – 40; *Бромлей Ю. В., Шкаратан О. И.* Социально-культурный облик советских наций. По результатам этносоциологического исследования. – М., 1986.
2. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 34.
3. Див напр.: *Пономаренко П. Н., Солошенко В. Н.* Торжество ленинской национальной политики на Украине. – К., 1979. – С. 24-25; *Кравцев И. Е.* Сближение социалистических наций в процессе перехода к коммунизму. – К., 1960; Його ж: Развитие национальных отношений в СССР. – К., 1962; *Органов Н. Н.* Партия и Советы. Лекции. – М., 1962; *Максименко М. М.* Развитие социалистической культуры в Крыму. Симферополь, 1963; Його ж: Местные Советы Крыма в 1945-1958 гг.-К., 1972; *Кудлай О. С.* Радянський народ – нова історична спільність людей (до 50-річчя утворення СРСР). – К., 1972; *Горпинко О.* Радянський народ – нова історична спільність людей. – К., 1973; *Горовський Ф. Я.* Розквіт і зближення націй в період комуністичного будівництва в СРСР. – К., 1973; Його ж: Советский народ как интернациональная общность. – К., 1981; *Горовський Ф. Я., Кобко Г. Л.* Народ-интернационалист. – К., 1979; *Пономаренко П. Н., Солошенко В. Н.* Торжество ленинской национальной политики на Украине.-К., 1979; *Панібудьласка В. Ф.* Радянський народ – нова історична спільність людей. – М., 1979; *Лихолат А. В., Панібудьласка В. Ф.* В единой семье народов. – М., 1979; *Сульженко В. К.* Интернационализм на этапе развитого социализма: осуществление ленинской национальной политики КПСС на Украине. – Львов, 1981; *Холмогоров А. И.* Национальные отношения в социалистическом обществе. – К., 1982.
4. *Наулко В. І.* Етнічний склад населення УРСР: статистично-картографічне дослідження. – К., 1965; Його ж: Карта сучасного етнічного населення УРСР. – К., 1966; Географічне розміщення народів УРСР.-К., 1968; Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975.
5. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 тт. – Кримська область. – К., 1974. – С. 82.
6. *Романцов В. О.* Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945 – 1990 рр. / Український історичний журнал. – 1992. – №10 – 11. – С. 34-47; *Ребкало В. А., Обушний М. І., Майборода О. М.* Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. – К., 1996; *Майборода О. М.* Про підходи до розв'язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст.: проблеми національного відродження. – К., 1993; Його ж: Дебютує етнополітика // Віче. – 1992. – №3. – С. 122 – 134; Чи зіллються нації в майбутньому? // Віче. – 1993. – №4. – С. 58 – 67; *Чирко Б. В.* Национальные меньшинства на Украине. – К., 1990; *Хомра О. І.* Міграція на Україні (Етнодемографічний аспект) // Вісник АНУ. – 1992. – №2. – С. 33-38.
7. *Рудницька Т. М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998. – С. 22.
8. *Прибиткова І. М.* Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №3. – С. 16-19; Ї ж: Мы не маргиналы, маргиналы не мы // Философская и социологическая мысль. – 1995. – №8. – С. 16 – 28.
9. *Полякова Л. І.* Етнонаціональний склад населення Південної України // Наукові праці ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 6. – С. 118 – 123.
10. *Сергійчук В.* Український Крим. – К., 2001.
11. *Кубійович В.* Про національний склад населення УРСР // Сучасність. – 1971. – Ч.9. – С. 74-82; *Прокоп Мирослав.* Перемішування населення в СРСР і Україна // Сучасність. – 1974. – Ч.6. – С. 70-76; *Книш Ю.* Ще про асиміляцію в містах УРСР // Сучасність. – 1974. – Ч. 12. – С. 105 – 109; *Мороз Р.* З життя національних меншостей України: греки // Сучасність. – 1980. – Ч. 12. – С. 74-78.

12. *Кравців Богдан*. Прогресування русифікації в Українській РСР // Сучасність. – 1972. – Ч. 10. – С. 66-74; *Сольчаник Р.* Шкільництво і мовна політика в УРСР // Сучасність. – 1980. – Ч. 11. – С. 100-103.
13. *Рудницька Т. М.* – Вказ. праця. – С. 27.
14. *Янковська Є. А.* Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху. // Економічна географія. – Вип. 8. – К., 1970. – С. 49 – 54.
15. *Товкун В. И.* Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. – 1968. – С. 142 – 147.
16. *Рудницька Т. М.* – Вказ. праця. – С. 28.
17. *Салтыков Р. А., Копылов И. Я., Юсупов Э. Ю.* Национальные процессы в СССР. – М., 1989. – С. 80.
18. *Полякова Л.* Джерелознавство історії України // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. УІ. – Запоріжжя, 1999. – С. 224 – 226.
19. Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – Ч. I. – К., 1994. – С. 8 – 10.
20. *Сергійчук В.* – Вказ. праця. – С. 239.
21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 2; Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 5 – 6.
22. Население СССР: Стат. Ежегодник. – М., 1988. – С. 23 – 25; Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – С. 12 – 13.
23. *Сенявский С. Л.* Изменения в социальной структуре советского общества. 1958-1970. – М., 1973. – С. 230, 247.
24. *Полякова Л. I.* Етносоціальні процеси на півдні України у 60-80-ті рр. XX ст.: Дис. ...канд.істор.наук: 07.00.01 / Запорізький держ. у-т. – Запоріжжя, 2000. – С. 59 – 61.
25. Там само. – С. 64 – 70.
26. Закон по зміцненню ... // Радянська школа. – 1959. - №1. – С. 3 – 19.
27. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1981. – С. 263.
28. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3542. – Арк. 55.
29. Там само.
30. Спр. 5407. – Арк. 175 – 176, 397.
31. Спр. 7787. – Арк. 24 – 25.
32. Ф. 15. – Оп. 15. – Спр. 2683. – Арк. 3087.
33. Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2709. – Арк. 1024.
34. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – С. 342.
35. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 2712. – Арк. 18 – 25.
36. Періодичні видання УРСР. 1917-1960. Газети. – Харків, 1965. – С. 136.
37. Там само. – С. 183; Летопись периодических изданий СССР. 1961 – 1965 гг. – Ч. II. – Газеты.-М., 1967. – С. 135 – 136.
38. Очерки истории Крымской областной партийной организации. – С. 267.
39. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми тт. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т. 4. – М.: Статистика, 1972. – С.4, 9, 11; *Рудницька Т. М.* – Вказ. Праця – С. 4 – 10.

УДК 94 (477)

Сироїд І. В., асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА В СФЕРІ ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті висвітлено громадсько-політичну діяльність Олеся Гончара, спрямовану на захист української мови в умовах панування тоталітарної радянської системи.

The article describes social and political activity of O. Honchar's, directed on protection of Ukrainian language under circumstances of totalitarian soviet system.

Впродовж сімдесяти років Україна перебувала у складі тоталітарної радянської держави. Основною ознакою тоталітаризму було проникнення офіційної ідеології в будь-які сфери суспільного життя, контроль над усіма процесами, в тому числі й національно-культурними. Радянська система прагнула повністю підпорядкувати літературу і мистецтво, спрямувати їх у відповідне політичне й ідеологічне русло, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку. Будь-яка вільна думка, яка йшла у розріз з офіційною ідеологією, оцінювалась як «буржуазна» і «контрреволюційна». Літературно-мистецька діяльність опинилася в рамках соціалістичного реалізму, порушення

яких вело за собою політичні переслідування та репресії. Тільки в другій половині 1950-х років в умовах певної лібералізації політичного режиму склалися сприятливі обставини для громадського пробудження та національного відродження в Україні. Провідною силою цього процесу виступала творча інтелігенція.

Серед лідерів національно-культурного відродження України з середини минулого століття був відомий письменник, культурний, громадський і політичний діяч Олесь Терентійович Гончар. Лейтмотивом його діяльності завжди виступала висока духовність. Він вважав, що від рівня духовності людей залежить майбутнє, доля наступних поколінь, і, зрештою, доля самої планети [1]. І в цьому першорядну роль письменник відводив питанням поширення й популяризації рідної мови, що є найважливішою ознакою будь-якої цивілізованої нації.

Метою даного дослідження є висвітлення громадсько-політичної діяльності Олесь Гончара, спрямованої на захист української мови. Окремі аспекти даної проблеми висвітлювали на сторінках своїх праць М. Малиновська [2], І. Семенчук [3], В. Коваль [4], В. Галич [5], А. Погрібний [6; 7]. Однак об'єктом спеціального вивчення цей напрям діяльності Олесь Гончара досі не був.

З дитинства Олесь Гончар отримував уроки шанобливого ставлення до рідної мови у своєї бабусі, пізніше – у шкільного вчителя мови та літератури, а також у творах українських класиків. Навчаючись в технікумі журналістики, а потім і в Харківському університеті, він досліджував мову та мовний стиль письменників М. Коцюбинського та В. Стефаника. На фронтах Другої світової війни О. Гончар бачив, як рідне слово живило дух солдат, зміцнювало патріотичні почуття. Це призвело до усвідомлення ним суспільної функції мови, до формування його суспільно-політичних поглядів на місце мови в культурному житті народу.

Академік П. Т. Тронько, який після війни був другим секретарем ЦК комсомолу, згадував: «Ми, комсомольські працівники, були до певної міри чиновники і не завжди, скажу так, замислювалися над національними проблемами. Гончар змусив нас задуматися над нашим національним болем. Прийшовши з фронту, він побачив, як живе Європа, і гостро запитав нас: чому в нас мало звучить українська мова, чому молодь не знає української історії?» [8]. Таким чином, ще не маючи механізмів впливу на формування мовної політики держави, молодий письменник підносив проблему функціонування української мови на громадський розгляд.

Вступивши у 1946 році до Спілки письменників України, Олесь Гончар став активним учасником її життя. Одночасно відбулося його знайомство з радянською номенклатурою найвищого рівня. Під час різноманітних нарад, засідань та пленумів О. Гончар висловлював своє особисте бачення тих чи інших процесів і ставлення до них. Загальна атмосфера в країні, зумовлена сталінською диктатурою, змушувала письменника задумуватися над питаннями життєздатності мови, її можливостей подальшого розвитку і функціонування. «Невже в історії культури нашій мові судилося зостатись лише діалектом? Хай великим і прекрасним, але тільки діалектом...» - роздумує митець на сторінках щоденника [9]. Записи того часу дають можливість прослідкувати еволюцію світоглядних позицій автора в ставленні до національно-мовних проблем. Олесь Гончар розумів увесь драматизм ситуації, коли багата й розвинена українська мова не мала сприятливих суспільно-політичних умов для свого вільного й поступального розвитку [10].

Хрущовська «відлига» принесла перші паростки демократизації суспільного життя в СРСР. Посилилась тенденція до активізації національно-культурного розвитку. Твори українських митців збагатились новими фарбами, розширилась їх тематика, все частіше вони стали відзначатися глибоким національним змістом. На зміну смугі духовного терору та фізичного насильства, відомій під назвою «ждановщина», прийшов період нестійкої й нетривалої лібералізації – «відлиги».

Олесь Гончар уважно спостерігав за перетвореннями в країні та діями нового партійного керівництва. 13 травня 1957 року він брав участь у нараді в Москві, на яку ЦК

КПРС запросив відомих письменників з усіх республік Радянського Союзу. Щоденникові записи того часу містять основні тези виступу М. Хрушова, присвячені розвінчанню культу особи Й. Сталіна. Серед іншого, письменник відзначає слова Першого секретаря про місце письменників у суспільному житті: «Ваш писательский участок фронта самый главный, ибо через вас враги пытаются разлагать наше общество» [11]. М.Хрушов намагався заручитися підтримкою творчої інтелігенції у справі десталінізації суспільства. Олесь Гончар, очоливши Президію Спілки письменників України у 1959 році, підтримував нові починання влади. Більше того, він виступав проти обмеженості «відлиги», чим викликав підозру серед партійно-державного керівництва.

З кінця 1950-х років Олесь Гончар на повний голос заявляє про те, що рідна мова формує менталітет народу. Все частіше в щоденнику зустрічаються думки митця про роль мови на сучасному етапі історичного розвитку українського народу. «Позбавити народ його мови – підірвати в ньому почуття власної гідності», - застерігає письменник [12]. Для нього людина, яка не вірить у повноцінність своєї мови, - позбавлена власної гідності. «Той, хто зрікається рідної мови, часто й не розуміє, що в цьому вже є елемент відступництва, елемент зради. А треба б йому це пояснити!» - читаємо далі щоденникові записи [13]. Та не лише на сторінках своїх щоденників та публіцистичних творів О. Гончар виступає на захист рідної мови та культури. Будучи членом ЦК КПУ, голова Спілки письменників мав можливість впливати на формування національно-мовної політики держави.

Письменник активно й послідовно виступав проти політики русифікації України. У квітні 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти», який давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву. Олесь Гончар разом з іншими представниками творчої інтелігенції рішуче виступив проти цього закону, слушно вбачаючи у ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. Письменник відстоював обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов в усіх школах УРСР. У цей час з усіх куточків республіки до митця постійно надходили листи й повідомлення, в яких йшлося про невинуваті звуження сфери вживання української мови, зневажливе ставлення до неї з боку окремих високих посадових осіб. Серед інших, увагу Олесь Гончара привернув лист Тараса Івановича Франка, в якому він повідомляє голові Спілки письменників про негативні тенденції розповсюдження української книги. У листі йдеться про те, що тисячі примірників друкованих українських видань залежуються на книжкових складах і не потрапляють на полиці магазинів, до бібліотек та зацікавлених читачів [14]. Далі син відомого українського письменника пропонує ряд заходів, аби виправити ситуацію, що склалась.

Таке становище з розповсюдженням україномовних друкованих видань не змінювалось роками. На сторінках щоденника Олесь Гончар неодноразово нарікає на це [15; 16]. Зрозуміло, що з початком «відлиги» він пов'язував відродження рідної мови, мріяв надати їй «конституційного захисту». З цією метою, а також у зв'язку з численними повідомленнями з місць, митець неодноразово звертався до вищих органів влади та державного управління УРСР та СРСР. Клопотався О. Гончар про збільшення тиражів україномовних друкованих видань, розвиток і популяризацію національної культури. Так, у його листі до першого секретаря ЦК Компартії України М. Підгорного йдеться про необхідність налагодження роботи республіканських видавництв [17]. В іншому листі, до секретаря ЦК Компартії України з питань ідеології А. Скаби, датованому 6 листопада 1960 року, Олесь Гончар піднімає проблему падіння тиражів художніх творів українських письменників [18]. І це в той час, коли загальний обіг книжкової торгівлі в Україні зростає. Голова СПУ пояснює таку ситуацію тим, що працівники книготоргу завозять літературу з видавництв РРФСР, яка не знайшла там збуту, при цьому повністю ігнорують книги українських видавництв. Вказуючи на недоліки книжкової торгівлі, О. Гончар пропонує реорганізувати ряд інституцій з метою покращення стану торгівлі україномовними виданнями. Тут же автор листа обурюється тим,

що у програмах навчальних закладів на українську мову відводиться стільки ж часу, як на ту чи іншу іноземну літературу [19].

Мовний чинник був одним із основних інструментів асиміляційної політики радянського керівництва. Проведений 17-31 жовтня 1961 року XXII з'їзд КПРС у черговий раз закріпив курс на подальшу русифікацію республік. Проголошена М. Хрущовим політика «злиття націй» викликала протести в середовищі творчої інтелігенції. 11-15 лютого 1963 року відбулась наукова конференція з питань культури української мови, на якій обговорювалися питання її загального стану. Йшлося про те, що двомовність нації – це вигадка, що у кожного народу є тільки одна рідна мова. Виступаючі ставили питання про поширення української мови у всіх сферах державного і громадського життя, і з цією метою порушували клопотання перед ЦК Компартії і урядом республіки [20].

Олесь Гончар не міг перебувати осторонь цих подій. Ознайомившись у березні 1964 року з проектом постанови уряду УРСР «Про заходи до подальшого поліпшення естетичного виховання в загальноосвітніх школах УРСР», він звернувся до Міністерства освіти УРСР з рядом пропозицій. Зокрема, у листі йшлося про те, що необхідно переглянути всі існуючі «читанки» та «хрестоматії», вилучити з них другорядні, низького художнього рівня твори. Поряд з цим письменник ставив питання про підвищення фахового рівня викладачів української мови та літератури, забезпечення їх літературними новинками, періодикою, необхідними методичними розробками [21]. Аналогічний комплекс проблем Олесь Гончар піднімав у листі до завідуючого відділом науки і культури ЦК КПУ Ю.Кондуфора від 7 червня 1966 року. У ньому вказувалось, що до Спілки письменників продовжують надходити листи про нехтування української мови у навчальних закладах різних рівнів. Голова СПУ наполягав на тому, що «потрібні дійові, конкретні і невідкладні заходи, які б надалі рішуче унеможливили зневажливе ставлення в республіці до мови українського народу» [22].

Крім практичних заходів, Олесь Гончар продовжував піднімати проблеми функціонування української мови на сторінках своїх публіцистичних праць та під час різноманітних виступів. Так, у доповіді на V з'їзді письменників України 16 листопада 1966 року, за влучним висловом академіка П.Т.Тронька, Олесь Гончар почав «блискучий наступ на бастиони денационалізації й національного упослідження», на повен голос заманіфестував свою національну самосвідомість [23]. Вперше після тривалого замовчування він заговорив про значення історичних творів Пантелеймона Куліша та Володимира Винниченка. З величезним обуренням письменник констатував той факт, що українські видавництва нівелюють сучасну україномовну прозу та поезію, пропонуючи читачам «сіру словесну січку» [24]. Нарешті, велику увагу доповідач приділив стану викладання рідної мови в учбових закладах. Олесь Гончар змушений наголошувати й на тому, що в силу певних умов українська мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна. Тому дуже актуально звучали заклики митця на з'їзді: «Мова народу – це найбільший національний скарб, і ми всі маємо його оберігати, в тому числі й авторитетними державними заходами, маємо наполегливо розвивати, оновлювати, збагачувати мову народну своєю літературною творчістю. ... Є тут поле для роботи всім нам – і письменникам, і Міністерству освіти, і всій інтелігенції, бо це наша спільна справа» [25].

Однак в умовах начіплювання ярликів і панування «впертих штампів» Олеся Гончару не завжди вдавалося донести своє правдиве і сміливе слово до читача. Прикладом може стати виступ письменника на ювілейному вечорі 3 квітня 1968 року, що його вдалося опублікувати аж через 23 роки [26]. У цьому виступі він вперше заговорив про роль мови і духовних цінностей в історії нації: «Не так меч, як творчий геній народний, мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну» [27].

На підневільне становище української мови й культури прозоро натякав Олесь Гончар й під час виступу на об'єднаному ювілейному пленумі правлінь творчих спілок і організацій СРСР і РРФСР, присвяченому 50-річчю радянської влади. На думку дослідниці публіцистичної творчості Олеся Гончара В. Галич, його виступи й доповіді цього часу, а також підготовчі матеріали з родинного архіву, засвідчують поворотний момент у розумінні

письменником причин того становища української мови та культури, в якому вона опинилася [28]. Він усвідомлював згубність суспільних процесів, що вели до асиміляції національних мов з російською мовою, до втрати їх самобутності. Як журналіст, митець добре розумів роль ЗМІ у формуванні духовності народу, тому постійно друкував свої статті й замітки з приводу стану української мови та перспектив її розвитку і функціонування.

Принципову позицію займав Олесь Гончар й у справі видання та перевидання української літератури республіканськими та союзними видавництвами. У своїх виступах та зверненнях він постійно наголошував на зменшенні кількості україномовних видань. Серед практичних заходів по виправленню такого становища була допомога Спілки письменників у налагодженні випусків періодичних видань, здійсненні перекладів творів світової літератури українською мовою. Так у 1967 році було відновлено випуск літературно-художнього журналу «Донбасс» - органу Донецької організації СПУ [29].

9 лютого 1970 року Олесь Гончар звернувся до секретаря ЦК КПРС П.Дьомічева з листом, у якому глибоко й всебічно проаналізував стан справ з випуском українських книг видавництвом «Художественная литература». Письменник наголошував на тому, що його завданням є публікація книг мовами народів СРСР, але останнім часом видавництво стало на шлях ігнорування української літератури. Негативним наслідком такої видавничої політики, підсумовував Олесь Гончар, є те, що всесоюзному читачеві залишаються невідомими імена таких класиків української літератури, як І. Франко, П. Мирний, Г. Сковорода, М. Старицький тощо [30].

З новою силою Олесь Гончар підносить проблему національної мови та культури на VI з'їзді Спілки письменників України у 1971 році. В цей час він, під тиском влади, покидав посаду голови правління СПУ й тому, мабуть, хотів поділитись своїм наболілим з широкою письменницькою аудиторією. Знову на повен голос лунають заклики письменника оберігати особливості й красу рідної мови, дбати про її розвиток і удосконалення. Він вимагає замислитись над тим, чому частина співгромадян зрікається рідної мови, і як виправити таке становище [31]. Подібні застереження читаємо у щоденниках митця: «Вчора опубліковано дані перепису: за одне десятиріччя два відсотки українського населення відмовилось від своєї рідної мови... Тисяч вісімсот... Для кого ж пишемо?» [32] Не бачачи на той час можливостей України вирішити мовні проблеми шляхом самостійного державного розвитку, Олесь Гончар вважав, що і в умовах багатонаціональної держави можна зберегти національну ідентичність народу, протистояти самознищенню.

1970-ті – перша половина 1980-х років у суспільно-політичному житті СРСР характеризувалися згортанням лібералізації, поверненням до традицій «сталінізму». За таких умов Олесь Гончар не міг вільно й відкрито захищати національні права України, сприяти позитивним змінам у мовній політиці. Однак він активно виступав на захист історико-культурних пам'яток, природного середовища, був ініціатором вшанування пам'яті видатних діячів культури і мистецтва. В 1973 році Олесь Гончар у складі делегації УРСР брав участь у роботі Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку. А згодом, у 1975 році очолив Республіканський комітет захисту миру. Весь цей час свої найсміливіші думки митець залишав на сторінках щоденника. Розчарування й обурення становищем національної культури та мови – головний мотив записів цього періоду. О. Гончар з жалем констатував той факт, що «мова – наче заборонена, наче валуєвський указ воскрес» [33]. Письменник розумів складність ситуації: «Суду нема на тих, хто сьогодні цькує українську культуру, хто тебе ображає, оббріхує... По суті ми беззахисні, ніякий закон нас не захищає. Ти «винен» уже тим, що ти письменник український і що мова творів твоїх – українська...» [34]. Найбільше непокоїло його те, що на усіх урочистостях найвищого рівня жодного українського слова не почути. 11 жовтня 1974 року після ідеологічної наради в Києві Олесь Гончар занотував до щоденника: «Принажувати, зневажати українську мову зараз стало модним, це – як паспорт благонадійності. Оце «ленінці», оце «патріоти». Відцурайся рідної мови, потопчи її, зневаж, зрадь – отоді будеш для нас підходящий.» [35]. Пізніше, в роки «перебудови» та гласності, Олесь Гончар у своїх виступах на повний голос заговорить про

таку ситуацію з мовою в роки «застою». А поки що доводилося з розпачем усвідомлювати принизливе становище української мови, «насильницьку культивуацію двомовності з неодмінним елементом приниження «діалекту» [36]. Прикладом для українців письменник вважав вчинок грузинської молоді, яка масовими акціями протесту і демонстраціями відстояла рідну мову, добилася внесення відповідної статті до Конституції. «А в нас махровим цвітом цвітуть будяки відступництва, ренегат і нищитель ходить серед найвпливовіших, гордовито виставивши вперед свою есесівську щелепу» - таку відвертість О. Гончар міг дозволити собі лише на сторінках записників [37].

Не оминав своєю увагою письменник й видавництво україномовної літератури в цей час. Зокрема, опікувався виданням Шевченківської енциклопедії, перевиданням Української Радянської Енциклопедії. Щоденникові записи розкривають усі труднощі, що їх довелося долати, аби дозволено було видання, бо, як і розвиток усього українського, ця справа теж «нахабно і безсовісно гальмувалась» [38].

Ще однією сторінкою діяльності Олесь Гончара на захист української мови була боротьба проти закриття україномовних шкіл. У 1975 році він разом з письменником П. Загребельним звернулися з листом до Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, протестуючи проти закриття найстарішої в Києві 92-ї школи [39]. Однак школа була закрита. Навіть після того, як письменник на міській партійній конференції у січні 1979 року звернувся до голови міської ради Києва з проханням втрутитись, школу не відновили [40]. Пізніше, будучи депутатом Верховної Ради СРСР 11 скликання, він регулярно отримував листи-скарги від своїх виборців, у яких йшлося про закриття україномовних шкіл або переведення їх на російську мову викладання. Неодноразово О. Гончар піднімав ці питання на засіданнях Верховної Ради УРСР [41].

Новий етап у баченні О. Гончаром шляхів подолання мовного нігілізму наступив з початком горбачовської «перебудови». В умовах демократизації суспільно-політичного життя, гласності й плюралізму думок мовний аспект став провідною темою статей, виступів та інтерв'ю письменника. З перетвореннями у суспільно-політичному житті автор «Собору» пов'язував національно-культурне відродження.

Виступаючи на відкритті ІХ з'їзду письменників України у 1986 році, Олесь Гончар вперше після багатьох років відкрито заговорив про мовне питання. Називаючи мову незамінним джерелом культурного розвитку, він закликав дбати й вболівати за неї, не соромитись і не зневажати, впроваджувати в усі сфери життя [42]. У лютому 1987 року питання збереження й розвитку української мови стали провідними під час засідання президії правління СПУ, й були такими протягом багатьох наступних засідань. У своєму виступі Олесь Гончар критикував Міністерство освіти УРСР за комплекс заходів, пов'язаних з постановою ЦК КПРС від 31 серпня 1978 року «Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», який передбачав широке впровадження російської мови у початковій школі. Письменник відкрито протестував проти того, щоб ставити під сумнів потребу вивчення рідної мови [43].

Зважаючи на те, що Україна тривалий час після початку «перебудови» продовжувала залишатися «заповідником застою», а зміни у суспільно-політичному житті тут відбувалися значно повільніше, ніж в інших республіках, то черговим кроком письменника на шляху захисту української мови став лист Генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову про негативні явища в сфері національно-культурної політики в Україні [44]. У ньому автор наводив беззаперечні факти переслідування української мови в роки «застою», дискримінації за мовною ознакою. Він подав детальну схему витіснення національної мови з установ, навчальних закладів та повсякденного вжитку, вказав на антиконституційні освітні закони, які цьому сприяли. «Навіть тепер, в умовах гласності, – писав митець – українській мові створюється ряд перепон на шляху до функціонування та розвитку» [45]. Письменник наголосив, що нині українська мова потребує конституційного захисту. Неодмінною умовою цього він вважав введення обов'язкового вивчення української мови поряд з російською [46]. Лист, таким чином, свідчив про рішучу готовність української творчої інтелігенції боронити

і відстоювати свої національні права. Відповіддю на нього стали візити ряду комісій, що їх прислалі з Москви, які «довго розбиралися, чи правду писав прославлений письменник» [47]. Своїм листом Олесь Гончар показав приклад усім національно свідомим силам у суспільстві, надихнув їх на створення таких організацій, як Товариство української мови імені Шевченка, Народний Рух України. Виступаючи з привітальним словом на відкритті Першого конгресу Міжнародної асоціації українців, Олесь Гончар підкреслював значимість духовного середовища для суверенного розвитку країни, наголошував на тому, який складний шлях довелося здолати українській мові, аби мати можливість вільно розвиватися. Публіцистичні твори, виступи, інтерв'ю цього часу наскрізь пронизані вболіванням за конституційний захист нашої мови [48]. У них українська мова розглядається як державотворчий чинник, символ єднання українців світу, знак духовної естафети поколінь.

Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути у липні 1987 року питання “Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення”. Було визнано, що громадськість правильно підіймає проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- і радіопередач, газет та журналів. А вже в грудні 1988 року політбюро ЦК Компартії України повернувся до розгляду питання про проголошення української мови державною. Було вирішено розширити сферу функціонування української мови [49].

У лютому 1989 року виникло Товариство української мови імені Тараса Шевченка, очолюване Д. Павличком. На його відкритті з привітальним словом першим виступив Олесь Гончар. Утворене Товариство визначило своїм основним завданням домагатися від Верховної Ради УРСР позитивного вирішення питання про державний статус української мови та забезпечення його реалізації в житті республіки. “Мова – це народ, - наголошувалося у Загальних положеннях статуту Товариства – Народ, який втрачає свою мову, перестає існувати. Мова - показник інтелектуального та духовного життя кожного народу й кожної людини. Усі досягнення науки й мистецтва знаходять своє відображення в слові” [50].

Під тиском громадськості 26 жовтня 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про мови в Українській РСР”. Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на території України, створено умови для розширення сфери функціонування української мови, як мови корінного народу. Відповідно до закону впродовж п’яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ [51]. І хоча реальний механізм контролю за виконанням закону про мови не передбачався і закон значною мірою залишився на папері, все ж його прийняття свідчило про посилення ролі впливу національних елементів в українському суспільстві. Перебуваючи на посаді депутата Верховної Ради УРСР, Олесь Гончар безпосередньо брав участь у розробці цього закону. У своєму виступі в день його прийняття письменник буквально умовляв тодішніх депутатів: «Ви державні люди, вам належить бути мудрими, виявляти розсудливість і великодушність, і я закликаю вас не потоптати, не задушити в колісці цей людський, гуманний Закон, це дитя нашої перебудови. Не зробімо зла! Не звершімо ж сьогодні акцію чорносотенську, не зневажмо те, чим безмірно дорожить український народ!» [52]. Прийняття Закону “Про мови в Українській РСР” стало перемогою Олесь Гончара в його боротьбі за національно-культурне відродження, але перемогою неповною. Суспільні процеси в СРСР свідчили про кризу тоталітарного ладу, необхідність політичних перетворень в державі. Вся подальша громадсько-політична діяльність письменника, його зусилля були спрямовані на відновлення суверенітету й державності для України.

Таким чином, громадсько-політична діяльність Олесь Терентійовича Гончара, спрямована на захист та розвиток української мови, стала складовою національно-культурного відродження України, а в умовах демократизації суспільно-політичного життя в період «перебудови» – каталізатором державотворчих процесів у республіці. Тож не дивно,

що саме Олесь Гончар першим у Верховній Раді вітав українців зі здобуттям незалежності після грудневого референдуму 1991 року.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 4.
2. *Малиновська М.* Олесь Гончар. – К., 1971.
3. *Семенчук І.* Олесь Гончар. – К., 1978.
4. *Коваль В.* «Собор» і навколо нього. – К., 1989.
5. *Галич В.* Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – К., 2004.
6. *Погрібний А.* Класики не зовсім за підручником. – К., 2000.
7. *Погрібний А.* Олесь Гончар. Нарис творчості. – К., 1987.
8. Вінок пам'яті Олесея Гончара: Спогади. Хроніка. – К., 1997. – С. 67.
9. *Гончар О.* Щоденники. У 3 т. – Т. 1. – К., 2002. – С. 174.
10. *Галич В.* Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – С. 185.
11. *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. – Т. 1. – К., 2002. – С. 215.
12. Там само. – С. 338.
13. Там само. – С. 352.
14. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 67.
15. *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. – Т. 1. – К., 2002. – С. 408.
16. *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 148, 236, 244, 323.
17. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-х рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1999. – С. 28.
18. Там само. – С. 31.
19. Там само. – С. 33.
20. *Баран В.* Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996. – С. 230.
21. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 210.
22. Там само. – Спр. 649. – Арк. 107.
23. Вінок пам'яті Олесея Гончара: Спогади. Хроніка. – С. 68.
24. *Гончар О.* Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – К., 1992. – С. 28.
25. Там само. – С. 36.
26. Там само. – С. 10-12.
27. Там само. – С. 10.
28. *Галич В.* Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності. – С. 187.
29. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 44.
30. Там само. – Спр. 786. – Арк. 17 - 19.
31. *Гончар О.* Вступне слово на VI з'їзді письменників України // Літературна Україна. – 1971. - 20 трав.
32. *Гончар О.* Щоденники. У 3 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 85.
33. Там само. – С. 154.
34. Там само. – С. 174.
35. Там само. – С. 197.
36. Там само. – С. 327.
37. Там само. – С. 339.
38. Там само. – С. 236.
39. Там само. – С. 325.
40. Там само. – С. 362.
41. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-х рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – С. 211.
42. *Гончар О.* Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – К., 1992. – С. 268.
43. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60-80-х рр. XX ст.: Збірник документів і матеріалів. – С. 215.
44. Там само. – С. 217.
45. Там само. – С. 217.
46. Там само. – С. 218.
47. Високоліття: Олесею Гончару 75! Зб. матеріалів. – К., 1993. – С. 68.
48. *Гончар О.* Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – К., 1992. – С. 269.
49. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С. 83.
50. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 512.
51. Хрестоматія з історії держави і права України. У 2 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 669.
52. *Гончар О.* Чим живемо: На шляхах до українського Відродження. – С. 72.

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТТЯ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

У статті проаналізовано процеси суспільного розвитку Закарпаття в незалежній Україні.

The article deals with the analysis of the specific feature of social development of Transcarpathia in independent Ukraine.

Дослідження суспільних процесів на Закарпатті набуває актуальності в зв'язку з історичними, економічними, політичними, етнічними та іншими регіональними особливостями його розвитку, ігнорування яких спричинює до соціально-політичної напруги та може призвести до міжетнічної ворожнечі.

Вибір соціально-економічної проблематики обумовлений безпосередньою залежністю етнополітичної стабільності в регіоні від рівня економічного та соціального забезпечення населення. Негативним чинником є як його низький рівень співвідносно із середнім по країні, так і більш високий порівняно з іншими областями (у меншин формується враження, що центральна влада „забирає” частину виробленого ними продукту, перерозподіляє його серед інших районів, де мешкає „недбайливий титульний” народ і тим штучно зменшує рівень життя, уповільнює їх власний соціально-економічний розвиток. За цим показником мінімальним рівнем конфліктності слід визнати ситуацію, коли основні соціально-економічні показники близькі до середніх по країні, а максимальний, - коли вони надто відрізняються в той чи інший бік.

Саме виходячи з цих міркувань, для з'ясування характеру суспільних процесів на Закарпатті в означений період, об'єктом дослідження обрано етнічні групи Закарпаття. Предметом – рівень соціально-економічного забезпечення населення, його етнічне та соціальне самопочуття, характер професійної структури, можливості соціальної мобільності та представництво в органах державної влади.

Верхньою хронологічною межею є Всеукраїнський перепис населення 2001 р., який зафіксував основні зміни, що сталися в соціальній структурі закарпатського суспільства протягом перших десяти років існування незалежної України. Нижньою – виступають результати останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., які відображають соціальне становище основних національностей області наприкінці існування радянської держави.

Історіографічний огляд наявної літератури дає підстави вважати, що до останнього часу не має дослідження в якому б проблемі соціального розвитку Закарпаття були предметом комплексного аналізу науковців. Вивчалися або певні аспекти даного питання, або окремі етнічні групи регіону. Так, питання етнопрофесійної структури населення України, в тому числі і Закарпаття стали об'єктом наукового дослідження О. Майбороди [1]. Стан етнотемографічної ситуації, міграційні та еміграційні процеси в області розглядали М. Зан [2] та Л. Шабашова [3]. Ситуацію в освітній галузі основних національностей регіону вивчали Сагарда В. В., Токар М. Ю., Фернега В. С. [4]. Проблема угорської меншини краю займалися М. Товт [5], І. Бабинець, Ю. Остапець [6], А. Берені [7], Д. Ткач [8]. Дослідженню румунського етносу присвячено дисертаційне дослідження В. Марини [9]. Питання соціалізації і соціальної адаптації найчисельніших етногруп області, стан забезпечення їх громадянських прав і життєвих потреб у ході трансформації українського суспільства вивчали І. Мигович та М. Марина [10].

Зазначене об'єктивно спричинює потребу подальшого вивчення проблем як порушених згаданими науковцями так і тих, які ще не стали предметом окремого наукового розгляду.

Початок 1990-х рр. В Україні позначився загальнодержавною економічною кризою. На Закарпатті валовий внутрішній продукт знизився з 6 млрд. дол. У 1990 р. до 500 млн. дол. У 1995 р. Обсяг промислової продукції скоротився більше, ніж у 3 рази, виробництво товарів народного споживання – у 2 рази [10]. Внаслідок розриву зв'язків колись єдиного народногосподарського комплексу СРСР майже повністю припинили свою роботу підприємства машинобудування, металообробки та електронної промисловості. Протягом 1990 – 2001 рр. Виробництво металорізальних станків скоротилося на 98, 1 %, торгово-холдингового обладнання на 99, 7%, радіаторів і конвекторів опалювальних на 87, 6% [11].

Не кращою була ситуація і у легкій промисловості. Обсяги її виробництва також постійно падали. Так, якщо у 1990 р. було виготовлено 25, 9 млн. штук трикотажних виробів, то у 2003 р. – лише 3, 3 млн. штук, тобто скорочення склало 87, 3%. Виробництво взуття скоротилося з 10, 6 млн. пар у 1990 р. до 0, 3 млн. пар у 2003 р. [12].

У сільському господарстві області виробництво хліба скоротилося з 243 тис. тонн у 1990 р. до 22 тис. тонн у 2003 р.; валовий збір зернових – з 306 тис. тонн у 1990 р. до 272 тис. тонн у 2003 р. [13]. Поголів'я овець та кіз зменшилося з 269, 4 тис. голів у 1990 р. до 116, 7 тис. у 2003 р.; свиней – з 343, 4 тис. голів у 1990 р. до 261, 1 тис. голів у 2003 р.; птиці – з 4 839, 5 у 1990 р. до 3754, 7 у 2003 р. [14].

Економічна криза в державі, обмеженість земельних ресурсів (при загальній площі 1275 га., землі сільськогосподарського призначення по області складають лише 476, 7 тис. га; 720, 5 тис. га. – це ліси і лісовкриті площі) [15] та скорочення виробничих потужностей промислових підприємств регіону спричинили масштабні еміграційні процеси. У 1990 р. коефіцієнт від'ємного міграційного приросту населення у Закарпатській області склав 1, 7 тис. особи, у 1995 р. – 4, 4 тис. особи, у 2001 р. – 2, 9 тис. особи, у 2003 р. – 2,5 тис. особи [16].

Основними складовими міграційних потоків були виїзди іноетнічних громадян на постійне місце проживання до держав основного етносу, а також трудова міграція місцевого населення.

Загальну ж картину втрат Закарпатської області у міграційному обміні населення ілюструють дані нижченаведеної таблиці (табл. 1) [17].

Таблиця 1

Сальдо міграційного руху населення Закарпаття за етнічною належністю

Роки / національність	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
українці	3339	2888	2705	1081	-638	- 1119	-865	-920	- 1329	2099	1638	1775
угорці	-	-	-	-	-	-419	-322	-319	-326	-218	-309	-336
росіяни	960	855	81	-78	-783	-509	-400	-270	-324	-221	-104	-192
румуни	-	-	-	-	-	-20	-27	-43	1	-18	-8	-1
цигани	-	-	-	-	-	14	2	-5	3	-3	0	-1
словаки	-	-	-	-	-	-14	-24	-24	-11	-16	-24	-9
німці	-36	-48	-100	-124	-124	-360	-320	-319	-323	-218	-258	-246
євреї	-536	-223	-118	-118	-80	-86	-42	-53	-56	-40	-46	-28
білоруси	10-	41	9	-22	-3	-35	-42	-28	-28	-30	-14	-13

Якщо в першій половині 1990-х рр. Домінує етнічна еміграція, то в другій – збільшуються міграційні потоки заробітчан. Серед причин – низький рівень розвитку економіки та пов'язані з цим надлишок і дешевизна трудових ресурсів. Причому якщо у розв'язанні проблеми працевлаштування можна констатувати певні позитивні результати, приміром рівень офіційно зареєстрованого безробіття скоротився з 12% у 1999 р. до 7% у 2003 р. [18], то середньомісячна заробітна плата найманих працівників у регіоні в 1990-х рр. Залишалася майже на чверть нижчою ніж по державі в цілому: у 1990 р. вона складала 220

крб., по Україні – 244 крб.; у 1995 р. – 50 грн. По області, 73 грн. – по Україні. На жаль, з кожним роком цей розрив тільки зростає: у 2000 р. 172 грн. По області і 230 грн. По Україні; у 2001 р. – 238 грн. По області і 311 грн. По Україні, у 2004 р. – 479 грн. По області і 590 грн. По Україні [19].

Руйнівні процеси в економіці, загальне погіршення життєвих умов об'єктивно позначилися і на демографічній ситуації в регіоні. У 1994 р. коефіцієнт від'ємного природного приросту було зафіксовано у трьох районах Закарпаття. У Берегівському районі він склав 1, 2 особи на 1000 жителів, у Мукачівському – 0, 4 особи, в Ужгородському – 1, 0 особи [20]. Однак, перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності по області вперше було зафіксовано лише у 1999 р.: – 0, 4 особи на 1000 жителів. У 2000 р. ситуація погіршилася. Значні депопуляційні процеси проявилися в Берегівському (– 3, 5%), Перечинському (– 2, 8%), Великоберезнянському (– 2, 5%), Ужгородському (– 1, 5%) Мукачівському (– 1, 4%), Воловецькому (– 0, 8%) та Свалявському (– 0, 8%) районах [21]. Додатній природний приріст спостерігався у Виноградівському – 2, 0%, Іршавському – 1, 0%, Міжгірському – 2, 2%, Рахівському – 3, 5%, Тячівському – 3, 4% та Хустському районах. В цілому ж, починаючи з 1990 р. за 12 років незалежності природний приріст населення області скоротився у 16, 5 разів [22].

Підсумком вище означених процесів стала тенденція до формування більш однорідного в національному плані складу населення області. Так, протягом 1989–2001 рр. зросла кількість і питома вага українців: якщо у 1989 р. їх налічувалося 976 тис. 749 осіб, або 78, 4% населення краю, то у 2001 р. – 1 млн. 10 тис. 127 осіб, або 80, 5% [23].

Українці переважають у всіх районах області, за винятком Берегівського. При цьому, в Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їх частка становить майже 99%. Єдиний район, в якому українці не домінують – Берегівський, традиційний осередок угорського населення. Проте й тут спостерігаються зміни. Зокрема, в м. Берегово при одночасному зменшенні питомої ваги угорського етносу з 50, 8 % у 1989 р. до 48, 1 % у 2001 р., частка українців зросла з 36, 2% у 1989 р. до 38, 9 % у 2001 р. [24].

За результатами перепису 2001 р. угорці є другою за чисельністю етнічною групою Закарпаття. Але у співставленні з 1989 р. (155,7 тис. осіб) в 2001 р. їх кількість у національній структурі населення області зменшилася до 151, 5 тис. осіб [25]. Серед основних причини – виїзд представників угорського етносу на постійне місце проживання до Угорщини.

Перепис 2001 р. зафіксував 14 тис. ромів, які проживають на Закарпатті. У 1989 р. їх кількість становила 12 тис. осіб [26]. Проте у ромських родинах спостерігається високий рівень народжуваності й отримані результати, на думку експертів, можуть точно і не відображати реальну ситуацію. Так, за даними Закарпатського культурно-освітнього товариства “Романі Яг” в Закарпатті проживає майже 45 тис. осіб циганської національності, що становить приблизно 5% від загальної кількості населення області. Розходження у підрахунках можна пояснити тим, що значна частина циган, зважаючи на соціальний статус, який їм відводить суспільство, схильна приховувати свою етнічну належність і відносити себе до інших національностей.

У міжпереписний період суттєво зменшилася кількість російського етносу з 49 тис. 458 осіб (4%) у 1989 р. до 30 тис. 993 осіб (2, 5%) у 2001 р. [27]. Відтік російського населення був зумовлений насамперед розпадом СРСР та зміною у зв'язку з цим статусної характеристики російської національності в умовах незалежної України: із привілейованого етносу вони стали національною меншиною, що не могло не вплинути на їх міграційні настрої та міграційну поведінку.

Протягом 1989 – 2001 рр. збільшилася кількість румунського населення з 29 тис. 485 осіб (2, 4%) у 1989 р. до 32 тис. 152 осіб (2, 6%) у 2001 р. [28], що можна пояснити традиційно високим рівнем народжуваності та високим пошануванням у румунів сім'ї. У 1993 р. природний приріст населення на території Тячівського району склав 8, 1 особи, у 1994 р. – 6, 5 особи, у 1995 р. – 6, 4 особи, у 1997 р. – 4, 7 особи, у 1998 р. – 4, 2 особи;

Рахівського – 8, 3 особи у 1993 р., 8, 1 особи у 1994 р., 6, 4 особи у 1995 р., 3, 1 особи у 1997 р., 4, 2 особи у 1998 р [29]. У 2000 р. коефіцієнт додатного природного приросту населення на вказаних територіях відповідно становив 3, 4% та 3, 5% [30]. Названі райони є місцем компактного проживання даного етносу. Для румун характерними є етнічно однорідні шлюби.

Упродовж 1989 – 2001 рр. скоротилася кількість осіб словацької національності з 7, 3 тис. осіб (0, 6%) у 1989 р. до 5, 7 тис. осіб (0, 5%) у 2001 р. [31]. Серед основних причин – еміграція до етнічної батьківщини, а також асиміляційні процеси.

Незмінною залишається кількість закарпатських німців – 3, 5 тис. осіб (0, 3%) у 1989 р. та 3, 6 тис. осіб (0, 3%) у 2001 р. [32]. Але молодь цієї меншини також виїжджає до Німеччини.

Важливою характеристикою соціального обличчя етнічних спільнот, їх місця у суспільному житті країни є співвідношенням у складі кожної з них міського й сільського населення. Проживання у сільській місцевості, з одного боку, сприяє збереженню традицій, забезпечує стабільність соціокультурного життя, але, з іншого, – зумовлює певні труднощі у здобутті освіти, зайнятості, соціальному й політичному розвитку. Лише в місті людина може розраховувати на реалізацію свого потенціалу та досягнення престижних соціальних позицій. Тому урбанізовані етнічні групи зазвичай і займають престижніші соціальні позиції, мають у своєму складі більшу частку працюючих з вищою кваліфікацією.

За результатами переписів 1989 та 2001 рр. встановлено, що найбільш урбанізованими на Закарпатті є росіяни (87, 2% у 1989 р. – 83, 5% у 2001 р.), білоруси (83% у 1989 р. – 79, 7% у 2001 р.), словаки (86% у 1989р. – 70, 8% у 2001 р.), менше – цигани (62, 2% у 1989 р. – 51% у 2001 р.). Переважно в сільській місцевості проживають румуни (82, 3% у 1989 р. і 83% у 2001 р.), угорці (62, 3% у 1989 р. і 64, 6% у 2001 р.) та українці (61, 6% у 1989 р. і 64, 7% у 2001 р.). Інтенсивна урбанізація, при загальному незмінній його частці у структурі населення області – 0, 3% у 1989 р. і 0, 3% у 2001 р., спостерігається у німецького етносу (44, 5% у 1989 р. і 71, 4% у 2001 р.) [33]. Порівняно невисока питома вага міських жителів серед українців, румун та угорців краю, з одного боку – свідчить про соціальні диспропорції між ними та іншими етнічностями. Але з іншого – проживання в сільській місцевості для багатьох національностей області, зокрема і для українців, є історичною традицією їх соціального розвитку. Не існує в краї й проблем, які могли б позбавити сільське населення можливостей для соціального просування.

Характеру поселенської структури відповідав рівень загальної освіти найбільш чисельних національностей області (табл.5) [34].

Таблиця 2

Рівень освіти зайнятого населення найбільш численних національностей (на 1000 зайнятих) за результатами Всесоюзного перепису населення 1989 р.

Національність	Вищу	Середню спеціальну	Середню загальну	Неповну середню	Початкову
українці	92	197	464	63	70
угорці	52	129	552	187	70
росіяни	291	293	322	57	13
румун	27	55	255	469	144
цигани	0	7	97	431	387
словаки	127	197	479	143	37

За результатами перепису найвищим він був у росіян та словаків – переважно міських жителів, порівняно низьким в українців, угорців, румун – в основному мешканців сільської місцевості. Тож, закономірно, що представники першої групи мали кращі можливості зайняти престижні соціальної позиції у суспільстві в порівнянні з представниками іншої групи. Зокрема, чітко простежується домінування росіян в групі “службовці” (26 тис. 416

осіб, або 53, 4% від загальної кількості росіян області). Серед українців цей показник становив 185 тис. 696 осіб, або 19, 0%; серед угорців – 21 тис. 901 осіб, або 14, 1%.

Розподіл в інших групах мав такий вигляд: в групі “робітники” – українці склали 604 тис. 929 (61, 9%) осіб від загальної кількості українців області, росіяни – 20 тис. 777 (42,0%) осіб, угорці – 81 тис. 821 (52, 5%); в групі “колгоспники” – українці становили 17 тис. 8303 (18, 3%) осіб від загальної кількості українців області, росіяни – 1 тис. 433 (2, 9%) осіб, угорці – 50 тис. 269 (32, 3%) осіб [35]. Однак, домінування росіян в групі “службовці” не спричинило відчутної негативної реакції загалом через низьку питому вагу російської етнічної групи у складі всього населення області. На жаль, статистичні дані не фіксують соціальну стратифікацію інших етносів краю.

У міжпереписний період спостерігається позитивна динаміка в освітньому рівні українців та угорців. Так, якщо у 1989 р. співвідношення осіб з вищою освітою серед українців та росіян перебувало на рівні як 1:3, 6, то у 2001 р. вже як 1:0, 11; серед угорців і росіян як 1:5, 6 у 1989 р. та як 1:1, 3 у 2001 р. Натомість серед румун краю негативні тенденції лише посилюються. Так, якщо в 1989 р. на одного румуна з вищою освітою припадало 13 росіян, то у 2001 р. вже 15. Певним здобутком можна вважати наявність осіб з вищою освітою серед циганського етносу. (табл. 3) [36].

Таблиця 3

**Розподіл населення найбільш численних національностей за рівнем освіти у 2001 р.
(всі населення у віці 10 років і старші)**

Національність	Всі населення	Повну вищу	Базову вищу	Не повну вищу	Повну загальну середню	Базову загальну середню	Початкову загальну
українці	875876	70882	5321	114710	349062	169490	144586
угорці	133980	6233	562	13191	58482	31776	21931
румун	27771	549	33	742	5451	13732	5913
росіяни	29854	8100	295	7146	9866	2606	1704
цигани	10386	2	1	18	396	1776	5122

Соціально-політичній стабільності в регіоні сприяло пропорційне представництво національних меншин області в органах державної влади. Так, серед депутатів від Закарпаття у Верховній Раді України IV скликання – 9 українців і 1 угорець за національністю. Всього депутатів (обласної, міської, районних рад) – 1 тис. 107 осіб. З них: українців – 948 (85, 6%), угорців – 134 (12, 1%), німців – 4 (0, 3%), румунів – 10 (0, 9%), євреїв – 1 (0, 09%), росіян – 6 (0, 5%), циган – 3 (0, 3%), словаків – 1 (0, 09%) [37]. Низький рівень представництва румунського та німецького етносів в органах державної влади пов'язаний з тим, що незважаючи на суспільно-політичні трансформації, які розпочалися ще за часів існування СРСР, влада в регіоні в основному залишилася в руках колишніх комуністичних і комсомольських функціонерів, серед яких румунів та німців майже не було – 0, 5% представників румунського та 0, 1% німецького етносів у складі обласної партійної організації. У росіян цей показник складав 12, 8%, в угорців 7, 3. В той час як від партійності залежали участь і місце у суспільно-політичному житті, кар'єра [38].

Загалом, попри певні диспропорції соціально-статусні характеристики національних меншин області не створюють проблем, які б могли спровокувати міжетнічне протистояння в регіоні. На це вказує як сам факт відсутності боротьби на цьому ґрунті, так і загалом позитивні показники соціального та етнічного самопочуття населення області (табл. 4, 5.) [39].

Рівень соціального самопочуття основних етнопонаціональних груп

Етнопонаціональні групи	Коефіцієнт соціального самопочуття	Рейтинг
українці	1,44	4
угорці	1,02	6
росіяни	0,79	7
румуни	1,64	3
цигани	1,39	5
словаки	2,02	2
німці	2,29	1

Як видно з таблиці, найбільший соціальний дискомфорт в регіоні відчувають росіяни. Правомірно припустити, що на зниження рівня соціального самопочуття цієї етнічності вплинула зміна її статусної характеристики в Україні після 1991 р. Із здобуттям державної незалежності українці перетворились на титульний етнос незалежної держави, стали національною більшістю в ній. Росіяни ж стали національною меншістю. Значна частина їх доволі болісно сприйняла зміну формату стосунків з історичною батьківщиною. Їм важко долати матеріальні труднощі, гнів і образу від зниження свого статусу, переживати докори за колишні переваги і пільги, прояви русофобії. Існування у росіян невдоволення своїм соціальним становищем вплинуло і на їх етнічне самопочуття. Його рівень є найнижчим після циганського етносу (табл. 5) [40].

Рівень етнічного самопочуття основних етнопонаціональних груп

Етнічні групи	Коефіцієнт етнічного самопочуття	Рейтинг
українці	1,29	4
угорці	1,42	3
росіяни	0,70	6
румуни	1,92	2
цигани	- 1,07	7
словаки	1,12	5
німці	1,95	1

Негативне етнічне самопочуття циган-ромів відбиває ті негаразди в матеріальному і духовному житті цієї нації, що склалися протягом тривалого історичного періоду. До циган ставляться з почуттям постійної підозри, що виражається в дискримінації на роботі, у навчанні, медичному обслуговуванні, судових процесах. Боротьба за право на землю, витіснення циганських таборів – ось неповний перелік сучасних проблем. Навіть на тлі загального погіршення соціально-економічного становища громадян країни стан циган перебуває на найнижчому рівні. У цьому Україна не є винятком. Серед держав Європи цигани й надалі залишаються найбільш незахищеною і „обділеною” соціальною групою.

Посередній рівень етнічного самопочуття українців та інших етногруп можна пояснити розбіжностями між очікуваннями 1991 р. і фактичним станом не тільки економіки, але й духовного, політичного життя України.

Отже, наслідком загальнодержавної економічної кризи, різкого погіршення життєвого рівня стали виїзди іноетнічних громадян на постійне місце проживання до країн основного етносу та трудова міграція місцевого населення. Разом з демографічними процесами це вплинуло на загальну структуру національного складу населення області. У міжпереписний

період збільшилася кількість і питома вага українців та румун краю. Натомість зменшилася чисельність єврейського, угорського, російського та словацького етносів. Для них характерною є в основному етнічна еміграція в країни проживання основного етносу. Сталою залишається кількість закарпатських німців. Зміни, які відбулися в національній структурі населення області, не позначилися на позитивному рівні їх етнічного та соціального самопочуття. Значною мірою цьому сприяло унормоване представництво національних меншин в органах державної влади. Вирішення потребують проблеми соціалізації циганського етносу та підвищення освітнього рівня румун, який за роки незалежності, на жаль, знизився.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Майборода О.* Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їхній вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2005. – Вип. 27. – С. 30-48.
2. *Зан М. П.* Етнічні процеси на Закарпатті (1989 – 2001): Автореф. Дис... канд. іст. Наук: 07. 00. 05 Автореф. Дис... канд. іст. Наук: 07. 00. 05 – етнологія / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Київ, 2003. – 19 с.
3. *Шабашова Л. Ю.* Суспільно-географічні аспекти трансформації етнічної структури населення (на прикладі Закарпатської області): Автореф. Дис... канд. геогр. Наук: 11.00.02. – економічна та соціальна географія / Інститут географії НАН України. – Київ, 2005. – 19 с.
4. *Сагарда В. В., Токар М. Ю., Фернега В. С.* Освітньовиховні проблеми національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – 132 с.
5. *Товт М.* Проблеми угорської національної меншини у сучасній Україні // Нова політика. – 1997. - №3.
6. *Бабинець І., Остапець Ю.* Угорська національна меншина Закарпаття (1991-2004 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Ужгород. – 2006. – Вип. 3. – С. 160-167.
7. *Берені А.* Діяльність угорських національно-культурних товариств на Закарпатті (1991-2002) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – 2004. – Вип. 11. – С. 161-171.
8. *Ткач Д.* Угорська національна меншина в Україні (від чинника розбрату до запоруки дружби та співробітництва) // Вісник Львівського державного університету. – Серія: Міжнародні відносини. – Л., – 2001. – Вип. 6. – С. 37-42.
9. *Марина В. В.* Румуни Закарпаття: проблеми історії та етнокультурного розвитку: Автореф. Дис... канд. іст. Наук: 07.00.02 – всевітня історія / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1995. – 24 с.
10. *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: соціологічний аспект. – Ужгород, 2000. – 160 с.
11. *Майборода О.* “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С. 19.
12. *Руцак М. Ю., Падяк В. І.* Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991-2004 гг. – Ужгород, 2005. – С. 40.
13. Статистичний щорічник України за 2003 р. – К., 2004. – С. 146.
14. Там само. – С. 128, 136, 177.
15. Там само. – С. 216, 217, 218.
16. Статистичний збірник “Регіони України”. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 486.
17. Там само. – С. 89-90.
18. *Зан М. П.* Етнокультурний розвиток росіян Закарпаття (1989-2001) // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – 2003. - №9. – С. 118.
19. Статистичний збірник “Регіони України”. – С. 107.
20. Статистичний щорічник України за 2004 р. – К., 2005. – С. 428.
21. Закарпаття у цифрах у 1994 р: Статистичний збірник. – Ужгород, 1995. – С. 21.
22. *Шабашова Л. Ю.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. – 2003. - №3. – С. 53.
23. Там само. – С. 53.
24. Там само – С. 7.
25. *Федака С.* Національний вектор Закарпаття спрямовується в бік України // Срібна земля – Фест. – 2003. – 30 січ. – 5 лют.
26. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 груд.
27. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132 – 133.
28. Там само. – С. 132 – 133.
29. Там само. – С. 132 – 133.

30. Статистичний щорічник Закарпаття: 1998. – Ужгород: Закарпатське обласне управління статистики, 1999. – С. 21.
31. *Шабашкова Л. Ю.* Вказ. праця. – С. 53.
32. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132 – 133.
33. Там само. – С. 132 – 133.
34. Там само. – С. 132 – 133.
35. Національний склад населення України / За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – К., 1991. – Ч. 1. – С. 337 – 343.
36. Там само. – С. 428 – 429.
37. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О.Г.Осауленка. – К., 2004. – С. 313 – 314.
38. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / Кол. Авт.; керівник Д. В.Табачник – К., 2004. – С. 109.
39. *Мигович І., Макара М.* Закарпатський соціум: соціологічний аспект. – Ужгород, 2000. – С. 24.
40. *Мигович І.* Особливості соціалізації і соціальної адаптації населення в поліетнічному Закарпатті // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення: Зб. Наук. Статей. – К., 1998. – С. 77.
41. Там само. – С. 80.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477.44) Кальник „17/19”

Казьмирчук Г. Д., доктор істор. наук

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ОСВІТЯНСЬКОГО ЖИТТЯ С. КАЛЬНИКА (60-Х РР. ХІХ СТ. – 20-ТІ РР. ХХ СТ.)

В статті проаналізовано літературу, присвячену вивченню соціальних питань становлення і розвитку освіти в селі Кальнику з 60-х рр. ХІХ ст. – 20-ті рр. ХХ ст., виокремлено думки авторів, які досліджували ці важливі, малодосліджені аспекти вітчизняної історіографії.

The author analyses some literature which is devoted to studying of social problems of creation and development the education in Kalnyk village from 60-th of the XIX century to 20-th of the XX century. He gives different points of view and invites young scientists to investigate these important and unknown aspects of the domestic historiography.

Розвиток промисловості 60-х рр. ХІХ ст. У підросійській Україні змінював соціально-культурне суспільство Південно-Західного краю, на обширах якого розкинулася Київська губернія. До складу її входив Липовецький повіт, де на берегах невеличкої річечки Кальнички, на пагорбах і видолінках вибудовувалося мальовниче село Кальник. Цей розвиток прискорився після скасування у 1861 р. кріпосного права. В селі підприємці Фрідріх Мельхіорович Єнні, Густав Карлович Таубе, Олександр Гало, Іван Олександрович Буйсу і Феофіл Сорб'є разом з графинєю Теклею Потоцькою збудували цукровий завод, а згодом Кальницькі землі графині поступово стануть власністю „Височайше затвердженого Товариства Кальницького буряковоцукрового заводу”.

Технічний прогрес Російської імперії зачепив і освітянську ниву. Для життєздатності промисловості, вдосконалення сільськогосподарського виробництва були потрібні освічені люди. Дедалі більше дітей вчорашніх кріпаків почали відвідувати церковноприходську школу, засвоюючи ази письма та лічби. В ці роки розширюється система освітянських закладів, зокрема в повітах Київської губернії. Практично у всіх селах краю створюються так звані „сільські училища” – церковноприходські школи. Пізніше виникають сільські однокласні народні міністерські училища. Деякі з них наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. Трансформуються у двокласні.

Суспільство дедалі більше усвідомлює необхідність розвитку освіти серед усіх прошарків обивателів Російської імперії. Так, Марія Андріївна Дебогорій-Мокрієвич із Чернігова 30 червня 1881 р. писала до попечителя Київської учбової округи Сергія Платоновича Голубцова: „Я донька бідних батьків (крім мене 5 дітей), які вважали обов'язком своїм вивести нас на шлях методом освіти, жертвуючи для нас старших 3-х всім, чим могли, все життя їх було спрямоване на добробут своїх дітей, і як не було важко йти до мети шляхом, усіяним тернами, але вбачали в цьому свій успіх...” [1].

А ось ще одна думка людини тієї доби, яка переймалася проблемами розвитку освіти, її роллю і значенням у житті людини. Олександра Іванівна Родзяковська із містечка Балти, що на Одещині, вихованка Київського Інституту шляхетних дівчат та Петербурзьких педагогічних курсів, шукаючи роботу, зверталася у травні 1881р. до того ж попечителя Київської учбової округи, прохаючи допомоги знайти їй місце учителя середніх навчальних закладів. У розлогому листі на його ім'я вона писала: „Бажаю прикласти до справи свою освіту і дати посильну користь суспільству тими знаннями, які я здобула у вище зазначених двох закладах” [2].

Самі селяни тепер дедалі більше усвідомлювали необхідність дати освіту своїм дітям. У 1882 р. громада с. Шабельні Липовецького повіту у проханні до попечителя Київської

учбової округи дозволити їхнім дітям відвідувати однокласне сільське народне училище с. Кальника [3] писала: „Але ми не бажаємо, щоб діти наші не залишилися без навчання, на свій рахунок утримуємо в своєму селі учителя і школу, в якій і тепер навчається 18 наших дітей” [4].

Розвиткові освіти сприяли й власники сіл – чим започаткували вивчення теми „поміщицький клас і освіта”. Збереглася низка документів, які свідчать про те, що власники сіл і містечок Липовецького повіту Київської губернії в силу невідомих нам причин втяглися у освітянські візії. Так, у 1834 році поміщики Київської губернії взяли участь у збиранні коштів на „утримання Київської гімназії і повітових училищ”. Кошти збиралися відповідно до кількості душ, якими володів власник. Розкладка була дуже простою – власник жертвував на гімназію „капіталом по 1-му руб. з душі”. За основу розрахунків було взято відомості кількості душ за 1804 р., які були їх власністю. Графиня Текля Потоцька „У містечках Кальник, Дашеві; селах Шабельній, Купченцях, Кантелині, Пархомівці, Яструбинцях, Жаданах, Фронтівці, Кошланах, Сороці, Польовому і Талалаївці” мала 3617 кріпаків чоловічої статі. Відповідно до цієї кількості її селян, які перебували у Дашівському ключі, графиня виділила палати цивільного суду, приносили „відсоткових по на гімназію 3 617 руб., надіслала до банку. Вони, за підрахунками Київської 5 коп. з душі”, що складало суму у 180 руб. 85 коп. Щорічних [5]. Пізніше поміщики будували або допомагали сільським громадам розбудовувати приміщення приходських шкіл, інколи виділяли кошти для їх утримання, забезпечували опаленням і освітленням вчителів [6], про що свідчать матеріали „Клірових відомостей”, зокрема й про кальницьку школу.

Освіта „Простою народу поступово йде вперед”, – писав невідомий автор у міністерському часопису у 1861 р. Селяни дедалі частіше посилали своїх дітей до школи, особливо після ліквідації кріпацтва. Вони перестали звертати увагу на презирливе глузування поміщика, якщо той дізнавався, що селянин бажав віддати свою дитину до школи. Селяни почали вважати навчання необхідним і не тільки для панів. Звільнений селянин відчув благотворний вплив освіти на розвиток суспільства, на вдосконалення сільськогосподарського виробництва. Цьому сприяла й політика уряду, який відкривав у багатьох містечках та селах церковноприходські школи. Велика заслуга в цьому належала священнослужителям та сільським громадам. Тільки у 1858-1860 рр. У Київській губернії було відкрито понад 65 шкіл, зокрема у Липовецькому повіті в селах Зарубинцях, Яструбинцях, Купчинцях, Кошланах, Медовій, Великій Ростовці і в містечку Сарни [7].

Поступово відкривалися у цей час такі самі школи і в інших населених пунктах Київщини. Наприклад, у містечках Старий Дашів, Новий Дашів, селах Жорнища, Криштопівка, Юрківці [8], Кальнику церковноприходські школи були відкриті ще 1860 р. Так, у „Кліровій книзі” про кальницьку церкву священник Василь Войнарський записав: „При цій церкві є селянське училище, в якому 16 хлопчиків і 6 дівчаток навчаються початковій грамоті” [9]. Наступного року такі школи відкрилися у селах Пархомівці, Жаданах, Копіївці [10]. Практично у 1860-х роках всі парафії Київської консисторії мали церковноприходські школи.

Завершенням технічного перевороту в Росії, розвитку технічного суспільства в окремих губерніях імперії і, зокрема в Київській, у 80-х роках, XIX ст. В кожному повіті відкривалися однокласні сільські народні училища Міністерства народної освіти. У Липовецькому повіті таких шкіл було відкрито 9: Андрушівське, Велико-Ростовське, Жаданівське, Жорнищське, Зозовське, Кальницьке, Монастирищанське, Ситківське і Цибулівське [11].

Вже наприкінці XIX – на початку XX ст. У Київській губернії функціонувала досить розгалужена система освіти. Крім численних початкових та середніх навчальних закладів була й низка вищих, зокрема Імператорський університет Св. Володимира в Києві, де навчалися й кальничани.

Історіографія проблеми досить незначна. З дореволюційних праць слід назвати роздуми інспектора народних шкіл 4-го району Київщини (1891 чи 1892 р.), а згодом з 1895

р. директора 1-ої Київської чоловічої гімназії Миколи Володимировича Стороженка. Описуючи соціальне життя мешканців Липовецького повіту, де в містечках проживало багато євреїв, побутувало хабарництво чиновників – справник брав з кожного жида за рік „по десятиці („по червоненькой”), а поліцейський наглядач брав по п’ятці („по синенькой”) [12], автор змальовував також життєвий рівень вчителів однокласних сільських міністерських училищ, ставлення до них представників різних прошарків суспільства.

В роздумах інспектора про розвиток міністерських шкіл на Липовеччині називається їх кількість, характеризується стан матеріального забезпечення, подаються оціночні висновки про багатьох вчителів, їх моральний та соціальний стан, який, на думку автора, впливав на рівень викладання, ставлення до освіти, серед них і жаданівського протопопа Петра Левицького [13]. На жаль, згадуючи про школу у Зозові, Ситківцях, Жаданах, М.В.Стороженко не згадує кальницьку школу.

„Освіта і суспільство” – одвічна тема історичної науки. Не одне покоління істориків і педагогів робили спробу дослідити її окремі проблеми. Узагальнюючі дослідження – це визначальні, магістральні напрямки наукових пошуків. У цьому їх цінність і слабкість, оскільки у них схематично висвітлюються окремі сторони розвитку освіти, як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах [14]. Є низка сучасних праць, присвячених окремим аспектам, але вони створені на недостатній документальній основі і повністю не розкривають соціальних сторін освітянського життя [15]. Проте відсутність конкретних матеріалів про освітянські візії, у тому числі з питання становлення й розвитку початкової освіти в певному сільському населеному пункті у другій половині XIX – на початку XX ст., ще не були предметом спеціального вивчення.

Не менш важливою проблемою сучасної української історіографії є тема „школа і церква”. Це питання розглядається неоднозначно. Одні вчені з пієтетом хвалять церкву, її священнослужителів в організації й забезпеченні початкової школи матеріальними потребами, викладанні навчальних предметів. Інші представники історичної науки, суспільної думки й культури навпаки акцентують увагу на негативних сторонах педагогічної діяльності священників та причту. Та започаткований цей напрямок ще до революційного 1917 року. Яскравим представником такого напрямку є видатний педагог та організатор педагогічної освіти в Україні вже згадуваний Микола Володимирович Стороженко. Зокрема саме він поставив і частково проаналізував питання спротиву священства освітянським візіям, небажання й невміння донести до учнів знання. Так, пишучи про жаданівського протоієрея Петра Левицького, який присвятив школі кілька десятків років, автор наголошує на його зверхньому ставленні до учнів, бо вважав, що селянам освіта для порпання в землі не потрібна [16].

Наявні джерела дозволяють об’єктивно й неупереджено розглянути це дискусійне питання вітчизняної історичної науки. Доцільно звернути увагу читачів на те, що серед православних священників і церковних служок були різні люди, одні справді халатно ставилися до цієї, на їх думку, непотрібної соціальної сфери своєї діяльності, інші представники церкви з розумінням ставилися до розвитку освіти, старалися перейти від „дяківських шкіл” до нормованої, законодавчо обґрунтованої школи, яка б охоплювала значно більшу частину учнівської молоді.

Дослідження надзвичайно важливої проблеми „Освіта й сільська громада” є актуальною і на часі. Аналізуючи її, ми маємо змогу показати ставлення селян до освіти своїх дітей, створення прийнятних умов для їх навчання, до будівництва шкільних приміщень, запрошення учителів, оплати їх праці та інші соціально-культурні питання побуту сільської спільноти цих років.

Новітні дослідження з окремих питань розвитку освіти пишуться на основі опублікованих і нововиявлених, систематизованих архівних джерел. Найбільше матеріалів розкидано по „Клірових книгах” церков та інших фондах Центрального державного історичного архіву України, що знаходиться у м. Києві. Є такі самі матеріали і в Державному архіві Вінницької області.

Найбагатші й найцінніші документальні матеріали зберігаються у фонді 127 „Київської консисторії”, де є „Клірові відомості” кальницького приходу. Це невеликі за обсягом архівні документи, складені не одним поколінням кальницьких священиків, фіксують стан розвитку церковноприходської з 1860, а з 1882 року по 1917 рік однокласного сільського народного училища Міністерства народної освіти: їх матеріальне забезпечення, щорічну кількість учнів, педагогічну діяльність вчителів тощо [17].

У розділах про причт у „Клірових книгах” щорічно записувалися короткі біографії священиків, дяків та паламарів. У них відзначалося їх вчителювання в церковноприходських школах, але насамперед як викладачів Закону Божого. Аналізуючи записи, можна встановити, які педагогічні або духовні заклади закінчували вихователі цих шкіл, спробувати проаналізувати, чому вчителі, вихованці семінарій, старалися висвятитися у сан священика чи церковнослужителя. Яскравим і повчальним прикладом такої професійної переорієнтації був уродженець села Кальника дев’ятнадцятирічний Володимир Павлович Крижановський. Він розпочав свою суспільну діяльність у Кальнику як „помічник учителя при церковно-приходській школі у 1878 році” [18].

Комплект документів з цієї проблеми знаходиться і у фонді № 707 попечителя Київської учбової округи. Крім розпоряджень вищестоящих навчальних інституцій, тут є формуляри викладачів, низка звернень та листів окремих осіб, які висвітлюють бажання вчителів отримати посади, їх фаховий рівень підготовки з конкретних предметів, чому вони бажають працювати в тому або іншому освітянському закладі, чи місці. Ці матеріали дозволяють чітко визначити і дослідити й соціальні аспекти життя педагогів, їх суспільну діяльність, контакти з колегами та керівниками навчальних закладів, посадові оклади, умови життя й праці [19]. Серед них є кілька справ, що висвітлюють історію виникнення й діяльності Кальницького сільського однокласного народного училища, його матеріальну базу, стосунки з сільською громадою та керівництвом Кальницького буряковоцукрового заводу [20].

У низці справ цього ж фонду є матеріали про забезпечення народних шкіл підручниками та необхідним приладдям. Зокрема, це звернення інспектора народних училищ 4 – району Київської губернії від 19 лютого 1898 року до керуючого Київської учбової округи про списання підручників із Жаданівського однокласного училища та список книжок, списаних із бібліотеки однокласного сільського училища в селі Зозові [21].

Деякі матеріали з цієї проблеми знаходяться у фондах Державного архіву м. Києва. Серед них архівні справи студентів-кальничан С.М.Оппокова та Л.В. Лещенецького, які подали документи з бажанням навчатися в університеті Святого Володимира. В них зібрані традиційні документи – прохання до ректора про зарахування на історико-філологічний та фізико-математичний факультети, свідоцтва про народження та пропуску до призовної дільниці. Незвичайним в цьому переліку видається тимчасове свідоцтво (замість атестата зрілості) видане 30 травня 1918 року Київською другою гімназією [22]. Особиста справа гімназиста Л.В. Лещенецького, нажаль, нині не видається, бо знаходиться на реставрації [23].

Процес навчання С.М.Оппокова та Л.В. Лещенецького в Київській духовній академії, а також Київському археологічному інституті висвітлюють документи, які знаходяться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [24].

Документи із справи „Листы переписи населения 1897 г. Липовецкого уезда Дашевской волости с. Кальника”, які відклялися після Першої загальної переписі населення Російської імперії дають змогу проаналізувати низку освітянських аспектів: загальну кількість дітей села, які навчалися в однокласному сільському міністерському училищі, і тих, хто закінчував церковноприходську школу. В цих переписних листах чітко зафіксовано скільки представниць жіночої статі навчилися читати й писати, в яких сім’ях найбільше приділяли пильну увагу навчанню тощо [25].

Керівництво Київського учбового округу, інформуючи громадськість щодо розвитку освіти, у тому числі й на селі, періодично друкувало збірники інформаційних матеріалів. Проте багато випусків не збереглося. Деякі з тих, що є в бібліотеках України, дозволяють

уявити стан розвитку сільських народних училищ за той період, який описується у „повременному” виданні, а саме: в якому будинку знаходилося училище, склад учнів відповідно до статі, скільки з них закінчило навчання, матеріальне забезпечення училища, насамперед землю, що на ній росте і вирощується, прізвища викладачів, які навчальні предмети і який священник навчає Закону Божому, наявність хору при училищі [26].

В спеціальних щорічних звітах попечителя Київського учбового округу аналізується рівень освіти в народних училищах, розкриваються їхні проблеми, окреслюються напрямки вдосконалення їх навчальної діяльності [27]. Навчання дівчат кальничанок, зокрема Катерини, Антоніни і Ганни Оппокових відтворені у „Списке воспитанниц окончивших Первое Киевское женское училище духовного ведомства”, опубліковано в праці П. Копецького [28].

Навчально-методичні матеріали і правові документи, присвячені розвитку шкільництва й діяльності педагогів, публікувалися на сторінках багатьох російських періодичних видань. Так, у 1861 р. почали виходити щорічно 24 номери журналу „Учитель”, який, на думку редколегії, покликаний допомагати наставникам, батькам і всім бажаючим займатися вихованням та навчанням дітей. Тема „Початкова школа і церква” постійно висвітлювалася на сторінках „Киевских епархиальных ведомостей”. Практично в кожному числі друкувалися роздуми вчителів, священників та представників громадськості про форми й методи викладання в школі. Використовувалися різні форми викладу матеріалу – від теоретико-методичних викладів до конкретно практичних, від солідних статей до листів-роздумів [29].

На сторінках цього часопису за 1894 рік розглядалася історія шкільництва в Південно-Західному краї. У статті невідомого автора розповідається, що в Київській губернії, як і „по всій Малоросії, простий люд майже до останнього часу будинок причетників називав *школою*, а дядька жартуючи – бакалавром і паном директором” [30]. Існуючі з кінця XVIII – до середини XIX ст. Народні школи не виконували свого безпосереднього призначення – навчати, давати початкову освіту дітям. Це були просто *школи грамоти*, оскільки діти „вивчали Буквар, часослов і Псалтир тільки для того, щоб мати навички читати інші церковні книги – брати участь у проведенні різних богослужбових обрядів” [31].

Розпорядження уряду 1836 і 1837 років про необхідність при кожній церкві звести школу для сільських дітей у ці роки виконувалося дуже неохоче, як поміщиками, церквою, так і самими сільськими громадами, оскільки ці постанови виявилися ще не на часі. Суспільство було не готове виконувати їх. Цей час настав тільки у другій половині XIX ст., коли суспільство активно трансформувалося від феодального до промислового, коли стали більш потрібні освічені люди.

Сучасна історична література про розвиток освіти та її соціальної направленості незначна. Звичайно, є низка газетних матеріалів у яких краєзнавці на аматорському рівні згадували про організацію та діяльність шкіл різного типу у селі Кальнику: церковноприходської школи та однокласного міністерського сільського з 1882 р. і жіночого однокласного училища з 1902 р., робили спробу визначити предмети, які викладалися в них. Але тільки ми (проф. Г.Д.Казьмирчук і магістр історії М.Г.Казьмирчук) вперше звернули увагу на рівень освіченості причту кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці, оплату праці вчителів, їх умови життя, стосунки місцевої громади з чиновниками Київського учбового округу [32].

В наших розвідках ми також приділяли увагу дослідженню теми навчання кальничан у інших навчальних закладах, адже переважна більшість дітей священників відвідували духовні середні навчальні заклади – семінарії та духовні училища. Знайдені після публікацій нові матеріали представлені у міні біографічних довідках, поданих у фундаментальному дослідженні, присвяченому роду С.М.Грушевського, ґрунтувалися на матеріалах про освіту священників села Кальника братів Миколи і Михайла Оппокових та їхніх дітей Василини, Ганни, Єлизавети та ін. [33]. В нарисі М. Казьмирчук „Україна – батьківщина моя” є кілька штрихів до біографії Ярослава Івашкевича, аналізується навчання у гімназіях та Університеті

Св. Володимира – майбутнього відомого польського письменника та громадського діяча, розкривається його ставлення до складання іспитів, до середовища яке впливало на формування його світоглядних засад [34]. Для усвідомлення питання навчання Ярослава Івашкевича на юридичному факультеті Університету Св. Володимира, вдосконалення ним музичної освіти, будуть корисними наші роздуми, висловленні на основі нововведених архівних документів [35]. Нині на черзі комплексне дослідження процесу навчання Сергія Оппокова та Віктора Лещенецького в університетів Св. Володимира та інших вищих навчальних закладах України часів революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр.

Отже, у дореволюційній та сучасній літературі соціальним аспектам освітянського життя села Кальника приділяли незначну увагу. Найвні праці розглядаються як постановочні моменти у розвитку вітчизняної історіографії. Час вимагає нового прочитання цивілізаційного розвитку села, її складової – освіти, як важливого напрямку української історії і потребує нових праць. Новітні риси цього процесу важливо досліджувати на моно історичній основі, звернувши увагу на соціальні моменти, які впливали на розвиток інших складових цивілізації – економіку, політику та культуру. Кожне село, його суспільство має цивілізаційну самобутність, яка розвивалася упродовж більше як кількох століть, будучи невід’ємною частиною загальноукраїнської цивілізації. Відмовившись від сторічних кліше, коли історія досліджувалася на засадах класової боротьби, переважання економічних або політичних чинників, як рушіїв суспільного поступу, звернемо увагу на соціальні проблеми, надавши їм такої ж ваги, як й іншим.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 47. – Спр. 18. – Арк. 185 – 185 зв.
2. Там само. – Ф. 707. – Оп. 47. – Спр. 18. – Арк. 122.
3. В документах цих років зустрічається різне читання статусу Кальника. Часто в одному й тому матеріалі зустрічається дефініція: „містечко” чи „село”. Ми завше вживаємо ці два слова одночасно, йдучи за документами.
4. ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 125. – Арк. 25 зв.
5. Там само. – Ф. 486. – Оп. 9. – Спр. 28. – Арк. 48.
6. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1904. – Арк.45 зв.
7. Известия о распространении грамотности в Киевской губернии // Журнал Министерства просвещения. – СПб., 1861 (июнь, август, сентябрь). – № 7 – 9. – С. 118, 119.
8. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1901. – Арк. 25 зв., 21 зв., 33 зв., 63 зв., 103 зв.
9. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1802. – Арк. 156.
10. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1901. – Арк. 79 зв., 37 зв., 55 зв.
11. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния / С приложением карты учебных заведений Киевской губернии. – СПб., 1889. – С. 164 – 169.
12. *Стороженко М.В.* Моя служба на посаді інспектора народних шкіл на Київщині // *Стороженко М.* З мого життя / Упоряд. Тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В. Уляновський. – К., 2005. – С. 283.
13. *Стороженко М.В.* Вказана праця. – С. 285 – 293.
14. *Елисеєв В.* Программы и правила городских училищ. – Изд. 5-е. – СПб.; М., Одесса, 1911. – 95 с.; Народное образование в России с 60-х годов XIX века / Сост. Н.В.Чехов. – М., 1912. – 224 с.
15. *Боева Т.І.* Професійна освіта в Донбасі (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2005. – № 14. – С. 136 – 138; *Миц М.О.* Міські початкові школи м. Миколаєва (1880 – 1917 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв, 2006. – С. 85 – 90 та ін.
16. *Стороженко М.* З мого життя. – С. 288.
17. ЦДІАУ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1804. – Арк. 154; Спр. 1805. – Арк.155 зв.; Спр. 1806. – Арк. 155 зв.; Спр. 1836. – Арк. 363 зв. Та ін.
18. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 1905. – Арк. 32 зв.
19. ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. – 47. – Спр. 18. – 300 арк.
20. Там само. – Ф. 707. – Оп. – 225. – Спр. 125. – 29 арк.
21. Там само. – Ф. 707. – Оп. – 225. – Спр. 125. – 29 арк.
22. ДАК. – Ф. 16. – Оп. – 464. – Спр. 6086. – 10 арк.; Спр. – 7448. – 3 арк.
23. Там само. – Ф. 81. – Оп. – 51. – Спр. 477.
24. ЦДІАУ. – Ф. 712. – Оп. – 5. – Спр. 353. – Арк. 1зв., 2, 3, 8.
25. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.384. – Оп. 8. – Спр. 79, 80.

26. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. I. Киевская губерния. – К., 1890. – С.117; Там само. – К., 1891. – С.114; Там само. – К., 1892. – С.118; Там само. – К., 1894. – С.126; Там само. – К., 1896. – С.147; Там само. – на 1896 – 97 учебный год. – К., 1896. – С.152; Там само. – на 1899 год. – К., 1898. – С. 169.
27. Народные училища Киевского учебного округа с 1882 – 1885 год включительно. – Б. м. и. г. – 34 с.; Девятый отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии начальных училищ за 1910 год. – К., 1911. – С. 1 – 50.
28. Копецкий П. Историческая записка о состоянии I-го Киевского женского училища духовного ведомства, состоящего под Высочайшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны, в течении первого пятидесятилетия его существования. 1861 – 1911 г. – К., 1911. – С. 244, 245, 252, 253 та ін.
29. Письмо к сельскому учителю-священнику – о методе учения // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 3. – С.64 – 68; Письмо 2-е к сельскому учителю-священнику // Там само. – 1863. – № 4. – С. 95 – 99; Выгонять или не выгонять ученика из училища? // Там само. – С. 100 – 109 та ін.
30. Краткий очерк истории церковно-приходских школ Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 22. – 16 ноября. – С. 694.
31. Там само. – С. 696.
32. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. – К., 2007. – 40 с.
33. Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 558, 560, 571 та ін.
34. Казьмирчук М. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит II. Документи з історії села. – К., 2006. – С. 28 – 32.
35. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – С. 12, 13.

УДК 94 (930)

Романова М. П., асп.

ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ АНТАНТОЮ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано праці радянських, зарубіжних і сучасних українських дослідників щодо окупації військами Антанти півдня України.

Works of Soviet, foreign and modern Ukrainian researches to occupation with Antanta's army is analyzed in article.

Перша Світова війна істотно змінила політичну ситуацію у Європі, зокрема у її західній і центральній частині. Після розпаду Австро-Угорської і Російської імперій, народи, які перебували у їх складі, зокрема, й український, отримали можливість створити власні незалежні держави. Але, в той же час, Україна стала розмінною картою у відносинах двох ворожих сторін: Антанти і Четвертинного союзу. Українці сподівалися відновити власну державу, спираючись на підтримку іноземних держав. Після поразки у війні австро-німецького блоку вони сподівалися знайти допомогу в Антанти, яка спільно з Добровольчою армією протистояла більшовикам.

Актуальність цієї теми зумовлена нагальним завданням виявити, систематизувати та проаналізувати зарубіжну, радянську і сучасну українську літературу про окупацію півдня України Антантою. Після розпаду Радянського Союзу українські історики отримали можливість об'єктивніше поглянути на цю проблему. Це сталося завдяки отримання ними доступу до праць зарубіжних науковців. Адже, окупація південних регіонів України військами Антанти і Добровольчою армією недостатньо і тенденційно висвітлена у працях радянських істориків. Це було обумовлене виконанням історичною наукою в СРСР ідеологічних завдань уряду і партії. У цей час захоплення Антантою півдня України у 1918 – 1919 рр. розглядалося виключно як „окупація молоді Радянської республіки імперіалістичними хижачами”. Чільне місце в процесі висвітлення цієї проблеми займають праці французьких учених, оскільки Франція була одним із провідних членів блоку країн Антанти.

Радянські історики Б. Штейн і Р. Симоненко вважають, що окупація півдня України учасниками Антанти була обумовлена їх економічними і політичними інтересами.

Інтервенція Антанти проти Радянської республіки розпочалася в першій половині 1918 р. Тоді англо-франко-американські і японські війська висадилися на півночі, Далекому Сході, організували повстання чехословацького корпусу. У листопаді 1918 р. - квітні 1919 р. Антанта знову захопила південь Росії, зокрема чорноморські порти Одесу, Миколаїв, Херсон. У листопаді 1919 – грудні 1920 рр. Військово-морський десант західних союзників в третє захопив ці території. Інтервенція, яка нас цікавить, - керована Францією і здійснена на півдні і південному заході Росії в наприкінці 1918 - на початку 1919 рр. Вона відрізняється від інших тим, що тут роль французів не була завуальована створенням місцевого уряду [1]. Такий уряд створили лише в Криму. Його офіційно очолював французький генерал. Тому, ця подія становить особливий інтерес.

У працях радянських істориків детально аналізується інтерес країн Антанти, зокрема Франції, яка прагнула повернути свої довоєнні капіталовкладення в Україні.

Під час Першої світової війни, Франція була зацікавлена в існуванні східного фронту Німеччини проти Росії, щоб німці вели війну на два фронти. Це і визначило політику союзників щодо подальшого політичного майбутнього народів, які населяли Росію. Доки тривала війна з Німеччиною, Франція підтримувала ідею „єдиної і неподільної” Росії. Щойно війна закінчилася, Франція змінила свою позицію і почала підтримувати намагання Великої Британії „розчленувати і послабити Росію”. Але, й у цьому між ними виникли нові, гостріші суперечки [2].

Обидві країни почали конкурувати за вплив у різних регіонах Росії. Особлива гострота цієї конкуренції була зумовлена тим, що політичні інтереси тут перепліталися з економічними, які, до цього ж, привілеювали. На думку радянських дослідників Г. Іоффе і М. Левідова, французи мали за мету колонізувати російські й українські південні регіони. Вони, зокрема, вимагали передати у їхнє управління залізниці і фінанси УНР [3]. А також прагнули повернути борг Росії у 25 млрд. крб. [4].

І. Гуковський і М. Зак це спростовують, і переконують, що Росія використала ці кошти на війну з Німеччиною, у якій був зацікавлений Захід [5]. Проте, в цілому, не варто відкидати й економічні інтереси Франції, які до цього ж переважали британські, в українських регіонах Росії [6].

У листопаді 1917 р. Захід був переконаний, що радянська влада в Росії – це тимчасово. Навіть коли уряд РСФРР уклав 3 березня 1918 р. Брестський мирний договір з державами Четвертого союзу, Антанта сумнівалася, що радянській владі вдасться утвердитися в Росії. Тому, Велика Британія і Франція уклали таємну угоду, відповідно до якої розмежовували сфери впливу у Росії, зокрема, в українському регіоні (*L'accord franco-anglais du 23 decembre 1917, definissant les zones d'action francaise et anglaise.*) Згідно з цією угодою до сфери впливу Франції відходив Крим [7]. Існування цих домовленостей підтверджує посол УНР у Парижі А. Марголін. А. Денікін навіть наводить лінію розмежування сфер впливу. Вона, за його словами, проходила від Босфору через Керченську протоку - на схід, до британської сфери впливу. На заході знаходилася французька сфера впливу [8].

Радянські учені головну мету інтервенції Франції бачили у її намірі зберегти капітали, вкладені в українську промисловість. Таку точку зору відстоює М. Шраг. Зупиняючись на радянсько-західному політичному протистоянні, бажанні країн Антанти „скинути більшовизм”, він доводить перевагу для Франції економічних інтересів, зокрема, вважає, що французи перш за все прагнули „захопити в свої руки всі підприємства, у яких Франція була зацікавлена до війни, і в які французькі промисловці вклали сотні мільйонів франків” [9]. Серед інших економічних цілей французької інтервенції М. Шраг наводить „бажання розширити товарообмін з Україною шляхом вивозу за безцінь хліба, сировини, напівфабрикатів і дорогих товарів” [9].

На думку М. Шрага, французький уряд особливо цікавився Донецьким промисловим регіоном, бо саме тоді в усій Європі, у томи числі Франції, спостерігалася криза

виробництва. Перспективи отримання значних запасів вугілля, заліза і руди були реалістичними. Тому, для її реалізації Франція і Велика Британія витратили кілька мільйонів франків і фунтів стерлінгів на утримання Добровольчої армії [9].

Історик І. Гуковський мету інтервенції пояснював простіше і проводив паралель з перебуванням у 1918 р. австро-німецьких військ. Тоді, Німеччина, дотримуючись положень таємного протоколу Брест-Литовського мирного договору з УНР від 9 лютого 1918 р. (згодом, як умову нейтралітету німецьких військ під час державного перевороту 28 квітня 1918 р., його чинність визнав П. Скоропадський) також терміново вивозила з України продовольство.

У 1919 р. угода між Англією й Францією про поділ сфер впливу в Криму і в цілому на півдні України, на думку А. Марголіна, була розвинута у додатку до угоди між ними, укладеному на Паризькій нараді 4 квітня 1919 р. Зміст цих домовленостей повідомили 9 червня 1919 р. командуванню Добровольчої армії. За спогадами А. Денікіна, французьке керівництво зобов'язувалося, в обмін на за контроль за цими територіями, не перешкоджати набирати добровольців до Білої армії [10]. П. Врангель вважає, що причиною окупації південних регіонів України Антантою було, зокрема, бажання Франції відшкодувати збитки, завдані її капіталу на території України в роки Першої Світової війни. За його інформацією, у ході переговорів з командуванням Добровольчої армії, французам: а) надали право збирати митні і портові збори в усіх портах Чорного і Азовського морів; б) можливість розпоряджатися надлишками хліба в Україні і Кубанській області протягом наступних 35 років; в) право використовувати $\frac{3}{4}$ видобутку нафти; г) передали $\frac{1}{4}$ частини вугілля, видобутого у Донецькому районі. Натомість, Франція конвертувала усі борги Росії, нову 6, 5 відсоткову позику, з частковим річним погашенням протягом 35 років [11].

Французькі історики початку ХХ ст. Н. Ванаг, В. Оль, Р. Порталь, метою інтервенції французів у південних регіонах колишньої Російської імперії, називали бажання створити у Європі бар'єр проти більшовизму і, водночас, зберегти свої капіталовкладення. Н. Ванаг вважає, що російська важка промисловість, зокрема підприємства, які знаходилися на півдні України, перебували повністю залежали від західноєвропейського капіталу. До того ж, головну роль тут відіграв французький капітал [12].

Французькі банкові об'єднання (зокрема, паризький банківський концерн Banque de Paris et des Pays Bas), напередодні війни майже повністю монополізували російську металургію, зокрема володіли підприємствами на півдні України. Вони володіли 77, 2% капіталів, вкладених у російську металургію, а також контролювали металургійний трест і керували синдикатом „Продамета”. Французькі банки були повними розпорядниками й вугільної промисловості. Тут вони володіли 56, 25% капіталів підприємств цієї галузі. Лише у видобутку нафти французькі банки співпрацювали з британськими, які тут переважали. Н. Ванаг також виокремлює інтереси британського капіталу у видобутку міді й золота. Британці контролювали 57% усього видобутку міді, а також 51% видобутку золота і платини [13].

Щодо транспорту Н. Ванаг не наводить жодних даних, не подає відомостей й щодо легкої промисловості. Проте, вказує, що французам належали 61% капіталів, вкладених у гумову промисловість, великою була їх частка у виробництві тютюну і цукру [14].

Детальнішу статистику подає економіст П. Оль. Він стверджує, що загальний обсяг іноземних капіталів, вкладених у банківську справу, промисловість і торгівлю до кінця 1917 р. становив 2 242 974 тис. крб. Таким чином, висновки Н. Ванага і П. Оля співпадають. Вони вказують, що із загального обсягу іноземного капіталу на півдні Росії, лєвова частка – 32,6 % - припадала на Францію. У свою чергу, основний обсяг (64, 9 %) французького капіталу припадав на важку промисловість, а саме, на гірничодобувну – 43, 3 %, металургію – 21, 6% [15].

Французький історик Порталь Р. пише, що Франція, окупацією півдня України, намагалася відшкодувати економічні втрати, завдані війною, а також створити плацдарм для боротьби з більшовиками, які прагнули усупільнити (насправді ж націоналізували) промислові підприємства регіону. Вклавши великі кошти у російську промисловість,

Франція почала її контролювати. Проте, у російській зовнішній торгівлі вона відігравала значно меншу роль, займаючи по експорту й імпорту товарів лише четверте місце. Таким чином, для Франції Україна була не ринком збуту товарів, не джерелом надходження продукції, а об'єктом вкладення капіталу.

Французи, як відомо, вкладали кошти здебільшого у промисловість. Французький капітал значною мірою проникав в Російську імперію за допомогою державних позик. Частка французьких капіталів, порівняно з іншими країнами, була ще більшою. Якщо у роки війни Росія брала кредити на військові потреби, головним чином, у Великої Британії, то позики довоєнних часів більшою мірою надходили із Франції [16].

Сучасні французькі історики Н. Верт і Дюрозель вважають, що вирішальним моментом у визначенні району французької інтервенції було не тільки бажання зберегти „свої” підприємства, а також суто технічні причини: на в українські порти Чорного моря було найлегше здійснити десант, бо поруч, на ліквідованому салонікському фронті, знаходилися й вільні війська, і достатня кількість спорядження [17]. Саме це й обумовило плани французького військового командування, особливо після зайняття Константинополя, розпочати інтервенцію на Півдні Росії, а не в іншому місці. Хоча, це не означає, що колишня зацікавленість у Донецькому і Криворізькому районах не відігравала ролі.

Водночас, слід врахувати, що у 1918 - 1919 рр. питання про військові міжсоюзницькі зобов'язання було ще невизначеним, і версія про скасування міжсоюзницьких боргів була цілком ймовірною. Тому, претензії до кредиторів Росії щодо їх довоєнних фінансових зобов'язань були більш значними. І Францією у цьому відводилося перше місце [18].

Нинішні українські науковці Комаренко О. Ю., Антонюк О. В., Кучик О., Фісанов В. П., Городня Н. Д., Заруда Т. В., проаналізувавши економічне становище Франції, дійшли висновку, що на початку ХХ ст. в Російській імперії, зокрема, у південних регіонах України, знаходилося 25% усього майна Франції, яке перебувало за кордоном і близько 40% капіталів, розміщених у вигляді державної і міської ренти. Це, на їх думку, зумовило окупацію цих регіонів силами Антанти [19].

Наприкінці Першої Світової війни боргові зобов'язання Росії склали 40 - 45% всіх зобов'язань, що їх мали союзні країни щодо Франції, у той час коли аналогічні російські борги Великої Британії не перевищували 30 - 35% всіх боргів, що їх винні були Росії союзні країни [20]. Але, у той же час, немає підстав, аби стверджувати, що за часів французької інтервенції з України значно вивозили вугілля, хліб, сировину, напівфабрикати. У тогочасній одеській пресі (в Одеській публічній бібліотеці є повні комплекти майже всіх одеських газет і деяких газет інших міст за 1918 - 1919 рр.), які містили повідомлення про слабе використання союзниками одеського порту: „12 січня в Марсель відбув “Monservis”. Це – перший рейс, але ним слабо скористалися: було відправлено лише 1000 пудів вовоних шкір, але на пароплаві виїхало багато російської знаті” [21].

Була створена Міжсоюзницька комісія або Міжсоюзний комітет (Comite Interallie), до компетенції якої входило постачати Донецько-Єкатеринославський район і північне узбережжя Чорного моря. Інакше цю комісію ще називали Comission de revitaillement, тобто комісія з постачання продовольства. Вона поділялася на: 1) власне міжсоюзну комісію для постачання південної Росії, що складалася з: а) секцій означеної комісії, б) центрального економічного комітету, в) виконавчого бюро, 2) низки підкомісій, підконтрольних комісії [22].

Більш детально висвітлюється імпорт в Одесу за час перебування там французьких військ. Пакгаузні книги одеської митниці повідомляють про вантажі, що надійшли в Одесу за період інтервенції (з 18.12.1918 по 5.04.1919 рр.). Всього, в Одесу з-за кордону надійшло 372 839 пудів різноманітних вантажів. Якщо до цієї суми додати 168 158 пудів, зарахованих через невизначеність записів до книги до числа вантажів, що надійшли на судах „невідомого плавання”, зараховуючи їх повністю до іноземних, то і тоді ми не отримаємо картини посиленого імпорту товарів в Одесу, хоча імпортні операції мали тенденцію до підвищення [23].

У 1913 р. в Одесі було вивантажено 33 859 пудів товарів з човнів закордонного плавання. В 1918 р. через одеську митницю було відвантажено 1126 т. пудів закордонних товарів, а у 1923 р. 8967 т. пудів [24]. Ці останні співставлення не дають права говорити про посилене викидання в зайняті райони в період французької інтервенції західноєвропейських товарів. Можна лише стверджувати, що була тенденція до збільшення імпорту в Росію і що значний імпорт товарів почався лише в березні, тобто на третій місяць перебування союзників в Одесі. Наприкінці січня 1919 р. голова „Проюга” О. О. Баханович в розмові з журналістом зазначав, що „зараз серед союзників ще не прийняті рішення щодо постачання Росії як сировиною, так і фабрикатами. З цього приводу ведуться переговори результати яких з'ясовуються вкрай повільно” [24].

Порівнявши думки французьких істориків початку ХХ ст., радянських вчених, мемуарну білогвардійську літературу, а також думки сучасних французьких і українських дослідників, ми дійшли наступних висновків. Держави Антанти керувалися як політичними, так і економічними мотивами. Основним політичним мотивом була боротьба з більшовизмом для нерозповсюдження його в Західній Європі. З економічної точки зору чорноморські порти Одеси і Криму являли собою зручний плацдарм для експорту російських і українських товарів у Європу. Окрім того, французьке і британське командування прагнуло зберегти капітали, вкладені в українську вугільно-рудну промисловість напередодні Першої Світової війни і Жовтневої революції, а також ринки збуту для своєї продукції, оскільки вже наприкінці війни роль „єдиної і неподільної Росії”, яку намагалися зберегти білогвардійське командування і країни Антанти, знецінилася внаслідок поразки Німеччини. З точки зору білогвардійської історіографії, метою французького командування було стягнення відшкодувань збитків, спричинених французькому капіталу і майну, розташованому на території колишньої Російської імперії.

Проаналізувавши вищенаведені точки зору трьох груп істориків, можемо констатувати, що окупація Півдня України мала на меті як політичні, так і економічні мотиви, в яких українські території слугували плацдармом для вирішення країнами Антанти своїх стратегічних завдань.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Штейн Б. Н. Некоторые вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР в освещении зарубежной историографии // Из истории Великой Октябрьской революции. – М., 1960. – С. 316-317.
2. Симоненко Р. Г. Интервенционистская политика американского империализма на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции (апрель 1917 – ноябрь 1918). – М., 1961. – С. 56.
3. Иоффе Г. З. Колчаковская авантюра и ее крах. – М. 1983. – С. 12.
4. Левидов М. К. К истории союзной интервенции в России. – Л., 1925. – С. 26.
5. Гуковский И. Я. Интервенция Антанты в Советской России. – М., 1925. – С. 56.
6. Зак М. Л. Разгром интервенции Антанты на юге России (ноябрь 1918 – декабрь 1919). – М. 1925. – С. 59.
7. Супруненко М. І. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни. – К., 1959. – С. 100.
8. Марголін А. Україна і політика Антанти // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – К., 1998. – Вип. 27- 28. – С. 337.
9. Шраг Н. И. Экономические предпосылки интервенции // Черная книга. – М., 1925. – С. 63.
10. Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 4-х томах. – М., 2003. – Т. 3. Белое движение (май – октябрь 1918). – С. 87.
11. Врангель П. Н. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. : Воспоминания. Мемуары: В 2-х томах. – Т.2 - Минск. 2003. – С. 26.
12. Ванга Н. Финансовый капитал в России. – Свердловск, 1925. – С. 115.
13. Там само. – С. 116.
14. Там само. – С. 117.
15. Оль П. В. Иностранные капиталы в России. – Петроград, 1925. – С. 51.
16. Порталь Р. Изучение истории СССР во Франции // История СССР. – 1959. - № 1. – С. 59.
17. Верт Н. Історія Радянської держави 1900 - 1925. – Рівне, 2001. – С. 67.
18. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. – К., 2001. – С. 78.
19. Комаренко О. Ю. Війська країн Антанти на Півдні України в 1918-1919 рр. // Питання нової та новітньої історії: Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 85.

20. *Антонюк О. В.* До питання про налагодження дипломатичних відносин між Українською державою і Антантою (серпень - листопад 1918 р.) // Львівська політехніка. – Л., 1999. – Вип. 5. – С. 4, 6, 7.
21. Там само.
22. *Кучик О.* Російський фактор в політиці Антанти і США в роки I Світової війни // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 7.
23. *Фісанов В. П.* Українське питання в політиці країн Антанти і США в роки I Світової війни // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 363.
21. *Городня Н. Д.* Політика країн Антанти і США щодо державності України в 1917 - 1919 рр. – К., 1996. – С. 10.
22. *Заруда Т. В.* Зовнішньополітична діяльність уряду Української держави. 1918 рік. – К., 1995. – С. 5.

ПОРТРЕТИ СОЦІАЛЬНИХ ІСТОРИКІВ

УДК 94 (477) 94/929: 316

В'яла О. М., асп.

ВНЕСОК ВЧЕНОГО ІСТОРИКА В. К. ПІСКОРСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ

З'ясовано результати наукових досліджень відомого історика В. Піскорського у галузі соціальної історії європейських народів.

Famous historian V. Piskorski's scientist results in sphere of European people's social history is explained in article.

На сучасному етапі розвитку історичної науки пріоритетного значення набуває вивчення досвіду діяльності видатних науковців минулих століть, творча спадщина яких в силу різних причин залишалася недостатньо дослідженою, замовчувалася або перебувала поза межами наукового інтересу дослідників. До них належить і відомий вчений, професор всесвітньої історії, талановитий викладач, невтомний просвітителю та активний громадський діяч В. К. Піскорський.

Народився В. К. Піскорський 3 серпня 1867 року в м. Одесі. Дитячі і студентські роки майбутнього вченого пройшли в Києві. Тут він закінчив першу чоловічу гімназію і в 1886 році став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Його вчитель професор І. В. Луцицький одразу помітив і оцінив здібного студента, який вирізнявся з-поміж інших як талановита, сумлінна, науково спрямована молода людина. У студентські роки Володимир Костянтинович почав досліджувати історію країн Західної Європи.

Вчений вважав, що “немає життєвішої науки, ніж історія, вона сама – життя минулого людства, а історик більше, ніж який-небудь інший вчений повинен розуміти завдання життя і вимоги часу до суспільства, які покладаються на нього розвитком ідей” [1]. Ще в студентські роки В. К. Піскорський зацікавився питаннями соціально-економічного і духовного розвитку європейських народів та їхньої боротьби за політичні свободи в період середньовіччя, які багато в чому залишалися актуальними і для його Батьківщини.

Саме таким питанням була присвячена одна з його перших праць – “Франческо Ферруччі і його час: Нарис останньої боротьби Флоренції за політичну свободу (1527-1530)”. Це досить зрілий твір, у якому проявилася зацікавленість дослідника до вивчення бурхливих подій переломних періодів, які зворушили людство. Автор дослідив цехову організацію Флорентійської республіки. В. К. Піскорському вдалося з'ясувати, що у Флоренції існувало 7 старших цехів, куди входили юристи, купці, банкіри, ткачі, лікарі, аптекарі, і 14 молодших, які склалися з представників менш важливих галузей промислової торгівельної діяльності. При цьому він наголошує на тому, що між старшими і молодшими цехами йшла тривала соціальна боротьба, яка привела до утворення двох ворожих прошарків – капіталістів, які зосереджували у своїх руках всю зовнішню торгівлю і промисловість Флоренції, і дрібної буржуазії, яка відала ремеслом і внутрішньою торгівлею [2]. В. К. Піскорський вважав таку цехову організацію аномалією, так як вона розповсюджувалася тільки на незначну меншість населення республіки, сконцентрованою у Флоренції, і залишала безправними більшість, яка знаходилася поза межами головного міста [3]. Вчений приходить до висновку, що саме соціальна нерівність і ворожість її верхівки до простого люду стали основною причиною падіння Флорентійської республіки.

Після випуску цієї монографії, В. К. Піскорський звернувся до іспанської історії. Іспанія, на його думку, вирізнялася своєрідною структурою і устроєм, вивчення яких давало оригінальний матеріал і дозволяло не тільки простежити закономірності історичного розвитку на терені однієї країни, а і доповнити панораму розвитку Європи в цілому, в тому числі Росії та України [4]. Крім того, Володимиру Костянтиновичу, людині передових демократичних поглядів, імпонували волелюбний дух, гордість, темперамент іспанців.

Після закінчення університету в 1890 р. В. К. Піскорського залишили на кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання, а через три роки він як приват-доцент дістав дозвіл читати лекції. В 1896 р. молодого дослідника відрядили за кордон для знайомства з першоджерелами в архівах та бібліотеках Іспанії, Франції, Англії, Німеччини і закінчення магістерської дисертації. Повернувшись до Києва, В. К. Піскорський продовжив викладання в університеті, а також у гімназіях та кадетському корпусі, а 8 лютого 1898 року в урочистому залі університету св. Володимира захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра всесвітньої історії на тему “Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188-1520pp.)”.

На матеріалі середньовічної історії Іспанії вчений дослідив насамперед історію народних мас. Головну увагу В. К. Піскорський приділив складу, організації, політичним функціям та процедурам засідання кастильських кортесів, їх стосункам з королівською владою. Автор підкреслював зв'язок виникнення та розвитку цього станового зібрання Кастилії з розвитком “середнього”, міського стану. Особливість кастильських кортесів, у порівнянні з іншими подібними зібраннями, він вбачав у переважанні там у період їх розквіту сильного міського стану, а занепад кортесів він пов'язував з придушенням повстання комунерос 1520 р. [5].

Всупереч відомим західноєвропейським історикам Гізо і Боклю В. К. Піскорський наголошував, що уважне вивчення іспанських органів влади дає змогу зрозуміти норми суспільних відносин і політичних принципів, які стали фундаментом історичного розвитку всієї Західної Європи [6]. Ця праця, на думку видатного іспанського медієвіста ХХ ст. Клаудіо Санчеса Альборноса, – “найкраще дослідження, в якому можна прочитати про історію Кастильських кортесів... Дослідження Піскорського, якому пощастило подолати всі бурі, – це той порт, куди повинен зайти кожен, хто наслідиться мандрувати бурхливими морями Кастильських кортесів середньовіччя. З трьох видатних діячів минулого сторіччя, котрі займалися цією проблематикою – Мартинес Марина, Кольмейро та Піскорський – останній безумовно, залишається найсучаснішим” [7].

16 січня 1899 р. Володимира Костянтиновича призначили екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині. Переїзд до цього провінційного містечка дозволяв вченому залишатися неподалік від Києва, продовжувати свою наукову діяльність, спілкування з професором І. В. Лучицьким і колегами, працювати над докторською дисертацією. Тоді В. К. Піскорський був уже кваліфікованим фахівцем. В ніжинський період він поринув з головою в написання лекцій, спецкурсів, надіслав багато статей до “Енциклопедичного словника” Блокгауза та Ефрона, на матеріалах закордонного відрядження опублікував “Історію Іспанії і Португалії”. Його праці швидко зажили слави.

22 жовтня 1901 року Володимир Піскорський у Київському університеті захистив докторську дисертацію на тему “Кріпосне право в Каталонії у середні віки”. Захист дисертації був успішним, і екстраординарний професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. К. Піскорський отримав ступінь доктора всесвітньої історії.

Метою його докторської дисертації було дослідження перебігу селянських війн в Каталонії у XV ст. і з'ясування їх значення. В. К. Піскорський розглядав селянські війни як соціальну і політичну революцію. Вивчення передумов селянських повстань 1462 і 1484 рр. Привело вченого до більш широкої постановки проблеми, до глибокого дослідження каталонського кріпосного права протягом всього його існування. Він намагався з'ясувати, як з'явилося кріпосне право в Каталонії, якими були його форми в період найбільшого

розвитку, як і чому відбувався його розклад і як цей процес розкладу був прискорений селянськими війнами [8].

В дисертації В. К. Піскорський всебічно аналізує політику королівської влади відносно селян і яскраво показує її непослідовність і користоловство. Він висловлює думку, що “в кінцевому результаті королівська політика тільки загострила взаємні відносини між селянами та сеньйорами і підготувала повстання селян, які втратили віру у досягнення свободи мирними засобами” [9]. Як і його вчитель І. В. Лучицький, В. К. Піскорський визнавав величезне значення соціально-економічного фактору в історичному розвитку. Вчений прийшов до висновку, що повільний процес розкладу кріпосного права, “який міг затягнутися на невизначений час, був прискорений селянськими повстаннями. Вони сприяли остаточному вирішенню однієї з найважчих проблем соціальної історії Каталонії в середні віки” [10].

В подальші роки праці В. К. Піскорського досить високо були оцінені в Іспанії. “Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188-1520pp.)” і “Кріпосне право в Каталонії у середні віки” були перекладені на іспанську мову й до цього часу вважаються класичними творами по середньовічній історії даної країни.

Таким чином, варто зазначити, що інтерес В. К. Піскорського до проблем соціального розвитку та політичного пробудження європейських народів, особливо в бурхливі перехідні епохи минулого, до історії виникнення і розвитку парламентаризму, що були актуальними як для тих часів, коли жив вчений, так і для сьогодення, він не втратив протягом усієї наукової і педагогічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Лист В. К. Піскорського до З. З. Піскорської // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. – К., 1997. – С. 236.
2. Франческо Ферруччи и его время: Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527-1530) // Университетские известия. – К., 1890. – №2. – Ч.2. – С. 29.
3. Там само. – С. 28.
4. Сохань П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. – К., 1997. – С. 9.
5. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – М., 1974. – С. 308.
6. Новікова О. О. В. К. Піскорський. Біографічний нарис // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новікова, І. С. Пічугіна. – К., 1997. – С. 20.
7. Новікова О. О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. – 1995. – №5 – 6. – С. 166.
8. Владимир Константинович Пискорский // Портреты историков. Время и судьбы: В 2 Т. – М., 2000. – Т. 2. – С. 130.
9. Пискорский В. К. Крепостное право в Каталонки в средние века. – К., 1901. – С. 219.
10. Там само. – С. 191.

РЕЦЕНЗІЇ

Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) /
Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. – К.: Логос, 2007. – 155 с.

Вивчення соціальної історії є невід’ємною складовою загально-історичного науково-дослідження. Особливої актуальності у цьому напрямку набуває вивчення певних соціальних явищ, діяльність фінансових інститутів, які в різні періоди вітчизняної історії впливали на соціальне, економічне становище як пересічної людини, так і окремих галузей господарства, суспільства у цілому. В умовах незалежності України все більшої популярності і вжитку набуває аналіз політичного, культурного і духовного життя людини чи країни саме через призму соціально-економічних чинників. До того наголошується на їх визначальності. В історичній науці розвитку набув навіть окремий напрям, коли учені намагається з’ясувати перш за все економічний, вужче – фінансовий, зиск від функціонування у державній чи приватній сфері. А також прагнуть простежити вплив соціальних інституцій на побут як звичайного обивателя, так і внутрішню й зовнішню політику держави, поступ суспільства.

Монографія молодого історика, кандидата історичних наук Казьмирчук Марії Григорівни - „Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.)” є унікальною за своєю тематикою, колом поставлених проблем, використаними джерелами. Чи не вперше у сучасній історичній науці здійснено дослідження щодо становлення та розвитку в Україні загальнозначущого соціального інституту – як ломбард. Сподіваємось, що монографія М. Г. Казьмирчук – це лише початок масштабних наукових пошуків з питань соціальної історії. Висвітлення діяльності ломбардів у наступні періоди історії України – радянський і незалежності, були б, мабуть, логічним продовженням творчої праці автора. З нетерпінням очікуємо на результати подальших наукових досліджень Марії Григорівни у цій царині.

Рецензована монографія відрізняється від інших соціальним підходом до вивчення історії України дореволюційного періоду. Хронологічно книга охоплює час від заснування у 1886 р. першого в підросійській Україні приватного ломбарду в Одесі і до початку Української революції в 1917 р. У вступі належно обґрунтовано актуальність теми дослідження, чітко визначено його предмет і завдання. Запропонована структура розділів, параграфів до них, дозволила читачеві вдало з’ясувати значення ломбарду як соціального явища у життя українців, а також простежити окремі напрями його діяльності. Під час підготовки дослідниця використала широке коло джерел: архівні матеріали наукову літературу, періодику, опубліковані документи, ресурси Інтернету.

Методично вірним є, що перший розділ праці М. Г. Казьмирчук присвятила „Стану наукової розробки та джерельній базі дослідження”. Вона з’ясувала, що ґрунтовних розробок з тематики діяльності ломбардів в Україні зазначеного періоду в історіографії не має. А також систематизувала виявлений нею значний масив архівних документів. Окрім цього, із цього розділу дізнатися, що ще декабристи використали ломбарди для фінансування повстання Чернігівського полку в Україні на рубежі 1825 – 1826 рр. Тобто, кошти, отримані від ломбардів, спрямовувалися не тільки на соціальні програми, але, й використовувалися для фінансування воєн, визвольної боротьби тощо. На основі опрацювання комплексу праць попередників, було визначено характер роботи ломбардів, а саме, що вони надавали фізичним і юридичним особам застави – короткострокові позики, які були значними і дрібними за обсягом, під заставу закладалися дорогоцінності, рухоме, і нерухоме майно, клієнтами ломбардів були фактично усі прошарки населення, з тією різницею, що бідніші верстви брали незначні позики під незначні застави, заможні – великі, закладали будинки і т. ін.

Важливо, що у другому розділі „Історія розвитку ломбардної справи”, автор простежила витoki цього спеціального виду фінансової діяльності, вплив ломбардів Західної

Європи на створення їх аналогів у підросійській Україні. Водночас, розкрила особливості становлення ощадно-позикових кас на імперському просторі. І що своєрідно, з'ясувала вплив таких факторів на організацію ломбарду у місті: географічне розташування, розвиток інфраструктури, кількість мешканців. А також визначила види ломбардів за формою власності: державний і приватний, подала структуру ломбардів, їх штатний розклад, національний і соціальний склад працівників та клієнтів. Без сумніву, цінним є застосування нормативної бази (статути, положення, інструкції, постанови, рішення управ і дум), яка регламентувала правову сторону взаємовідносин: ломбард – клієнт. Більшість цих документів вводиться до наукового обігу вперше.

Найбільш актуальним, стрижневим, на думку рецензента, є третій розділ - „Соціальні процеси в ломбардній справі”. На його сторінках, молода дослідниця, незаперечно вказує, що створенню в українських містах ломбардів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяли „урбанізаційні процеси, які посилювалися, розвиток промисловості й торгівлі, концентрація міського населення, його майнове розшарування” (С. 78). Новизна результатів наукової творчості М. Г. Казмирчук полягає й у тому, що при міських ломбардах створювалися благодійні товариства, які надавали фінансову допомогу сім'ям учасників воєнних дій, збіднілим клієнтам у формі позик за низькими процентними ставками, а також сплачували одноосібні пенсії, премії тощо (С. 111 - 113).

Приємним є, що Марія Григорівна як справжній науковець, побудувала структуру роботи проблемно. Це дозволило їй висвітлити в цілому соціально-економічне становище України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і діяльність ломбардів у цьому контексті.

Водночас, монографічне дослідження варто було б підсилити понятійним апаратом, зокрема, подати визначення термінів – ломбард, благодійна допомога, соціальна робота та ін. Більшої науковості праці додало б подання перспектив подальших досліджень у цьому напрямку. А також викликає певний сумнів, що надання ломбардами фінансової допомоги бідності, нужденним у формі низькопроцентної позики можна взагалі кваліфікувати як благодійна допомога, оскільки остання передбачає – безповоротні витрати.

На наш погляд, монографія є одним із найбільш вдалих прикладів вітчизняної наукової літератури з проблем соціальної історії. Саме така книга має користуватися попитом у студентів, викладачів факультетів гуманітарного профілю. Практика засвідчує, що у нас досі бракує подібних якісних і ґрунтовних праць. Зазначене дослідження можна впевнено рекомендувати усім, хто цікавиться соціальною проблематикою України дореволюційного часу. Немає сумніву, що „Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.)” знайде шанувальників і поповнить їх книжкову полицю.

Олег Купчик

CONTENT

From chief editor	4
<i>SOCIAL HISTORY: SCIENTIFIC ARTICLES</i>	
Orlova Tetyana. The current importance of problems of social history And highlights the research activity of the department of history for humanitarian faculties of Kiev National Taras Shevchenko University	6
Kazakevich Gennadiy. Religious and ideological foundations of Celtic priesthood	13
Kazmyrchuk Maria. Poem reflexions of the social sense of pawnshops in Ukrainian area under the rule of Russia	18
Naboka Sergiy. The role of Conciliator's Institute in the development of social processes on the Right bank of Ukraine in the end of XIX beginning XX	22
Kupchyk Oleg. Repatriation's agreements in USSR's system inter-state treaties	28
Pozdnjakova Inna. Soviet government's specialist politics in sphere of control's establishment for information (1920's)	35
Khoroshun Boris. Soviet totalitarian regime's provision politics (1920 – 1930's)	41
Glushenok Natalya. The conditions of labour and life of peasants in Rhihscommissariat "Ukraine" in the context of social policy of German authority of occupation (1941-1943).....	47
Vlasenko Svetlana. Using human resources of Ukrainian village during the German-Nazi occupation in the territory of the military area of Ukraine	52
Makarenko Natalya. Reasons and results of ethno-social problems in Crimea in 1950-1980 years	59
Siroid Inna. The activity of O. Honchar in the field of protection of Ukrainian language.....	69
Kovach Lesya. The specific feature of social development of Transcarpathia in independent Ukraine	77
<i>HISTORIOGRAPHY AND SOURCE-CONDUCTING</i>	
Kazmyrchuk Grygoriy. The historiography of social problems in the educational life in Kalnyk village from 60-th of the XIX century to 20-th of the XX century	85
Romanova Maria. Occupation of Ukraine with Antanta: historiography of problem.....	91
<i>SOCIAL HISTORIAN'S PORTRAIT</i>	
Vjala Oksana. Piskorski's scientist deposit in social development of European people's.....	97
<i>REVIEWS</i>	
Kupchyk Oleg. Social activity of Ukrainian's pawnshop in 1886 – 1917's	100
CONTENT	102
INFORMATION ABOUT AUTHORS	103
DEMANDS OF SCIENTIFIC ARTICLE'S WRITING AND DESIGNING	104

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Власенко Світлана Іванівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В'яла Олена Миколаївна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Глушенок Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Казакевич Геннадій Михайлович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія Григорівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковач Леся Леонідівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса.

Купчик Олег Романович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Макаренко Наталія Юрївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса.

Набока Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Позднякова Інна Сергіївна – асистент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Романова Марія Павлівна – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сироїд Інна Валентинівна - аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хорошун Борис Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

(Зразок)

УДК 477 (93) „1919/1923”

Купчик О. Р., канд. істор. наук

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УСРР (1919 – 1923 РР.)

(назва статті жирним шрифтом, прописними літерами, по центру)

Анотації українською та англійською мовами, курсивом.

(з абзацу)

Текст статті:

(з абзацу)

Структура статті:

- актуальність теми;
- історіографія та джерельна база дослідження;
- мета і завдання;
- виклад конкретного матеріалу;
- висновки, які підтверджують досягнення мети й завдання, які ставив дослідник;
- перспективи подальших наукових досліджень;
- література та джерела.

Комп'ютерний набір слід здійснювати за такими параметрами:

- шрифт - Times New Roman, розмір – 12 (текст статті), 10 (література та джерела);
- інтервал між рядками – одинарний;
- поля – верхнє, нижнє – 2 см; ліве – 2, 5 см; праве – 1, 5 см;
- відступ першого рядка кожного абзацу має дорівнювати 1 см;
- Між УДК, даними автора, назвою статті, анотаціями, текстом і літературою та джерелами має бути пропуск в один рядок;
- Після літератури та джерел подати прізвище, ім'я і назву статті англійською мовою.

Примітки виконувати у квадратних дужках [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8], [9], [10], [11] [12] і т. д. Посилання на використану літературу та джерела подавати у порядку їх згадування в тексті. Наприклад:

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

(жирним шрифтом, прописними літерами, по центру)

1. *Кульчицький С.* Історичне місце української радянської державності. – К., 2002. – С. 63.
2. *Вівчарик М. М., Козенюк В. О.* „Закордот” – агентурно-розвідувальна організація більшовиків України // УІЖ. – 1997. - № 5. – С. 144.
3. *Купчик О. Р.* Діяльність закордонного відділу при ЦК КП(б)У на Волині (початок 1920-х років) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української Революції 1917 - 1920 рр. 18 квітня 2007 року. – К., 2007. – С. 46.
4. Історія дипломатії: В 5 т. / Под ред. А. А. Громыко. – М., 1965. – Т.3: 1917 – 1939 гг. – С. 654.
5. *Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М.* Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921 - 1939) // Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. Смоля. – К., 2001. – С. 397.
6. *Яковлев В.* Італія й наші інтереси // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 27 січ.

7. Бугров В. А. Комуністична партія Східної Галичини // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1975. – С. 44.
8. Українська революція. Документи 1919 – 1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – С. 423.
9. Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918 – 1929 рр. (історичні аспекти проблеми): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Криворізький держ. пед. у – т. – Кривий Ріг, 1998. – С. 19.
10. Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919 – 1934 рр.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. – Львів, 1999. – С. 187.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1. – Спр. 700. – Арк. 34.
12. ЦДАВО України. – Ф.423. – Оп.3. – Спр. 34. – Арк. 57.

Назву видавництва не вказувати, це факультативні дані.

Назву архівних справ також не подавати.

Таблиці нумерувати.

Обсяг статті повинен складати не менше 12 сторінок (24 тисячі друкованих знаків).

Додатково подати відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- науковий ступінь і вчене звання;
- місце роботи, посада;
- домашня адреса і контактний телефон;
- електронна пошта.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Не прийняті до друку статті і матеріали не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

01033, м. Київ,

вул. Володимирська, 60,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Історичний факультет,

Кафедра історії для гуманітарних факультетів, кімната 444,

Службовий телефон 239 – 33 – 10